

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱԿՈՐ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ

ԵՐԿԵՐ
Ա

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1977

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ЯКОВ МАНАНДЯН

ТРУДЫ I

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1977

Խ մ ք ա գ ր ա կ ա ն հ ա ն ձ ն ա ժ ո ղ ո վ
ԲԱՐԱՅԱՆ Լ. Հ., ԵՐԵՄՅԱՆ Ս. Տ.
ՀԱԿՈԲՅԱՆ Վ. Ա., ՍԱՐԳՍՅԱՆ Գ. Խ.

Հատորը հրատարակության պատրաստեց
Գ. Խ. ՍԱՐԳՍՅԱՆԸ

ՏԻԳՐԱՆ Բ ԵՎ ՀՌՈՄԸ

ՆՈՐ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒԹՅԱՄԲ ԸՄՏ ՍԿԶԲԱՂՔՅՈՒՐՆԵՐԻ

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ Ա Ն Ա Ն Ե Կ Ե Ր Ո Ր Դ

Հումեա-Պարթևական տասնամյա պատերազմը և արշակունյաց քաղաք- ուրբյան հատատումը Հայաստանում	320
Հայաստանի օտար դինաստիաների թագավորները	346
Ազգացուցակ	347
Համառոտ տեսութիւն աղբյուրների և ցանկ գրականութեան	348
Համբլիված. Քսենոփոնի «Անաբասիս»-ի և «Կյուրպեղիա»-ի արմեններին վերաբերող հատվածները	371
Ժամանակագրական աղյուսակ	401

ՔԱՐՏԵԶՆԵՐ

Արմենների հնագույն դադթավայրերը Հայաստանում	33
Քսենոփոնի և Տաւր հազարի նահանջի ճանապարհը	68
Լուկուլլոսի ճանապարհը Սոփքի վրայով դեպի Տիգրանակերտ	195
Տիգրանակերտի ճակատամարտը ըստ Պլուտարքոսի	201
Տիգրանակերտի ճակատամարտը ըստ Ապպիանոսի	204
Լուկուլլոսի ճանապարհը Կորդուքից Մշո դաշար	215
Լուկուլլոսի ճանապարհը դեպի Արտաշատ	217
Պոմպեյոսի ճանապարհը Փոքր Հայքից դեպի Արտաշատ	231
Անտոնինոսի արշավանքի ու նահանջի ճանապարհը	259
Ալանների արշավանքի Caspia via ճանապարհը	310
Կորբուլոնի ճանապարհը դեպի Արտաշատ և Տիգրանակերտ	327

ՏԻԳՐԱՆ Բ ԵՎ ՀՌՈՄԸ

ՆՈՐ ԼՈՒՍԱՐԱՆՈՒԹՅԱՄԲ ԸՍՏ ՍԿԶՐԱՂՐՅՈՒՆՆԵՐԻ

1. Առաջարան	407
2. Առաջավոր Ասիայի քաղաքական ու տնտեսական դրուժիւնը Տիգրան Բ-ից առաջ	413
3. Արտաշեսյան հարստութիւնը և Տիգրան Բ-ը	420
4. Հալ-պոնտական դաշինքը և Տիգրան Բ-ի արշավանքը Կապպադովկիա 5. Միհրդատյան առաջին պատերազմը (88—84 թվ.)	430 437
6. Տիգրան Բ-ի նվաճումները	446
7. Հելլենիզմի զորեղացումը Հայաստանում և Տիգրանակերտ քաղաքի հիմնումը	455
8. Միհրդատյան երրորդ պատերազմը և Միհրդատի փախուստը Հայաստան 9. Լուկուլլոսը պահանջում է հանձնել իրեն Միհրդատին և նախապատ- րաստվում է պատերազմի	469 479
10. Լուկուլլոսի հանկարծակի հարձակումը և առաջին ընդհարումը հայերի հետ	488
11. Տիգրանակերտի պաշարումը և Տիգրանի տեսակցութիւնը Միհրդատի հետ	498
12. Մեծ ճակատամարտը Տիգրանակերտի մոտ	507

13. Տիգրանակերտի առումը և Տիգրանի աշխարհակալ մեծ պետության քայքայումը	524
14. 68 թվի կռիվները Հայաստանում և Միջագետքում	532
15. Տիգրանի և Միհրդատի հաղթական առաջնարժումը և իսկույնության նահանջը	550
16. Պոմպեյոսի արշավանքը Պոնտոս և Միհրդատի պարտությունը	560
17. Տիգրանի հաշտությունը Պոմպեյոսի հետ	675
18. Հայաստանը և մյուս հարևան երկրները Պոմպեյոսի արշավանքից հետո	589

Յ ա ն կ ե ռ

Գ Ր ա կ ա ն ու թ յ ա ն	605
Հ ա տ ու կ ա ն ու ն ե ռ ի	603

ՔԱՐՏԵԶՆԵՐ

Պոմպեյոսի ճանապարհն Սրտաշատից Իրերիա և այնտեղից Սեբաստապոլիս-Ցազիս	586
Պոմպեյոսի ճանապարհը Սեբաստապոլիսից Աղվանք	591
Պոմպեյոսի ճանապարհն Աղվանքից Փոքր Հայք	593

1. Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Հին Հայաստանի պատմությունը Տիգրան Երկրորդի շրջանում ուսումնասիրված է սեղմ ու միջանկյալ կերպով, զլխավորապես եվրոպական գիտնականների այն երկերում, որոնց մեջ ֆենոլոգյան է առնված ոչ թե հատկապես Հայաստանի, այլ հռոմեական հանրապետության և կամ պոնտական բազավորության պատմությունը: Պատմագիտական այդ աշխատություններից ամենից կարևորներն են՝ գերմանական, ֆրանսիական և իտալական երեք խոշորագույն գիտնականների՝ Մոմզենի, Ռեյնաֆի և Ֆեռնոյի՝ համապատասխան երկերը¹: Բացի այդ, Լուկուլլոսի հայկական ստրավանֆները մանրամասն ուսումնասիրված են նաև Լեման-Հաուպտի աշակերտ Կուրտ Եֆհարդի ընդարձակ աշխատության մեջ, որը տպագրված է գերմանական «Կլիո» հայտնի հանդեսում (հատ. IX, 1909 թ. և հատ. X, 1910 թ.)²:

Պատմական և բանասիրական գրեթե բոլոր հայկական երկերում, ինչպես և Հին Հայաստանի պատմությանը նվիրված Դոլենս-Խաչի, Տուրներիգի, Գևորգ Ասլանի, Մորգանի և Խալաթյանցի ֆրանսերեն ու ռուսերեն աշխատություններում, Տիգրան Բ-ի պատմությունը քաղված է համարյա անփոփոխ, մեծ մասամբ, կամ Մոմզենի և կամ Ռեյնաֆի վերոհիշյալ երկերից: Բացառություն են կազմում Չամչյանը և ղոկտ. Աստուրյանը, որոնք օգտվել են նաև հունական ու լատինական հին աղբյուրներից և ցույց են տվել տեղ-տեղ նրանց թերությունները:

¹ Моммсен, Римская история, т. II—III, Москва, 1887, Th. Reinach, Mithridate Eupator, roi de Pont, Paris 1890, Г. Ферро, Величие и падение Рима, т. I, Москва, 1915.

² Գերմաներեն այս աշխատությունը լույս է տեսել նաև հայերեն թարգմանությամբ՝ «Կուրտ էրհարդ, Տիգրան Բ և հայ-լուկուլլեան պատերազմները: Աշխատասիրեց Զ. Գ. Վ. Գարանֆիլյան, Վիեննա, 1926, Ազգային մատենադ., ՇԺԳ»:

Ինչպես շատ ճիշտ դիտել և շեշտել են իրենք՝ եվրոպական գիտնականները, հիմնական սկզբնաղբյուրները, որոնք գրված են Տիգրան-Միհրդատի ժամանակաշրջանից մեկ կամ մի քանի դար հետո, մեծ մասամբ անվստահելի են և կասկածելի, որովհետև նրանք պատմական անցքերը նկարագրել են կողմնապահությամբ և հոռմայեցիների օգտին: Հայտնի է արդեն, թե ինչպիսի մեծ վարպետությամբ Հոմեր կարողացել էր ստեղծել իրեն սպասարկող ներքոդական պատմագրություն, որը լուրջան էր մատնում հակառակ պատմական ճշմարտության Հոմերի համար աննպաստ փաստերը¹: Հոմերական պատմագետների անարժանահավատ լինելն ընդգծել է դեռ առաջին դարում (մեր թվ. հ.) հռչակավոր հին մատենագիր Հովսեփոս Փլավիոսը: Սա հրեական պատերազմի իր պատմության առաջաբանում առանձնապես մատնանշել է, որ մինչև իսկ ականատես հոռմեական հեղինակները մեծ չափով աղավաղել են փաստերի իսկությունը և, խեղաթյուրելով պատմական ճշմարտությունը, կամ ներքողներ են գրել ի հանույս Հոմերի և կամ շարախոսություններ սրա թշնամիների մասին:

Պետք է ասել, որ հակառակ կողմը ևս, նաև Հայաստանն ու Պոնտոսը, ունեցել են այս ժամանակաշրջանում իրենց ուրույն պատմագրությունը: Հին աղբյուրների մեջ հիշատակված է, օրինակ, հոռմեաստյաց (Misoromaeus) Մետրոդորոս Սկեպսացու ընդարձակ պատմությունը Տիգրան Երկրորդի մասին, որը համարվել է փայլուն ու տաղանդավոր աշխատություն: Հիշատակված են նույնպես պատմական կարևոր երկերը Հերակլիդեսի, Տեկրոսի, Ապոլլոնիդեսի, Դիոփանտեսի և ուրիշ շատ շատերի, որոնք եղել են Միհրդատին կուսակից հեղինակներ: Սակայն Հայաստանի ու Պոնտոսի պարտությունից և հելլենիստական կուլտուրայի փայլալուծից հետո այս երկրներում՝ պահպանվել են, բնականաբար, գլխավորապես այն երկերը, որոնք հանելի էին հաղթական Հոմերին: Տիգրան-Միհրդատյան դարաշրջանի պատմությունը կարող էր, իհարկե, շատ կետերում բոլորովին այլ լուսաբանություն ստանալ, եթե պահպանված լինեին նաև վերոհիշյալ հակառակ կուսակցության գրվածքները:

Չնայած բուն հոռմեական աղբյուրների վերև մատնանշված թերություններին, որ ֆննդության են առնված ու ընդգծված նաև իրենց եվրոպական պատմագետների ու բանասերների գրվածք-

¹ Տե՛ս *Cicero*, De imperio Cn. Pomp. IX, 25.

ներում՝ այդ աղբյուրները, այնուամենայնիվ, միակ ու գլխավոր հիմք են կազմել Մոմզենի, Ռեյնաֆի ու մյուս պատմագետների ուսումնասիրություններին: Սրանք անվերապա կերպով օգտվել են մինչև իսկ Պլուտարհոսի կենսագրությունների կասկածելի ու անվստահելի վկայություններից, որոնց մեջ, ինչպես կտեսնենք, շարամառեն տրված են Տիգրան Բ-ի ու նրա պետության ֆեդալական կազմակերպության այլանդակ ծաղրանկարները: Եվ՝ բոլորական պատմագետները բավականաչափ ուշադրության չեն առել, դժբախտաբար, որ Պլուտարհոսի և հռոմեական մյուս հեղինակների ստահոդ տեղեկությունները հերքվում են հաճախ փոքրասիական-հելլենիստական շեզոֆ աղբյուրներում պահպանված վկայությունների օգնությամբ, որոնք սլարգ կերպով ցույց են առնում այդ տեղեկությունների անհավաստիությունը:

Մեր այս եզրակացություններն ու դիտողությունները հարկադրելու էին մեզ, բնականաբար, նոր փնտրյալն ու վերագնահատման ենթարկելու բոլոր կարևորագույն սկզբնաղբյուրները: Ինչպես մեր այս ուսումնասիրության ընթացքում կտեսնենք, օգտագործելով այդ աղբյուրները փնտրատու ենք ու մեծ զգուշավորությամբ՝ Տիգրան Բ-ի ու նրա դառաշրջանի պատմությունը միանգամայն հնարավոր է պարզել ու լուսաբանել ավելի ճշգրիտ ու ավելի հիմնավոր կերպով, քան այդ արված է նախկին աշխատություններում:

Եվրոպական պատմագետների վերոհիշյալ երկերում Միհրդատ-Տիգրանյան շրջանի պատմության լուսաբանությունն ունի նաև մի ուրիշ մեծ բերություն:

Այս պատմագետները, բացի այն, որ իրենց լուսաբանության հիմք են ընդունել հռոմեական աղբյուրների միտումնավոր ու գունավորված վկայությունները, իրենք ևս դեպի Արևելքն ու արևելյան ժողովուրդներն ունեցել են աշտոտ ու անբախյալացկամ վերաբերմունք: Նրանց համակրանքը ոչ թե Միհրդատի կամ Տիգրանի, այլ պարզ կերպով Հռոմի ու նրա զորավարների կողմն է, որոնց նրանք աշխատել են հերոսացնել ու իդեալականացնել:

Իտալական գիտնական Ֆեռետոն, օրինակ, որը խոշոր պատմաբանի հռչակ ունի, Լուկիլլոս զորավարին, որն ավերողն ու գերեզմանավորը եղավ Պոնտոսի հելլենիստական վարքամ կուլտուրայի և շփել ու հոյակապ հելլենական փաղանների, անվանում է հելլենիզմի պաշտպան ու երկրպագու: «Ամեն տեղ, — ասում է Ֆեռետոն, — Լուկիլլոսը կողոպտում էր մեծամեծ հաքըս-

տուրքունները և կատարում էր հրեվանդով հեղինակմի մեծ հովանավորի իր դերը»¹: Մոմզենը և Ռեյնաբը ոչ միայն ուշադրության չեն առել Տիգրան Բ-ի կուլտուրական ու բարենորոգչական ձեռնարկումները հետամնաց Հայաստանում, այլ նրանք մինչև իսկ Տիգրանակերտ ֆաղափի հիմնումը, որը կենտրոն ու նեցուկ էր լինելու Հայաստանի հեղինակականացման ու ֆաղափակրթման՝ վերագրում են բռնակալ Տիգրանի գոռոզ ու փմահան կամակորուքյան: Մոմզենի պատմության մեջ առանձնապես նկատելի է, բացի այդ, նրա շեշտված հակակրանքը դեպի Արևելին ու ասիացիները: Նա մատնանշում է, օրինակ, որ Արևելքում ամեն մի հպատակ «հավատարիմ է ու կեղծ, ինչպես շունը»²: Նրա կարծիքով՝ «Ասիացիների հատկությունն է նրանց պատրաստակամությունը ստանձնելու դահնի դեր ի հանույս սուլթանի»³: Ուշագրավ է հենց այն, որ Մոմզենը Միհրդատին ու Տիգրանին, որոնք հեղինակապետական տիպի առաջադեմ միապետներ էին՝ հնաժամոր է համարում անվանել սուլթաններ:

Հռոմի իդեալականացումը և, ընդհակառակը, Արևելքի ստորացումը, որ որոշակի նշմարելի են եվրոպական պատմագետների վերոհիշյալ երկերում՝ հակագիտական ակնբախ մի տենդենց են, որ չէին կարող, իհարկե, նրանց կովան ծառայել Տիգրան-Միհրդատյան դարաշրջանի նշգրիտ գնահատման:

Կտրականապես պետք է մերժել եվրոպական պատմագիտության մեջ գերիշխող նաև այն կարծիքը, որ իբր թե՝ ինչպես վերջին շրջանի պոնտական-հոռոմեական, նույնպես և հայկական-հոռոմեական կոիվները կարելի է բնորոշել իբրև բարբարոս ու միացյալ Արևելքի ընդվզում ընդդեմ ֆաղափակրթված Արևմուտքի: Մոմզենը պարզ կերպով շեշտում է, որ այդ կոիվները սկիզբն էին ասիացիների ազգային ռեակցիայի ու ապստամբության ընդդեմ հոռոմայեցիների և արևմտյան ժողովուրդների⁴: Նմանապես և Ռեյնաբը մատնանշում է, որ այդ կոիվները վերակենդանացումն էին «Ասիայի ու եվրոպայի հակամարտության»⁵:

Սակայն, իրապես, այդ կոիվները, որ սկսել էին հանրապետական Հռոմի գորավարներն արևելյան երկրների ավազակային

¹ Տե՛ս «Величие и падение Рима», т. I, Москва, 1915, էջ 184:

² Տե՛ս «Римская история», т. II., М., 1887, էջ 271:

³ Տե՛ս նույնը, էջ 290:

⁴ Տե՛ս նույնը, էջ 273:

⁵ Տե՛ս «Mithridate Eupator», էջ XI:

կողոպտման ու ֆինանսական շահագործման նպատակով՝ մղվում էին ոչ թե բարբարոս միացյալ Արևելքի, այլ երկու կիրք ու առաջադեմ միապետների դեմ, որոնք թե իրենց երկրներում և թե ամբողջ Մերձավոր Արևելքում աշխատում էին զարկ տալ հելլենիստական ֆաղափային կենցաղի ու կուլտուրայի և առևտրի ու արդյունաբերության նոր բարգավաճման ու բուռն զարգացման:

Այս տեսակետից միանգամայն ճիշտ պետք է համարել ֆրանսիական գիտնական Մորգանի հետևյալ դիտադրությունը: «Ջախ-ջախելով Միհրդատին և Տիգրանին,—ասում է Մորգանը,—հռոմայեցիները վերջ էին դնում մակեդոնական կուլտուրային Ասիայում, ուր բոլոր այն պետություններից, որոնք ստեղծվել էին Ադեֆասնդրի նվաճումներից հետո, մնացել էին միմիայն փլատակներ ու միմիայն քաղաքակրթիկներ. որոնք անկարող էին զորավոր լինել հելլենական փառքին: Պոնտոսի և Հայաստանի երկու մեծ քաղաքները վերջիններն էին, որոնք կկարողանային վերանորոգել իրենց պետություններում Հելլադայի գեղեցիկ ֆաղափալերությունը»¹:

Առաջավոր Ասիայի հետագա կուլտուրական հետադիմության համար ամենամեծ պատասխանատվությունն ընկնում է պարզապես Հռոմի վրա: Սա ոչ միայն կողոպտել ու ավերել էր Արևելքը ռազմական արշավանքների, այլև ֆինանսական ու վաշխառուական շահագործման միջոցով: Արևելքից գրեթե անընդհատ Խուսլիա ու Հռոմ էին ուղարկվում իբրև ավար ու շահույթ երկրի հարքսությունները և իբրև ստրուկ՝ աշխատանքային որակյալ ուժերը: Դժվար չէ հետևաբար ենթադրել, որ ատելության ու հակամարտության այն մեծ վիճիր, որ հաջորդ դարերում գոյություն ուներ իրանական Արևելքի և հռոմեական Արևմուտքի միջև՝ մեծապես խորացրել էր հենց ինքը Հռոմը Տիգրան-Միհրդատյան շրջանում:

Մեր այս ընդհանուր առաջաբանի վերջում անհրաժեշտ է նաև մատնացույց անել, որ Տիգրան Բ-ի պատմությունը, որը Մումբենի, Ռեյնաֆի և Ֆեռետոյի վերոհիշյալ երկերում բնահարկված է իբրև մի միջադեպ ու հավելուկ Հռոմի կամ Պոնտոսի պատմության՝ սույն մենագրության մեջ առաջին անգամ ուսումնասիրված է Հայաստանի պատմության շրջանակի մեջ, որը բավականաչափ ծանոթ չէ եղել օտար պատմագետներին:

¹ Տե՛ս J. de Morgan, Histoire du peupl arménien, Paris, 1919, էջ 80.

Նոր է մեր ուսումնասիրության մեջ, բացի սկզբնաղբյուրների վկայությունների բնական ու համեմատական լուսաբանումներից, նաև այն, որ մեզ հաջողվել է, շնորհիվ պատմական-աշխարհագրական նախորդ մեր աշխատությունների՝ նշտել այժմ Լուկուլլոսի ու Պոմպեոսի արշավանքների ճանապարհները և լուսաբանել տեղագրական այն վիճելի ու մութ խնդիրները, որոնք դեռ մինչև այժմ պարզված չեն աղբյուրների բացակայության պատճառով: Հին այդ ռազմուղիների պարզորոշ բացատրության համար այս աշխատությանը կցված են մանրամասն ու հատուկ քարտեզներ:

2. ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՍԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏԵԴՐԱՆ Բ-ԻՅ ԱՌԱՋ

Առաջավոր Ասիայի պատմության համար Աղեքսանդր Մակեդոնացու և Սելևկյանների տիրապետությունը սկիզբն հղավ ռմիայն նրա տնտեսական զարգացման ու արագ վերելքի, այլ մասամբ նրա սոցիալական կերպափոխման:

Մակեդոնական տիրապետությունն արտակարգ մի շրջան դառավ այստեղ առևտրի, արհեստների ու արդյունագործության բուռն բարգավաճման, բազմաթիվ հունական գաղութների ու քաղաքների հիմնարկման և հելլենիստական քաղաքային կուլտուրայի առաջացման, որով միանգամայն նոր ընթացք տրվեց Մերձավոր Արևելքի հետագա զարգացման:

Հելլենական Արևմուտքը, նվաճելով 334—330 թվերին (մեր թվ. առաջ) ամբողջ Մերձավոր Արևելքը և հիմնելով այստեղ աշխարհակալ մի մեծ պետություն, որը տարածվում էր մինչև Հրեդկական օվկիանոսը և Իրանի հյուսիս-արևելյան շրջանները, հարուստ այս երկիրը դարձրել էր հելլենական գաղթավայր և իրեն նպատակ էր դրել, կերպարանափոխելով Արևելքը, հելլենիստական ինքնավար քաղաքների ու գաղութների միջոցով՝ միաձուլել նրան իր հետ: Աղեքսանդր Մակեդոնացուց և նրա հաջորդներից հետո Արևելքի հելլենականացման նույն քաղաքականությունը վարեցին նաև Սելևկյանները, մանավանդ, իրենց տիրապետության առաջին շրջանում:

Սակայն հելլենականացման այդ քաղաքականությունը, ինչպես նաև լայնատարած Արևելքի տեական միացումը, չափազանց դժվար ձեռնարկություններ էին, որ վեր էին իշխող հելլեններ համեմատաբար անհամաչափ ու փոքր ուժերից:

Արդեն Սելևկյան ամենահզոր թագավորների ժամանակ սկսվեց հետզհետե նրանց մեծ ու աշխարհակալ պետության ան-

դամատումը և քայքայումը: Մոտավորապես 305 թվին Սելևկյանները կորցրին նախ և առաջ իրենց հնդկական գավառները: Այնուհետև մոտ 255 թվին Սելևկյան թագավորությունից անջատվեցին Բակտրիան և Սոգդիանեն: Նույն այդ ժամանակներում կարողացան պահպանել իրենց անկախությունը կամ ինքնուրույնությունը Կապպադովկիան, Պոնտոսը, Հայաստանը և Ատրպատականը: Այնուհետև երրորդ և երկրորդ դարերում (մեր թվ. առաջ) Սելևկյանների դեմ հանդես եկան նրանց նոր ախոյանները՝ Պարթև Արշակունիները և Հռոմը: Այս երկու հզոր պետությունները ժառանգելու էին հետզհետե նրանց ամբողջ թագավորությունը:

Պարթևական թագավորության հիմնադիրն է համարվում Արշակ Ա-ը, ծագումով, պարթևներին ազգակից Ապարն կամ Պարն թափառական ցեղից: Մոտավորապես 250 թվին (մեր թվ. առաջ) սա ապստամբել էր իր ցեղակիցների հետ Սելևկյանների դեմ և սպանել էր նրանց սատրապին: Արշակ Ա-ից հետո՝ նրա հղբայրը և հաջորդը, Տրդատը կամ Արշակ Բ-ը, հաղթելով Սելևկոս Բ Կալլինիկոսին (248—210 թթ.)՝ վերջնականապես հաստատվեց Պարթևստանում և նվաճեց շուտով նաև հարևան Վրկանը, որի կենտրոնն էր Զադրակարտա քաղաքը՝ այժմյան Ասդրապատը:

Պարթևական թագավորությունը, որ կազմվեց Սելևկյան մեծ պետության հյուսիս-արևելյան սահմանում, սկզբում, ինչպես տեսնում ենք, մեծ չէր: Նրա աշխարհակալական ընդարձակումը, որով վերջ դրվեց Սելևկյանների իշխանության ու հելլենիզմի տարածման իրանական արևելքում՝ սկսվեց Միհրդատ Ա-ի ժամանակ (171—138 թթ. մեր թվ. ա.): Սա օգտվեց Սելևկյանների ներքին երկպառակություններից և նվաճեց նրանց արևելյան երկրները՝ հնդկական Կովկասից մինչև Եփրատ գետը և Կապպադովկիայի սահմանները¹: Արևմտյան հելլենիզմը հարկադրված եղավ այսպիսով քաղաքական ու կոլտուրական իր դիրքերը զիջելու արևելյան իրանիզմին, և այնուհետև Սելևկյանների իշխանության տակ առժամանակապես միացին միայն Հյուսիսային Ասորիքը և Կիլիկիան:

Հենց նույն այս երկրորդ դարում, երբ պարթևները տեր էին դառնում Սելևկյանների արևելյան երկրներին՝ Արևմուտքում ևս

¹ *St. Justin. M. Juniani, Epitoma historiarum Philippicarum Pompei Trogi, XLI, 5, 8.*

հելլենական մանր պետությունների և Սելևկյան թագավորությանը դեմ հանդես եկավ Հռոմը:

Նրա ծավալումը Միջերկրական ծովի արևելյան երկրներում սկսվել էր արդեն փյունիկյան երկրորդ պատերազմից հետո (218—201 թթ): Անտիոքոս Մեծի Մագնեսիայի մոտ կրած վրձնական ու ծանր պարտությունը 190 թվին հռոմայեցիներին հնարավորություն տվեց ամրացնելու իրենց ազդեցությունը Փոքր Ասիայի մանր պետությունների վրա: Ինչպես Հունաստանում, նույնպես և այստեղ՝ Հռոմը հրապարակ եկավ սկզբում իբրև ազատարար ու հովանավոր մանր պետությունների ու ճնշված ժողովուրդների: Սակայն, իրապես, նրա քաղաքականության նպատակն էր գրգռել ու թշնամացնել իրար դեմ բարեկամ այդ պետությունները և, ուժասպառ անելով բոլորին՝ հաստատել ամենուրեք իր տիրապետությունը:

Դառնալով տեր ու տնօրեն Հունաստանի ու Մակեդոնիայի՝ նա շուտով պատռեց անշահասեր ազատարարի իր կեղծ դիմակը և 133 թվին ոտք դրեց Փոքր Ասիա որպես նվաճող և հաստատեց իր իշխանությունը Պերգամոնում: Հռոմեական նենգ ու ճարպիկ դիվանագիտության եռանդուն գործունեությանը պետք է վերագրել, հավանորեն, Պերգամոնի թագավոր Ատտալոս Գ-ի կտակը, որի համաձայն նա իր թագավորությունն ու ամբողջ հարստությունը թողեց իբրև ժառանգություն Հռոմին: Պերգամոնը դառավ այնուհետև հռոմեական նահանգ և անվանվում էր «պրովինցիա Ասիա»:

Իմպերիալիստական Հռոմի այս մուտքն Ասիա, ինչպես կտեսնենք, սկիզբն էր այն մեծ ավերածության ու աղետի, որն իր հետևանքներով ահավոր ու կործանարար եղավ հելլենիստական Արևելքի տնտեսական ու կուլտուրական հետագա զարգացման համար: Հելլենական աշխարհակալները ևս նվաճել էին Արևելքը շահագործման նպատակով, սակայն նրանք, ինչպես ասացինք, հիմնելով այստեղ հարյուրավոր քաղաքներ ու գաղութներ և ստեղծելով բարեհաջող պայմաններ առևտրի, արհեստների և արդյունագործության աճման ու զարգացման համար՝ մեծապես նպաստել էին նրա առաջադիմության: Մինչդեռ հռոմեական հանրապետության տիրապետությունն առաջին դարում (մեր թվ. առաջ) աղետալի մի դարաշրջան էր արևելյան երկրների տնտեսական ու կուլտուրական հետադիմության՝ անհաշիվ հարստությունների և անթիվ ստրուկների փոխադրման Արևելքից Արև-

մուտք և, ընդհանրապես, տեղական հելլենիստական պետությունների ու քաղաքների կողոպտման ու կործանման:

Հարկավոր է նաև մատնանշել, որ Ասիայի կողոպտիչներն ու ավերիչներն էին ոչ միայն հռոմեական հանրապետության հռչակավոր զորավարները, պաշտոնյաները և կապալառուները, որ ուղարկվում էին Արևելք, այլև նրա անվանի ու առաջագիմ համարվող քաղաքական գործիչները: Ժողովրդական տրիբուն Կայոս Գրաքխոսի առաջարկությամբ 123—122 թվերին հրատարակվել էին մի շարք օրենքներ, որոնք՝ թեև, մեծ մասամբ, անմիջական կապ չունեին Արևելքի հետ, սակայն մեծապես սաստկացրել էին պրովինցիա Ասիայի անողոր շահագործումը: Հենց նրա հայտնի հացահատիկային օրենքը (*lex frumentaria*), որի համաձայն հռոմեական քաղաքացիները ստանում էին մայրաքաղաքում էփան հաց՝ հարկադրել էր նրան գանձել պրովինցիա Ասիայից ուղղակի ու անուղղակի նոր ու ծանր հարկեր: Բացի այդ, նա հատուկ օրենքով կարգադրել էր, որ հարկահավաքումն Ասիայում տրվի կապալով հեծվոր դասին: Նա այդ արել էր պարզապես այն դիտավորությամբ, որպեսզի ապահովե զրամատեր հարուստ այս դասի համագործակցությունն ընդդեմ ազնվականության: Բացի հարկահավաքումից Սեմպրոնիուսի 123 թվի օրենքով (*lex Sempronia judicaria*) հեծվոր դասին էր հանձնվել նաև դատական իշխանությունը քրեական գործերում:

Միանգամայն հասկանալի է, իհարկե, որ վերոհիշյալ օրենքների շնորհիվ պրովինցիա Ասիան հյուծվելու ու արնաքամ էր լինելու տնտեսապես հռոմեական կապալառուների ու վաշխառուների քմահաճ կամայականությունների ցանցում¹: Ասիական նահանգի ու հռոմայեցիների դաշնակից փոքրասիական պետությունների ծանր դրությունն անկեղծորեն մատնանշված էր Լիվիուսի պատմության մեջ: Նրա ասելով՝ այնտեղ ուր մուտք էին գործում հռոմեական կապալառուները, անգոր էր դառնում հանրային իրավունքը և վերանում էին դաշնակիցների ազատությունները²:

Հռոմից ու Իտալիայից եկած խոշոր ու մանր վաշխառուները և հռոմեական բանկերի գործակալները դաժանորեն շահագործում էին ոչ միայն պրովինցիա Ասիան, այլև կեղեքում էին նաև Փոքր Ասիայի մանր պետությունները՝ Բիթանիան, Գալատիան և

¹ Հմմտ. Victor Chapot, La province romaine proconsulaire d'Asie, Paris, 1904, էջ 41—49:

² Տե՛ս XLV, 18:

Կապապաղովկիան: Հոռմի այս դաշնակիցները ևս վաղ թե ուշ, կորցնելով իրենց խաբուսիկ անկախությունը՝ զոհ էին դառնալու հռոմեական զինատիր իմպերիալիզմին:

Թե որքան ծանր էր հռոմեական տիրապետությունն Ասիայում՝ այդ ցայտուն ու պատկերավոր կերպով մատնանշել է գերմանական պատմագետ Թ. Մոմզենը:

«Կայսր Գրաքստսի վերահիշյալ օրենքների գործադրումից հետո, — ապա է Մոմզենը, — հռոմեական առանց այն էլ ծանր տիրապետությունը վերածվեց [Արևելքում] այնպիսի անտանելի մի ճնշման, որ ոչ արքայական թագը և ոչ էլ շինականի խրճիթն ապահով չէին գրավումից. ամեն մի հասկ աճում էր այնտեղ հարկահավաքների համար և ամեն մի երեխա ծնվում էր, հավանորեն, իբրև զոհ ստորկավաճառների համար: ... Եվ եթե այդ խաղաղ երկրներում և այնտեղ ապրող փափկակյաց ժողովուրդների մեջ երևան գար մի մարդ, որն ընդունակ լիներ ազդանշան տալու ընդհանուր ապստամբության, կարելի էր սպասել, որ այնտեղ տեղի կունենան զարմանալի ու զարհուրելի անցքեր»¹:

Շուտով, իրապես, ինչպես կտեսնենք, բռնկվեց նախ Փոքր Ասիայում և ապա նաև Հունաստանում մեծ ապստամբություն, որը հետզհետե փոխարկվեց սոցիալական հեղափոխության: Հրահրողը պատմական այդ ցնցող դեպքերի Միհրդատ Պոնտացին էր՝ հռոմայեցիների հզոր ու անհաշտ ախոյանը:

Պոնտական թագավորությունը, որը գլխավոր մասնակիցն էր այդ մեծ անցքերի, գտնվում էր Սև ծովի հարավային կողմում՝ Բիթանիայի, Գալատիայի, Կապապաղովկիայի և Փոքր Հայքի միջև: Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետության ժամանակ այս երկիրը, որի մեջ ապրում էին սեմական, արիական և բնիկ փոքրաստիական ցեղեր՝ մեծ չափով ենթարկվել էր իրանական կենցաղի ու կուլտուրայի ազդեցության: Նրա ծովափնյա շրջաններում՝ Սինոպում, Ամիսոսում, Տրապիզոնում և մյուս քաղաքներում հաստատվել էին դեռ Աքեմենյանների աշխարհակալ տիրապետությունից առաջ հունական գաղութներ, որոնք զորեղ նեցուկներ էին հելլենական քաղաքակրթության ու լեզվի տարածման: Պարսկական ազնվականությունը, որը գրավել էր այստեղ հողեր ու կալվածքներ, կաղմում էր զգալի մասը իշխող դասի: Պարսկական

¹ Տե՛ս «Римская история», т. II, перевод Неведомского, М., 1887, էջ 269:

ազնվական ամենաբարձր տոհմից էր նաև Միհրդատ Ա-ը (302—266 թթ. մեր թվ. առ.), որը հիմնադիր է համարվում Պոնտական թագավորության:

Նոր հիմնված այս թագավորությունը, որ բավական ընդարձակվել էր Միհրդատ Ա-ի հաջորդների ժամանակ, իր հզորության ու փառքի գագաթնակետին հասավ առաջին դարի սկզբներում (մեր թվ. առաջ) Միհրդատ Եվպատորի թագավորության: Ընթացքում (111—63 թթ.), որին անվանում են նաև Մեծ: Պոնտոսի այս հզոր թագավորը կարճ ժամանակում նվաճել էր հին Կողքիսը՝ մինչև Դիոսկուրիա և մինչև այժմյան Սուրամը, նաև այժմյան հարավային Ռուսաստանում՝ Տավրիկյան հերսոնեսսն ու նրա հարևան սկյութական երկրները, և Պոնտոսի հարավ-արևելքում՝ Փոքր Հայքը, որը նվաճումից առաջ առանձին թագավորություն էր: Այս մեծ նվաճումներից հետո Պոնտոսը մեծագույն պետությունն էր դառել Փոքր Ասիայում և ամենահզոր հակառակորդը իմպերիալիստական Հռոմի:

Պոնտոսի և Փոքր Հայքի հարավում գտնվում էր Կապպադոկիան, որը սահմանակից էր հայկական հին Մոփքին և տարածվում էր հարավում մինչև Կիլիկիա, արևմուտքում՝ մինչև Լիկաոնիա և հյուսիս-արևմուտքում՝ մինչև Գալատիա: Այստեղ ևս, ինչպես և Պոնտոսում, Սելևկյանների տիրապետության առաջին տարիներում կազմակերպվել էր առանձին թագավորություն, որի հիմնադիրն էր Արիարաթ Բ-ը (հավանորեն, 301—280 թթ.), ծագումով, ինչպես և Պոնտոսի թագավոր Միհրդատ Ա-ը, պարսկական ազնվականության բարձր տոհմից: Դիոդորոս Սիկլիիացու վկայությամբ¹ Արիարաթ Բ-ը կարողացել էր տիրել Կապպադոկիային օգնական զորքերի աջակցությամբ, որ նա ստացել էր արմենների Արդատեսն ('Αρδοάτης) թագավորից: Կապպադոկիայում ևս, ինչպես և Պոնտոսում, խշխող դասակարգը բաղկացած էր, մեծ մասամբ, կալվածատեր պարսիկ ազնվականներից, և երկիրը Աքեմենյան տիրապետության ժամանակ ենթարկվել էր իրանական պետականության և իրանական կուլտուրայի ազդեցության: Սակայն նաև այստեղ հելլենականությունը հաստատվել էր քաղաքներում, և նրա ազդեցությունը զորեղ էր, զբլխավորապես, ժողովրդի բարձր խավերի շրջանում:

Բացի Պոնտոսից և Կապպադոկիայից Միհրդատ-Տիգրան-

¹ Տե՛ս XXXI, 19, 5:

յան շրջանի պատմական անցքերին մասնակից էին նաև Բիթանիան և Գալատիան:

Բիթանիան գտնվում էր Փոքր Ասիայի Հյուսիս-արևմտյան անկյունում՝ Սև ծովի, Բոսփորի և Պրոպոնտիսի ափերին, և տարածվում էր արևելքում մինչև Պափլագոնիա, հարավ-արևելքում՝ մինչև Գալատիա, իսկ հարավում՝ մինչև Միսիա: Այս երկիրը կոչվում էր Բիթանիա թրակիական բիթանների անունով, որոնք թրակիական ուրիշ ցեղերի հետ գաղթել էին Փոքր Ասիա Բալկանյան թերակղզուց: Այս գաղթականները հիմնել էին այստեղ Բիթանիայի թագավորությունը, որն Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետության ժամանակ կիսանկախ էր և կազմակերպվել էր իբրև անկախ պետություն երրորդ դարի սկզբներում: Ինչպես և Փոքր Ասիայի մյուս արևմտյան շրջանները՝ Բիթանիան ևս մեծ չափով ենթարկվել էր հելլենական կուլտուրայի ազդեցության:

Փոքր Ասիայի կենտրոնում գտնվում էր Գալատիան, որը սահմանակից էր Բիթանիային, Պոնտոսին և Կապպադոկիային: Իր անունը սա ստացել էր գալատներից կամ կելտերից, որոնք 277—276 թթ. մեր թվ. առաջ Թրակիայի վրայով եկել էին Փոքր Ասիա և այստեղ բնակություն էին հաստատել Փոյուզիայում: Այս եկվոր ու ռազմիկ ժողովուրդը, որ բաղկացած էր երեք ցեղային հատվածներից և բաժանված էր առանձին տոհմերի՝ չէր կարողացել ստեղծել միաբան ու միահար պետություն և խաղալիք էր դառել հռոմեական ճարպիկ դիվանագիտության ձեռքին:

Գալատները և Բիթանիայի ու Կապպադոկիայի թագավորությունները, ինչպես ներքև կտեսնենք, հլու և հնազանդ դաշնակիցները դառան արշավող հռոմեական իմպերիալիզմի և հռոմեական զորքերի հետ մասնակից եղան թե հռոմեա-պոնտական և թե հայ-հռոմեական բոլոր մեծ պատերազմներին:

3. ԱՐՏԱՇԵՍՅԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆՐ ԵՎ ՏԻԳՐԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴՐ

Աքեմենյան Պարսկաստանի անկումից հետո ոչ Աղեքսանդր Մակեդոնացին, ոչ էլ Սելևկյանները չկարողացան տիրել Հայաստանին երկարատև ու հաստատուն կերպով:

Պարսկական երկու սատրապությունների փոխարեն հիմնվեցին ալատեղ երեք առանձին իշխանություններ՝ Փոքր Հայքը, Մոփքը և Մեծ Հայքը, որոնց կառավարիչները կամ նախկին սատրապների հետնորդներն էին և կամ բնիկ իշխանները: Հայկական այս իշխանությունները, թեև Սելևկյան թագավորության սատրապություններ էին համարվում, սակայն նրանց վասսալական կախումը Սելևկյաններից եղել է հաճախ զրեթե անվանական:

Անտիոքոս Մեծի Մագնեսիայի մոտ կրած պարտությունը (190 թ. մեր թվ. առ.) անկախության ընդհանուր շարժման ազդանշան եղավ ոչ միայն Փոքր Ասիայում, այլև հայկական լեռնաշխարհում: Այդ պարտությունից հետո, ինչպես վկայում է Ստրաբոնը¹ Անտիոքոս Մեծի երկու զորավարները, որոնք կառավարում էին Մեծ Հայքը և Մոփքը Անտիոքոսի հավանությամբ՝ անցան հռոմայեցիների կողմը և հայտարարեցին իրենց անկախ թագավորներ:

Այսպիսով երկրորդ դարի առաջին կիսում արմենական երկրները մնացին դարձյալ բաժանված երեք անջատ մասերի, որոնք ունեին իրենց առանձին թագավորները: Փոքր Հայքում իշխում էր Փառնակ Պոնտացու (190—169 թթ.) դաշնակից Միհրդատ թագավորը, Մեծ Հայքում՝ Արտաշեսը և Մոփքում, Ակիսենեյում, Ողոմանտիսում և մի քանի ուրիշ գավառներում՝ Զարեհը:

Այս թագավորություններից ամենազորեղն ու ամենաընդարձակը, ինչպես երևում է նշանավոր հույն պատմագիր Պոլիբիոսի

¹ Տե՛ս XI, 14, 15.

ուշագրաւ մի վկայութիւնից, Մեծ Հայքն էր: Վերոհիշյալ Արտաշեսին Պոլիբիոսն անվանում է «Արմենիայի մեծագույն մասի կառավարիչ»¹: Նույնը հաստատում է նաև Ստրաբոնը հետևյալ իր վկայութիւն մեջ.

«Պատմում են, —ասում է Ստրաբոնը,—որ Արմենիան եղել է առաջ փոքր և մեծացել է Արտաշեսի ու Զարեհի միջոցով: ...Սրանք ընդարձակել էին իրենց երկրների սահմանները և շրջակա ժողովուրդներից գրավել էին հետևյալ շրջանները. մեղացիներից՝ Կասպիանեն, Փափնիտիսը և Բասորոպեզան, իբրեքներից՝ Պարիադրեսի լեռնալանջերը, Քորձենեն և Գոգարենեն, որ գտնվում է Կուր գետի մյուս կողմում, խալիբներից և մոսսինոյկներից՝ Կարենիտիսը և Քսերքսենեն, որոնք սահմանակից են Փոքր Հայքին կամ նրա մասերն են, Կատաոններից՝ Ակիլիսենեն և Անտիտավյոսի կողմերը գտնվող երկիրը և ասորիներից՝ Տամոնիտիսը»²:

Մեջբերված այս վկայութիւնից երևում է, որ Արտաշեսը նվաճել էր Կասպյան երկիրը կամ Փայտակարանը (=Κασπιανῆς)՝ Վասպուրականը (=Βασποσιόνα), Փափնիտիսը (*), Պարիադրեսի լեռնալանջերը (այսինքն՝ Տայքը), Կղարքը (=Χορζηνή)³, Գուգարքը (=Γωγαρηνή), Կարնո գավառը (=Καρηνίτις), Գեղջանը⁴ (=Ξερζηνή) և Տմորիքը (=Ταμωριτις)⁵, իսկ Զարեհը՝ Եկեղյաց գավառը (=Ἀχιλειακή) և Անտիտավյոսի կողմերը գտնվող երկիրը: Նույն վկայութիւն շարունակութիւն մեջ Ստրաբոնը հաղորդում է նաև, որ ընդարձակված այս Արմենիայի մեջ նրա ժամանակ բոլորը համալինգու էին, այսինքն՝ խոսում էին հայերեն: Ստրաբոնի այս տեղեկութիւնը կարելի է ընդունել որոշ, իհարկե, վերապահութեամբ: Հայաստանի զանազան շրջաններում, ինչպես հայտնի է,

¹ Տե՛ս „Всеобщая история“ в 40 книгах, т. I—III, перевод Мищенко, М., 1890—1899, XXV, 2, 12.

² Տե՛ս XI, 14, 5 (528).

³ Χορζηνή-ն Մարկվարտն առաջարկում է ուղղել և կարգաւ Χολαρζηνή՝ տե՛ս Eranschahr nach der Geographie des Ps. Moses Chor., Berlin, 1901, էջ 116:

⁴ Ξερζηνή-ն պետք է ուղղել Δερζηνή (ըստ Պիինիոսի Nat. Hist. 5, 83—Derxene, Derzene), տե՛ս Հյուբշման, «Հին Հայոց տեղւոյ անունները», թրգմ. Հ. Բ. Պիլեգիվանի, Վիեննա, 1907, էջ 21:

⁵ Ստրաբոնի հունարէն բնագրում գրված է Ταμωριτις փի. Ταμωριτις, տե՛ս Marquart, Eranschahr, էջ 170:

նույնիսկ Մասանյանների ժամանակ և անգամ նրանց տիրապետութունից հետո կային օտարալեզու ցեղեր: Ուրեմն՝ Ստրաբոնի վկայութունը, պետք է, ըստ երևույթին, ենթադրել այն իմաստով, որ Հայաստանում նրա ժամանակ տարածված ու գերիշխող լեզուն եղել է հայերենը:

Ընդարձակվել էր նույն այս երկրորդ դարում (մեր թվ. առ.) բացի Մեծ Հայքից ու Մոփքից նաև Փոքր Հայքը, որը նվաճել էր արևմտյան Պարիադրեսի և հյուսիս-արևելյան Պոնտոսի ժովպիրնյա շրջանները և հասցրել էր իր սահմանները մինչև Սև ծովը:

«Փոքր Հայքը,—ասում է Ստրաբոնը,—բավական պրոդաբեր երկիր է: Այստեղ ևս, ինչպես և Մոփքում, միշտ կառավարում էին երկիրը սեփական իշխանները, որոնք կամ բարեկամ ու դաշնակից էին մյուս արմեններին, և կամ իրենց գործերը վարում էին առանձին ու անկախ: Փոքր Հայքն իրեն հպատակեցրել էր խալդայներին և տիրաբեռներին, այնպես որ նրա իշխանութունը տարածվում էր մինչև Տրապիզոն ու Փառնակիա»¹:

Հայաստանում և Կապպադոկիայի հյուսիսում կազմվել էին, ինչպես տեսնում ենք, փոխանակ միահար ու միաձուլվ մեծ պետություն՝ երեք արմենական անկախ թագավորություններ: Եվ միանգամայն հասկանալի է, իհարկե, որ արմենների ցրվածությունն ու այս բաժանումը արգելք էին հանդիսանալու նրանց ընդհանուր ու համերաշխ գործակցության:

Արմենական երկրների միացման կարևորությունը, հավանորեն, գիտակցվել է առավելապես նրանց քաղաքական վերելքի այս շրջանում: Հայտնի է, որ Արտաշես Ա-ը, որն անչափ ընդարձակել էր Մեծ Հայքը՝ ուղեցել էր նաև նվաճել հարևան Մոփքը: Սակայն Մեծ Հայքի գորեղացումն և արմենական երկրների քաղաքական միաձուլումը չէին կարող հանդուրժել Կապպադոկիան և Պոնտոսը: Փոքր Հայքն ու Մոփքը, որոնց անկախությունը Արտաշեսյան հզոր թագավորության կողմից վտանգ էր սպառնում՝ սերտ կերպով հարեցին օտար այս պետություններին և ապավինեցին սրանց օգնության: Դիողորոս Սիկրիիացին վկայում է², որ Արտաշեսին չհաջողվեց իր թագավորությանը միացնել Մոփքը, շնորհիվ Կապպադոկիայի Արիարաթ Ե թագավորի միջամտության: Այս վերջինի օգնությամբ ստացավ իր հայրենի թագավո-

¹ Տե՛ս XII, 3, 28:

² Տե՛ս „De virt. et vitiis“, հատված XXXI, 22:

րությունը Զարեհի որդին, Մերուժանը, որն Արտաշեսի հարձակման ժամանակ փախել էր Կապպադովկիա:

Արտաշեսյան Մեծ Հայաստանի մասին մատենագրական աղբյուրները տալիս են, դժբախտաբար, միայն պատահական ու կցկտուր տեղեկություններ: Այդ տեղեկություններից առանձնապես կարևոր են Ստրաբոնի և Պլուտարքոսի վկայությունները Արտաշատ մայրաքաղաքի մասին, որը հիմնել էր Արտաշես Ա-ը, հավանորեն 166 թվին (մեր թվ. առ.):

«Հայաստանի քաղաքներն են,—ասում է Ստրաբոնը,— Արտաքսատան (որն անվանում են նաև Արտաքսասատա և որը հիմնել էր Աննիբալն Արտաշեսի համար) և Աբքսատան: Երկու քաղաքն էլ գտնվում են Արաքսի ափին՝ Արքսատան Ատրպատականի սահմանում, իսկ Արտաքսատան՝ Արաքսի դաշտի մոտ: Այս վերջինը գեղեցիկ է շինված և երկրի թագավորանիստ քաղաքն է: Նա գտնվում է գետածոցում, որը նման է ցամաքակղզու, և նրա շուրջը, բացի պարանոցի մասից՝ գետի առջև ձգվում է պարիսպը, իսկ պարանոցը փակված է խրամով և պատվարով»²:

Որ Արտաշատը շինված էր Աննիբալի խորհրդով և նրա ցուցմունքներով՝ այդ մանրամասն հաղորդում է նաև Պլուտարքոսը հետևյալ իր վկայության մեջ:

«Պատմում են,—ասում է Պլուտարքոսը,—որ երբ Անտիոքոսը պարտություն կրեց հռոմայեցիներից՝ կարթագենացի Աննիբալը եկավ Արտաշես արմենի մոտ և հրահանգիչ ու խորհրդատու դառավ բազմաթիվ օգտավետ զործերում: Նկատելով, բացի այդ, այս երկրում չօգտագործված ու անտես արված հարմարագույն ու խիստ հաճելի մի վայր, նա այդ տեղում ուրվագծեց քաղաքի հատակագիծը: Աննիբալը տարավ Արտաշեսին, ցույց տվեց հատակագիծը և համոզեց հիմնել այդ տեղում քաղաք»³:

Պատմագետներից շատերը կասկածելի են համարում, թե Արտաշատի հիմնումն Աննիբալի խորհրդով և թե Աննիբալի փախուստը Հայաստան: Սակայն, այնուամենայնիվ, վերոհիշյալ վկայությունները խիստ կարևոր են, որովհետև նրանք պարզ ու որոշ հաստատում են, որ Արտաշատը հիմնված է եղել երկրորդ

¹ *Strab. Fabricius*, Theophanes, von Mitylene und Q. Dellius als Quellen der Geographie des Strabons, Strassburg, 1888, էջ 32 և 131:

² *Strab.* XI, 14, 6.

³ *Strab.* Lucullus, XXXI, 5.

դարում Արտաշես Ա-ի ժամանակ: Առանձնապես հետաքրքիր են ու կարևոր Արտաշատի տեղագրության ու ամրությունների մասին Ստրաբոնի հաղորդած տեղեկությունները:

Արտաշատի հիմնումն Արարատյան դաշտում կարելի է համարել Արտաշես Ա-ի կարևորագույն գործերից մեկը: Այս դաշտն այնուհետև դառավ Հայաստանի քաղաքական ու կուլտուրական միավորման կենտրոնը:

Քաղաքավայրի ընտրությունը հաջող էր կատարված թե՛ ռազմական և թե՛ տնտեսական տեսակետներից: Գտնվելով Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնում՝ Արարատյան դաշտն ավելի էր պաշտպանված արշավող թշնամիներից, քան լեռնաշխարհի սահմաններում գտնվող շրջանները: Բացի այդ, նրա միջով էր անցնում սարանցիկ առևտրի մեծ ճանապարհը, որը գալիս էր Միջին Ասիայի ու Զինաստանի կողմերից և Արտաշատի մոտով գնում էր դեպի Սև ծովի նավահանգիստները:

Ինչպես տեսնում ենք, Արտաշեսյան հայրաստության հիմնադիրն առաջին կազմակերպողն է պատմական Մեծ Հայաստանի, և ընդարձակված այս պետությունն արդեն նրա ժամանակ համարյա ամփոփվել էր բնական իր սահմանների մեջ և տարածվում էր հյուսիսային Միջագետքից մինչև Կուր գետը և Ատրպատականից մինչև Մոփրը և Փոքր Հայքը: Այս նոր թագավորությունը, որ դառել էր Առաջավոր Ասիայի ուժեղ պետություններից մեկը՝ այժմ հաշվի էր առնվում և որոշ դեր էր կատարում միջպետական հարաբերություններում: Պոլիբիոսը, որն իր պատմության մեջ մանրամասն հիշատակել է Փառնակ Պոնտացու և Փոքրը Հայքի Միհրդատ թագավորի 180 թվի կռիվն ընդդեմ Պերգամոնի, Կապպադոկիայի և Բիթանիայի թագավորների՝ մեջ է բերում սրանց ստորագրած խաղաղության դաշինքը և վկայում է, որ այդ դաշնագրությանը մասնակից է եղել նաև «Արմենիայի մեծագույն մասի կառավարիչ Արտաշեսը»¹:

Արտաշեսյան անկախ ու միաձուլվ Հայաստանի այս գորեղացումը վտանգավոր համարեց Սելևկյան թագավորությունը, որը հայկական երկրների նախկին սյուղերենն էր: Ինչպես վկայում են Դիոդորոս Սիկկիդացին և Ապպիանոսը², մոտավորապես 165 թվին (մեր թվ. առ.) Հայաստան արշավեց Անտիոքոս Դ-ը (175—

¹ Տե՛ս XXV, 2, 12:

² Տե՛ս Müller, Fragm. hist. graec. II, էջ X և Appianos, Syr., 5 և 46:

164): Մակայն Արտաշես Ա-ը, թեև պաշտոնաթիւնն էր կրել, կարողացավ շուտով վերականգնել իր հին իրավունքները:

Դիողորոս Սիկիլիացու մի այլ վկայութիւնից՝ հայտնի է դարձյալ, որ Սելևկյանների սատրապ Տիմարքոսը, որն ապստամբել էր ու հայտարարել իրեն Մարաստանի թագավոր (161 թ.)՝ դաշն էր կնքել Արտաշես Ա-ի հետ և սրա օգնութեամբ ընդարձակել էր իր թագավորութեան սահմանները մինչև Սելևկիա և Զեզմա:

Աղբյուրների աղքատիկ ու պատահական այս տեղեկութիւնները չեն տալիս, իհարկե, պարզ ու լրիվ պատկեր այն մեծ շրջադարձի, որ տեղի էր ունեցել Արտաշես Ա-ի ժամանակ: Մակայն վերոհիշյալ կցկտուր հիշատակութիւններն անգամ ցույց են տալիս, որ Արտաշեսյան անկախ ու հզոր Հայաստանի կազմակերպումը սկիզբն էր Հին Հայաստանի պատմութեան նոր դարաշրջանի:

Ուշագրավ է ու առանձնապէս հետաքրքիր, որ Արտաշեսյան այս շրջանի պատմական այս դեպքերը նշուի էին դառել վիպական հին երգերի և ավանդութիւնների, որոնցից օգտվել էր Մովսէս Խորենացին: Արտաշատը հիմնած է եղել Արտաշեսը՝ այդ հայտնի է եղել Խորենացուն, ինչպէս ինքն է վկայում, «ի վիպասանացն, որ պատմին ի Գողթան»²: Բացի այդ, ինչպէս մատնանշել եմ իմ նախորդ աշխատութիւններից մեկում³, Խորենացու մոտ պահպանված են որոշ հիշողութիւններ պատմական այն անցքերի ու պատերազմների մասին, որոնք տեղի էին ունեցել Հայաստանում Օրոնտես-Շրվանդի և Արտաշես Ա-ի ժամանակաշրջանում և որոնք նրան հայտնի են եղել նմանապէս վիպասանքից կամ հին զրուցներից: Նոր այս ենթադրութեանը կարող են թերևս նեցուկ ծառայել Արմավիրում գտնված հունարեն արձանագրութիւնները, որոնք, դժբախտաբար, մինչև այժմ դեռ չեն հրատարակված:

Արտաշես Ա-ից հետո մենք գրեթե տեղեկութիւններ չունենք Մեծ Հայքի և արմենական մյուս թագավորութիւնների մասին մինչև Տիգրան Երկրորդը (95—55 թթ. մեր թվ. առ.): Յուստինոսի կարևոր մի վկայութիւնից հայտնի է միայն, որ Պարթևական

¹ Müller, FHG, II, էջ XII:

² Տե՛ս «Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց», աշխատ. Մ. Արեղյանի և Մ. Հարութիւնյանի, Տիգրիս, 1913 II, գլ. 49:

³ Տե՛ս «О торговле и городах Армении», Эривань, 1930, էջ 97.

մեծ պետութիւնը, որը նվաճել էր հետզհետեւ Հայաստանի սահմանակից Սելեւկյան երկրները՝ պատերազմ է մղել նաեւ հայոց Արտավազդ թագավորի դեմ: Այս Արտավազդը, հավանորեն, այն Արտավազդն է, որը հայկական վեպի մեջ հիշատակված է իբրեւ որդի և հաջորդ Արտաշէս Ա-ի¹:

Վերեւ մատնանշված վկայութեան մեջ Յուստինոսը հաղորդում է, որ

«Արտավանին հաջորդեց նրա որդի Միհրդատը, որն իր գործերի համար կոչվեց Մեծ:... Սա մեծ քաջությամբ վարեց հարեանների հետ բազմաթիւ պատերազմներ և միացրեց Պարթևական թագավորութեանը շատ ժողովուրդներ: Նույնպէս և Սկյութացիների հետ նա մի քանի անգամ հաջողությամբ պատերազմեց և վրէժխնդիր եղավ նախորդների վերավտարանքների համար: Վերջը կոչեց արմենների թագավոր Արտավազդի հետ»²:

Ոչ միայն այս, այլև մատենագրական և ուրիշ վկայութիւններից հայտնի է, որ հենց Միհրդատ Բ Մեծի ժամանակ միայն (123—88 թթ. մեր թվ. առ.) պարթևները կարողացել էին վերջնականապէս նվաճել Միջագետքի երկրները և Ատրպատականը: Կարելի է, ուրեմն, վստահորեն ենթադրել, որ նրա արշավանքն Արտավազդի դեմ տեղի էր ունեցել Հայաստանի հարեան երկրների նվաճումից հետո, ըստ երևույթին, Ատրպատականի կողմից և, ինչպէս ենթադրել է Մարկվարտը, դաշնակից ու վասսալ Ատրպատականի թագավորի մասնակցութեամբ³:

Հայ-պարթևական այս պատերազմի ժամանակ, թեև պարթևներին չէր հաջողվել նվաճել Հայաստանը, սակայն, հավանորեն, նրանք պարտութեան էին մատնել հայերին և, ինչպէս վկայում են Յուստինոսը և Ստրաբոնը պատանդ էին վերցրել Տիգրան Բ-ին⁴:

Որ Հայաստանը նվաճված չէ եղել Միհրդատ Մեծի արշավանքի ժամանակ՝ այդ երևում է դարձյալ Ստրաբոնի հետևյալ վկայութիւնից.

«Պարթևները,—ասում է Ստրաբոնը,—տիրեցին մեղացիների և բաբելոնացիների երկրներին, բայց ոչ Արմենիա-

¹ Տե՛ս Խորենացի, I, գլ. L և II, գլ. Ծ, ԾԱ-ԾԳ, ԾԵ, ԿԱ և ԿԲ:

² Տե՛ս Just. Epit. XLII, 2, 3—6.

³ Տե՛ս „Eranschahr“, էջ 109.

⁴ Justin., XXXVIII, 3, 1 Strabo, XI, 14, 15.

յին: Թեև հարձակումներ հաճախ տեղի ունեցան, սակայն երկիրն ուժով չնվաճվեց: Ընդհակառակը, Տիգրանը զորեղ կերպով դիմադրեց ու հաղթեց նրանց, ինչպես մենք ասացինք Արմենիայի մասում»¹:

Պատանդ վերցված Տիգրանի մասին կարևոր են Ապպիանոսի և Ստրաբոնի վկայությունները: Ապպիանոսի ասելով՝ Տիգրան Բ-ը որդին էր ոչ թե Արտավազդի, այլ Տիգրանի²: Իսկ Ստրաբոնը, խոսելով Արտաշես Ա-ի և Զարեհի մասին՝ վկայում է, որ Տիգրան Բ-ը Արտաշես Ա-ի սերնդիցն էր³:

Պատմական ու բանասիրական նորագույն երկերում Արտաշես Ա-ի հաջորդների և Արտավազդի ու Տիգրան Բ-ի ազգակցության մասին հայտնվել են հակասական կարծիքներ: Այդ կարծիքներից հավանական է ըստ իս Ռեյնաքի ենթադրությունը, որը Տիգրան Բ-ին համարում է համաձայն Ապպիանոսի վկայության Տիգրան Ա-ի որդին, իսկ Արտավազդին՝ եղբայր այս վերջինի⁴: Պատմագետների ու բանասերների ուշադրությունից վրիպել է, որ Ապպիանոսի հաղորդած տեղեկությունը հաստատվում է հորենացու պատմության համապատասխան վկայությունների ուշադիր քննությամբ: Խորենացու մոտ, ինչպես վերև ասացինք, Արտաշեսյան տոհմի առաջին թագավորների մասին պահպանվել են ուշագրավ պատմական հիշողություններ, որոնք հայտնի են եղել նրան վիպասանքից կամ հին զրույցներից: Հենվելով այդ զրույցների վրա՝ Խորենացին վկայում է, որ Արտաշեսի որդին ու հաջորդը, Արտավազդը, զավակ չէ ունեցել և որ Արտավազդից հետո Հայաստանում թագավորել է նրա եղբայրը՝ Տիրանը⁵: Պատմահոր հաղորդած կարևոր այս տեղեկությունները, ինչպես տեսնում ենք, համապատասխանում են Ապպիանոսի վերոհիշյալ վկայության: Կարող ենք ըստ իս, համաձայն այդ տեղեկությունների, հավանական համարել, որ Արտաշես Ա-ին հաջորդել էր նրա որդին, Արտավազդ Ա-ը, և ապա սրա եղբայրը՝ Տիգրան Ա-ը, որից հետո թագավորել էր այս վերջինի որդին՝ Տիգրան Բ-ը:

¹ Strabo, XVI, I, 19.

² Տե՛ս App., Syr., 48.

³ Տե՛ս Str., XI, 14, 15.

⁴ Տե՛ս Th. Reinach, Mithridate Eupator, էջ 104 և Markwart, Eran-schahr, էջ 173:

⁵ Տե՛ս Խորենացի, II, գլ. ԿԱ.

Մեծ Հայաստանի մասին, ինչպես ասացինք, մենք ունենք մանրամասն տեղեկություններ Տիգրան Բ-ից սկսած:

Տիգրան Բ-ը, որը պատանդ էր պարթևների մոտ՝ գահ էր բարձրացել 95 թվին (մեր թվ. առ.): Գահակալության այս թվականը հայտնի է մեզ Պլուտարքոսի վկայությունից: 70 թվին, երբ Ապպիոս Կլավդիոսը եկել էր նրա մոտ իբրև դեսպան՝ նա, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը¹, արդեն 25 տարի թագավորել էր: Պատանդությունից ազատվելու և իր հայրենի թագավորությունը ստանալու համար նա, ինչպես վկայում է Ստրաբոնը², պարթևներին փրկանք էր տվել յոթանասուն հովիտներ, որոնք Մարկվարտի կարծիքով³, այն շրջաններն էին, որ Ատրպատականի կողմերում գրավել էր Արտաշես Ա-ը:

Երբ Տիգրանն ազատվեց ու վերադարձավ իր հայրենի երկիրը՝ նա արքայական իր թագը կապեց, ինչպես վկայում է Ապպիանոսը, Հայաստանի այն վայրում, ուր ինքը հիմնել էր հետո Տիգրանակերտ քաղաքը: Այս վկայությունից երևում է, որ հին Աղձնիքը, որի մեջ ալժմյան Ֆարկինում որոշված է վերջերս հին Տիգրանակերտ քաղաքի տեղը՝ գտնվել է ոչ թե Մոփքում, այլ Արտաշեսյան թագավորության մեջ՝ Մեծ Հայքում⁴:

Գահ բարձրանալուց հետո Տիգրան Բ-ի առաջին գործը եղավ հարևան Մոփքի միացումն իր թագավորությանը: Կապպադովկիան, որը հազիվ էր հռոմայեցիների օգնությամբ պահպանում իր անվանական անկախությունը՝ անկարող եղավ պաշտպանել իր հին դաշնակցին ու բարեկամին: Տիգրան Բ-ը հարձակվեց Մոփքի վերջին թագավոր Արտանեսի վրա (94 թ. մեր թվ. առ.) և նրա երկիրը կցեց Մեծ Հայաստանին:

«Արտաշեսի սերնդիցն էր,--ասում է Ստրաբոնը,--Տիգրանը. նա իշխում էր բուն Արմենիայում, որը սահմանակից էր Մարաստանին, Աղվանքին, Իբերիային մինչև Կողքիս և Սև ծովի մոտ գտնվող Կապպադովկիային: Իսկ Զարեհի սերնդիցն էր Մոփաց երկրի Արտանեսը, որն իշխում էր Արմենիայի հարավային և, գլխավորապես, արևմտյան մա-

¹ Տե՛ս Plut., Lucullus, 21.

² Տե՛ս Str., XI, 14, 15.

³ Eranschahr, էջ 109.

⁴ Տե՛ս Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, Wien 1930, էջ 119:

սերում: Տիգրանը սրան հաղթեց և դառավ ինքը տեր բոլոր
այդ երկրներին»¹:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, Տիգրան Բ-ի իշխանության
տակ միացան Արևելյան և Արևմտյան Արմենիան, որոնք թե Աքե-
մենյանների և թե Սելևկյանների ժամանակ առանձին ու ինքնիշ-
խան երկրներ էին: Արմենական երրորդ թագավորությունը, Փոքր
Հայքը, որը հայկական լեռնաշխարհի բնական սահմաններից
դուրս էր գտնվում՝ Մոփքի նվաճումից առաջ, արդեն երկրորդ դա-
րի վերջերում նվաճել ու միացրել էր իր թագավորությանը Միհր-
դատ Պոնտացին:

Մոփքի միացումից հետո Տիգրան Բ-ի հզոր ու ընդարձակ թա-
գավորությունը սահմանակից էր դառնում Արևմուտքում բացի
Պոնտոսից նաև Կապպադովկիային: Հարավում և արևելքում Մեծ
Հայաստանին հարևան ու սահմանակից էին պարթևների գերիշ-
խանության տակ գտնվող մանր պետությունները՝ Օսրոենը,
Կորդուքը, Ադիաբենը և Ատրպատականը, իսկ հյուսիսում՝ Ադ-
վանքը և Իբերիան:

94 թվից հետո շուտով սկսվեց Արևելքում Հռոմի ու Պոնտո-
սի երկարատև ու համառ պայքարը, որին, ինչպես կտեսնենք,
մասնակից եղավ նաև Տիգրան Բ-ի հզոր պետությունը:

¹ Տե՛ս Str., XI, 14, 15.

4. ՀԱՅ-ՊՈՆՏԱԿԱՆ ԴԱՇԻՆՔԸ ԵՎ ՏԻԳՐԱՆ Բ-Ի ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԿԱՊՊԱԴՈՎ ԿԻՍ

Առաջին դարի սկզբներում (մեր թվ. առ.) հզոր ու մեծ պետություն էր դառել, ինչպես վերև տեսանք, Պոնտոսը, որը խիստ ընդարձակվել էր Միհրդատ Եվպատորի ժամանակ, որին անվանում են նաև Մեծ:

Պոնտոսը կամ հին Պոնտական Կապպադովկիան, որը Աքեմենյանների ժամանակ միացած էր բուն կամ Մեծ Կապպադովկիայի հետ՝ ունեցր այս վերջինի հետ կուլտուրական ու կրոնական և մասամբ նաև ցեղային որոշ կապեր: Պոնտոսի հարևան Կապպադովկիան ուներ, բացի այդ, ստրատեգիական մեծ նշանակություն, որովհետև նրա հյուսիս-արևելյան ընդարձակ սահմանները տարածվում էին մինչև Փոքր Հայքը և մինչև Պոնտոսի գրեթե թիկունքը: Դժվար չէ, ուրեմն, հասկանալ, թե ինչու Միհրդատ Մեծն ամեն կերպ աշխատում էր ցեղակից ու կրոնակից այս երկիրը միացնել իր թագավորությանը:

Կապպադովկիայի փաստական նվաճումը Միհրդատը հաջողեցրել էր 99 թվին (մեր թվ. առաջ) և թագավոր էր դրել այստեղ իր ութնամյա որդուն՝ Արիարաթ Թ-ին: Սակայն շուտով, 95 թվին, հռոմեական ժերափուլտի կարգադրությամբ պոնտական զորքերը հարկադրված եղան մաքրել այդ երկիրը, և Կապպադովկիայի թագավոր ընտրվեց Արիոբարզան Ա Հռոմեասերը:

Հռոմայեցիների հենց այս բարեկամի թագավորության ժամանակ Տիգրան Բ-ը գրավել էր 94 թվին Մոփքը, որը, ինչպես ասացինք, սահմանակից էր Կապպադովկիային և հին դաշնակիցն էր ու բարեկամն Արիարաթների թագավորության: Իբրև նախկին պաշտպանն ու հովանավորը Մոփած Զարեհյան թագավորության՝ Կապպադովկիան այժմ, բնականաբար, վտանգավոր հարևան էր համարվելու Մեծ Հայաստանին: Հասկանալի է նույն-

պես, որ Արեւոբարդան Ա-ը, հռոմեական քաղաքականութեան հշու և հնազանդ սպասաւորը, խոշընդոտ էր դառնում պոնտական քաղաքականութեան վերոհիշյալ ձգտումների իրագործման, որոնցից չէր կարող հրաժարուիլ Միհրդատ եվպատորը:

Առաջին դարի սկզբներին Կապպադովկիան, ինչպես տեսնում ենք, ընդհանուր թշնամի էին համարելու և Տիգրանը և Միհրդատը, և միանգամայն բնական է, որ նրանք աշխատելու էին միանալ իրար հետ ընդդէմ հարեան այդ թագաւորութեան: Հայաստանի առևտրի ու քաղաքների մասին ռուսերեն իմ աշխատութեան մեջ¹, հենվելով Ռեյնաքի ենթադրութեան վրա՝ ես մատնանշել էի, բացի այդ, որ պոնտական թագաւորների և հատկապես Միհրդատ եվպատորի բարեկամական քաղաքականութունը Հայաստանի, Ատրպատականի և Իբերիայի հանդէպ բացատրվում է պոնտական մեծ առևտրի շահերով²: Այս երկրների բարեկամութունը խոշոր նշանակութուն ունէր Պոնտոսի համար, որովհետև նրա մեծ նաւահանգիստները հավաքատեղեր էին և հանգուցակետեր համաշխարհային մեծ առևտրի և միջազգային տարանցիկ ճանապարհների, որոնք գալիս էին Հեռավոր Արևելքից ու Միջին Ասիայից և Եկբատանայի ու Արտաշատի վրայով գնում էին, գլխավորապես, պոնտական Ամիսոս և Մինոպ քաղաքները:

Բարեկամական այս հարաբերութիւնները, որ գոյութիւն ունէին Պոնտոսի և Մեծ Հայաստանի միջև, Տիգրան Բ-ի ժամանակ դառել էին ավելի սերտ ու մտերիմ: Աչքի առաջ ունենալով իրենց երկրների կենսական շահերը՝ Տիգրան Բ-ը և Միհրդատ եվպատորը 95 կամ 94 թվին կնքեցին հատուկ դաշնագրութիւն, որի նպատակն էր ոչ թէ նախապատրաստվող հայ-պոնտական պատերազմն ընդդէմ Հռոմի, ինչպես գունավորված ու շփոթ կերպով պատմում է Յուստինոսը, այլ, հավանորեն, Տիգրան Բ-ի ռազմական աջակցութիւնը Միհրդատին ընդդէմ հարեան Կապպադովկիայի: Կնքված դաշինքի համաձայն, որն ամրապնդել էին Տիգրանի ամուսնութեամբ Միհրդատի աղջկան Կլեոպատրայի հետ, երկու թագաւորները պայմանավորվել էին, որ նվաճված քաղաքներն ու շրջանները պատկանելու են Միհրդատին, իսկ գերիներն ու շարժական գույքը՝ Տիգրանին:

¹ Տե՛ս „О торговле и городах Армении“, էջ 48:

² Տե՛ս Reinach, Mithridate Eupator, էջ 78 և 234:

Յուստինոսի վկայությունն այս դաշինքի մասին հարկ եմ համարում մեջ բերել ընդարձակ բովանդակությամբ:

«Այդ ժամանակ Արմենիայի թագավորն էր,—պատմում է Յուստինոսը,—Տիգրանը, որը պատանդ էր տրվել վաղուց պարթևներին և քիչ առաջ հետ էր ուղարկվել իր հայրենի թագավորությունը: Սրան շատ էր ուզում Միհրդատը դաշնակից անել ընդդեմ հռոմայեցիների, որոնց հետ նա վաղուց հետև մտադիր էր պատերազմ սկսել: Եվ թեև Տիգրանը հռոմայեցիների կողմից չէր կրել որևէ անարգանք՝ նա դրդում է նրան Գորդիոսի միջոցով, որ հարձակվի Արիոբարզանի վրա, որը խիստ թույլ էր: Իսկ որպեսզի չներևա, որ որոշ խորամանկություն կա դրա տակ՝ նա ամուսնացնում է նրա հետ իր աղջկան Կլեոպատրային¹: Տիգրանի առաջին հենց հարձակման ժամանակ Արիոբարզանը վերցնում է իր զույգը և փախչում է Հռոմ: Եվ այսպիսով Տիգրանի օգնությամբ Կապպադոկիայում սկիզբ է դրվում նորից Միհրդատի իշխանությունը: Նույն այս ժամանակ մեռնում է Նիկոմեդեսը և նրա որդուն, որի անունը նույնպես Նիկոմեդես էր, դուրս է վտարում թագավորությունից Միհրդատը: Երբ սա Հռոմ է գալիս որպես աղաչավոր՝ ծերակույտը վճռում է, որ երկուսն էլ պետք է վերահաստատվեն իրենց թագավորություններում: Այս գործի համար ուղարկվում են իբրև լեգատներ Մ. Ակվիլիոսը և Մանլիոս Մալթինոսը: Երբ այս բանն իմացվում է՝ Միհրդատը դաշն է կրնքում Տիգրանի հետ, որպեսզի պատերազմ սկսե հռոմայեցիների դեմ: Նրանք պայմանավորվել էին իրար հետ, որ քաղաքները և հողերը պատկանելու են Միհրդատին, իսկ մարդիկ և ինչ որ հնարավոր է տանել՝ Տիգրանին»²:

Յուստինոսի այս վկայությունը, որ եվրոպական պատմագիրտության մեջ հիմք է ծառայել անհավանական եզրակացությունների, ինչպես շատ ճիշտ նկատել է Ռեյնաքը, այնքան խառնաշփոթ է, որ կարելի է համարել կասկածելի³:

93—89 թվերի վերոհիշյալ պատմական անցքերը, որ խառն ու հակիրճ կերպով պատմված են Յուստինոսի վկայության մեջ՝

¹ Տիգրանի ամուսնության մասին Կլեոպատրայի հետ համեմատե նաև Պլուտարխոս, *Լուկուլլոս*, 22 և Ապոլլանոս, *Միհրդատականք*, 104:

² Տե՛ս Յուստինոս, XXXVIII, 3, 1—5:

³ Տե՛ս „Mithridate Eupator“, էջ 115, ծանոթ. 3:

տեղի էին ունեցել, իրապես, ինչպես երևում է անկախ Յուստինոսից մատենագրական նաև մյուս աղբյուրների վկայություններից՝ հետևյալ հաջորդականությամբ:

93 թվին (մեր թվ. առ.) Ծոփքի միացումից անմիջապես հետո, Տիգրան Բ-ը, ինչպես վկայում է Յուստինոսը, Միհրդատի հորդորմամբ հարձակվել էր Կապպադովկիայի վրա, գրավել էր ամբողջ երկիրը, և Արիոբարդան Ա-ը փախել էր Հռոմ: Վերջինիս փոխարեն, նույն 93 թվին վերահաստատվեց այստեղ իբրև թագավոր Միհրդատի փոքրահասակ որդին՝ Արիարաթը, որի խնամակալն էր Գորդիոսը: Կապպադովկիան նվաճելուց հետո, ինչպես տեսնում ենք, Տիգրանն ինքը վերադարձել էր Հայաստան և իր գրաված ամբողջ երկիրը հանձնել էր Միհրդատի որդուն: Հենց ինքն այս փաստը հիմք է տալիս ըստ իս ենթադրելու, որ Յուստինոսի մատենանշած վերոհիշյալ դաշինքը, որի համաձայն «քաղաքներն ու հողերը պատկանելու էին Միհրդատին» կնքված է եղել, հավանորեն, 93 թվից առաջ:

Հռոմեական ժերակույտի հրամանով, ինչպես հայտնի է Պլուտարքոսից¹, շուտով Կապպադովկիա եկավ Կիլիկիայի փոխալքեստորը՝ Սուլլան: Սա պարտություն մատնեց Գորդիոսի և Տիգրանի զորքերը և նորից հաստատեց Կապպադովկիայի գահի վրա դաշնակից Արիոբարդան Ա-ին: Երբ Սուլլան գտնվում էր Եփրատ գետի մոտ՝ նրա մոտ էր եկել այնտեղ (92 թվին) պարթևների թագավոր Միհրդատ Բ-ի դեսպանը, Օրբեազոսը, որը, ինչպես հաղորդում են աղբյուրները², բարեկամական բանակցություններ էր վարել Սուլլայի հետ և առաջարկել էր, որ Եփրատ գետը լինի սահման երկու պետությունների միջև: Այս վկայությունը պարզ ցույց է տալիս, որ միանգամայն սխալ է Կուրս Եփհարդի կարծիքը, որը Տիգրան Բ-ի կոիվները պարթևների դեմ և Միջագետքի ու պարթևական մանր վասսալ պետությունների միացումը Հայաստանին դնում է 92 թվից առաջ³:

Հավանորեն, 91 թվին՝ Սուլլայի հեռանալուց անմիջապես հետո Միթրաասը և Բագոասը, որոնք, ըստ երևութին, Տիգրան Բ-ի զորավարներն էին՝ նորից հարձակվեցին ու զրավեցին Կապ-

¹ Սուլլա, 5:

² Տե՛ս Պլուտարխոս, Սուլլա, 5, Ապպիանոս, Միհրդատ., 57 և Ֆլորուս, 70:

³ Տե՛ս K. Eckhardt, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, Bd. IX, 4, էջ 403:

պագովկիան: Արիոքարդանն այս անգամ ևս փախավ Հոռմ և նրա գահը նորից տրվեց Միհրդատի Արիարաթ որդուն¹:

Նույն 91 թվին, Նիկոմեդես Բ-ի մահից հետո, երկպառակու-թյուններ էին ծագել նաև Բիթանիայում: Հոռմն այստեղ թաղա-վոր էր հաստատել Նիկոմեդես Բ-ի մեծ որդուն՝ Նիկոմեդես Գ-ին: Սակայն նրա կրտսեր որդին, Սոկրատեսը, ապավինելով Միհրդա-դատ Եվպատորին և ստանալով պրանից պոնտական զորքեր՝ կարողացավ ինքը գրավել Բիթանիան, իհարկե, առանց Հոռմի համաձայնության:

Երկու հալածված թագավորները՝ Արիոքարդան Ա-ը և Նի-կոմեդես Գ-ը՝ եկան, ինչպես վկայում են Յուստինոսը և Ապ-պիանոսը², Հոռմ և օգնություն խնդրեցին հոռմալեցիներին: Հոռ-մեական ծերակույտն այս անգամ ուղարկեց Արևելք Մանիոս Ակվիլիոսին և Մանլիոս Մալթինոսին, որոնք 89 թվին, առանց կովի ու որևէ հակառակության, վերահաստատեցին նրանց իրենց թագավորություններում:

Մեջ բերված փաստական այս տեղեկությունները, որ վերա-բերվում են 93—89 թվերի վերոհիշյալ պատմական անցքերին՝ պարզ ցույց են տալիս, որ Յուստինոսի վկայությունը ոչ միայն խիստ համառոտ է, այլև տեղ-տեղ վիճելի է ու անհավաստի:

Յուստինոսի մոտ հիշատակված է Տիգրան Բ-ի առաջին միայն հարձակումը Կապպադովկիայի վրա և բաց է թողնված Միթրաաս և Բագոաս զորավարների երկրորդ արշավանքը: Նրա վկայությունից ստացվում է պարզապես այն տպավորությունը, որ Նիկոմեդես Գ-ը ևս, ինչպես և Արիոքարդանը, փախել էր Հոռմ 93 թվին: Բացի այդ, համաձայն նրա վկայության, Միհրդա-դատի ու Տիգրանի դաշնակցությունը վերաբերվում է ոչ թե 93 և 91 թվերի արշավանքներին, երբ Տիգրանն ու Միհրդատը գոր-ծում էին, իրապես, համաձայն այդ դաշինքի, այլ 88 թվի հոռ-մեական-պոնտական մեծ պատերազմին, որին Տիգրանը, ինչ-պես կտեսնենք, բնավ չէր մասնակցել:

Եվրոպական պատմագետները, հավատ ընծայելով Յուստի-նոսի կասկածելի այս վկայություններին՝ Տիգրան Բ-ի մասնակ-ցությունը 93—84 թվերի անցքերին տվել են, իմ կարծիքով, միանգամայն վիճելի ու անհավաստի լուսաբանություն: Բավա-կանաչափ հիմնավորված չէ, ըստ իս, նախ և առաջ, ընդհան-

¹ Ապպիանոս, Միհրդատ., 10:

² Յուստ., XXXVIII, 3, 4 և Ապպիանոս, Միհրդատ., 9—11:

րացած այն կարծիքը, որ իբր թե Տիգրանը հլու և անխոս մի գործիք է եղել Միհրդատ Եվպատորի քաղաքական նպատակների իրագործման: Մենք ասացինք արդեն վերև, որ Տիգրանի մասնակցությունը 93 թվի Կապպադովկիայի նվաճմանը բացատրվում է պարզապես նրանով, որ Մոփքի միացումից հետո այդ երկիրը վտանգավոր հարևան էր դառել Մեծ Հայաստանի արևմտյան սահմանում: Դժվար չէ նաև կռահել, որ նաև 91 թվի արշավանքը կարևոր նշանակություն ուներ Հայաստանի համար, որովհետև պարթևների բարեկամական բանակցություններին Սուլլայի հետ (92 թ.) մասնակցել էր, ինչպես հաղորդում է Պլուտարքոսը², նաև Կապպադովկիայի թագավոր Արիոբարզան Ա Հռոմեասերը: Իսկ պարթևների, Հռոմի և Կապպադովկիայի բարեկամական համաձայնությունը չէր կարող ցանկալի լինել, իհարկե, Տիգրան Բ-ին: Եվ հասկանալի է, որ նա, հանձնելով Կապպադովկիայի թագավորությունն Արիարաթին և Գորդիոսին՝ ապահովում էր իր թիկունքն արևմուտքում և ամրացնում էր իր քաղաքական դիրքերը հայ-պարթևական կոիվների համար:

Մի մեծ թյուրիմացություն է, բացի այդ, Մոմզենի, Մորզանի և ուրիշների կարծիքը³, որ իբր թե Տիգրան Բ-ի և Միհրդատ Եվպատորի դաշնագրությունը վերաբերվել է ոչ միայն Կապպադովկիայի, այլև հռոմեական-պոնտական 88—84 թվերի մեծ կոիվներին, որ նախապատրաստում էին վաղօրոք Միհրդատը և Տիգրանը: Այս ենթադրությունը նրանց հիմք է ծառայել մեղադրելու Տիգրան Բ-ին, որ սա խախտել է այդ կոիվների ընթացքում Միհրդատի հետ կնքած դաշինքը⁴: Մենք կտեսնենք, սակայն, ներքև, որ իննսնական թվականների վերջերում (մեր թվ. առ) ոչ Միհրդատը և ոչ էլ Տիգրանը որոշած չէին կարող լինել պատերազմել հռոմայեցիների դեմ: Միանգամայն նաև անհավանական է, որ հայ-պարթևական կոիվներից առաջ Տիգրան Բ-ը համաձայնած լիներ անմիտ ու արկածախնդրական մեծ պատերազմ սկսելու ընդդեմ հզոր ու աշխարհակալ Հռոմի:

¹ Համեմատե *Th. Reinach*, *Mithridate Eupator*, էջ 105, *K. Eckhardt*, *Die armenischen Feldzüge des Lukullus*, *Klio*, IX, 1, էջ 403—404, *Dolens et Khatch*, *Histoire des anciens Arméniens*, Genève, 1907 և ուրիշները:

² Տե՛ս Պլուտարխոս, *Սուլլա* 5:

³ Տե՛ս *Моммсен*, *Римская история*, т. II., 1887, էջ 286, *J. Morgan*, *Histoire du peuple arménien*, Paris, 1919, էջ 70, *В. Брюсов*, *Летопись исторических судеб армянского народа*, М., 1918, էջ 24 և այլն:

⁴ Տե՛ս, օրինակ, *Reinach*, *Mithridate Eupator*, էջ 311:

Ինչ թվում է, որ ավելի քան հավանական կարելի է համարել, որ Յուստինոսի օգտագործած հոռմեական աղբյուրը, մատնանշելով, որ Միհրդատի ու Տիգրանի դաշինքը կնքված է եղել Մանիոս Ակվիլիոսի Արևելք գալուց հետո, այսինքն՝ 88—84 թվերի հոռմեական-պոնտական պատերազմից առաջ, հավանորեն հատուկ միտում է ունեցել հետագա կոիվների պատասխանատվությունը վերագրելու Միհրդատին ու Տիգրանին։ Սակայն, իրապես, ինչպես ներքև կտեսնենք, այդ մեծ պատերազմի առիթ տվողը ոչ թե Միհրդատն էր, այլ Մանիոս Ակվիլիոսը։ Իսկ Տիգրանը, որ ամենևին չէր մասնակցել այդ կոիվներին, բոլորովին անհիմն կերպով է մեղադրվում դաշնադրության խախտման համար։ Վերոհիշյալ դաշինքով նա պարտավորություններ էր հանձն առել ոչ թե հոռմեական-պոնտական պատերազմի, այլ միմիայն Կապպադովկիայի նկատմամբ։

Որ Յուստինոսի դաշնադրության մասին վկայությունը սխալ է և միառմնավոր՝ այդ ցույց են տալիս, ինչպես կտեսնենք, բոլոր հետագա պատմական փաստերը։

5. ՄԻՀՐԴԱՏՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ (88—84 թվ.)

Միհրդատյան այս պատերազմը և սոցիալական մեծ հեղափոխությունն Արևելքում և Հունաստանում ես հույս ունեմ, որ կկարողանամ ընդարձակ կերպով քննության առնել հաջորդ իմ ուսումնասիրություններից մեկում: Իսկ այժմ այդ անցքերի վրա ես կանգ եմ առնելու համառոտ կերպով ու հատկապես այն նկատառումով, որ եվրոպական պատմագետներից ոմանք, օրինակ, Շպիգելը և Մոմզենը՝ այս պատերազմին սխալմամբ մասնակից են դարձրել նաև Տիգրանյան Մեծ Հայաստանը¹:

88—84 թվերի պատերազմի մասին գերիշխող է դառնել նաև այն կարծիքը, որ իբր թե Միհրդատ եվպատորը կամ Մեծը համառ կերպով զինվել ու նախապատրաստվել էր կռվի ընդդեմ հռոմայեցիների, նպատակ էր դրել իրեն վտարել նրանց Ասիայից և այդ նպատակով կռվից առաջ դաշն էր կնքել Տիգրան Բ-ի հետ: Այս ենթադրությունները, իմ կարծիքով, կարոտ են վերաքննության: Աղբյուրների փաստական վկայություններից պարզ երևում է, որ Միհրդատն ամեն ջանք գործ էր դրել, որպեսզի կարողանա խույս տալ ահեղ այս պատերազմից: Նա հսկայական գումարներ էր ծախսել Հռոմում, որպեսզի կաշառված ծերակուտականների միջոցով վիճելի խնդիրները լուծվեն խաղաղ ճանապարհով: Մշտական զրգութությունների առիթ տվող այդպիսի հարցեր էին ոչ միայն Կապպադովկիայի, այլ, մասնավորապես, նաև Բիթանիայի թագավորության խնդիրը, որի բարեկամությունն ու շեղօրությունը չափազանց կարևոր էին Պոնտոսի համար նրա հյուսիս-արևելյան սահմանում գրտնվող Բոսփորյան նեղուցի պատճառով: Միհրդատի ծովեզրյա պետության համար, որի հոյակապ ու հարուստ հելլենիստական քաղաքները խոշոր կենտրոններ էին համաշխարհային տարանցիկ առևտրի՝

¹ 86 u F. Spiegel, *Iranische Alterthumskunde*, Leipzig, 1878, Bd. III, էջ 92 և *Моммсен*, *Римская история*, т. II, М., 1887, էջ 286 և 287:

սևծովյան նեղուցների հարցն ուներ, բնականաբար, կենսական նշանակություն:

Որ Միհրդատը 88 թվին չէր ուզում, իրոք, պատերազմել Հռոմի հետ՝ այդ պարզ երևում է հենց իրենց իսկ հռոմեական աղբյուրների վկայություններից: Այդ աղբյուրներից մենք գիտենք, որ՝ չնայած Կապպադոկիայի ու Բիթանիայի խնդիրների քաղաքական ու տնտեսական բացառիկ կարևորությանը Պոնտոսի համար՝ Միհրդատը, այնուամենայնիվ, խուսափելով պատերազմից չհակառակեց, որ Նիկոմեդեսը և Արիոբարզանը վերահաստատվեն իրենց թագավորություններում:

88—84 թվերի պատերազմի համար պատասխանատու է, անտարակույս, ոչ թե Միհրդատը, այլ հռոմեական դեսպան Մանիոս Ակվիլիոսը: Սա էր, որ զրգեց Նիկոմեդեսին հարձակվելու և կողոպտելու Պոնտոսի հյուսիս-արևելյան շրջանները մինչև Ամաստրիս և ստիպեց նրան պոնտական թալանված բնակչության հաշվին վճարել իրեն և հռոմեական ֆինանսիստներին նրա գահակալության համար արված ծախսերը:

Միհրդատը չդիմադրեց և չկռվեց մինչև իսկ այս ավազակային հարձակման ժամանակ: Նա շարունակեց իր խաղաղ բանակցությունները և խնդրեց միայն, որ իրեն թույլ տրվի պաշտպանվել և կռվել Նիկոմեդեսի դեմ: Եվ երբ հռոմեական դեսպանները մերժեցին նաև այս դիմումը՝ նա համոզվեց, որ բանակցություններն այլևս անօգուտ են, և ինքնապաշտպանության միակ միջոցը պատերազմն է:

«Ձէ որ ավազակի դեմ,—բացականչել էր նա,—ամեն ոք գննքի է դիմում, եթե ոչ փրկվելու՝ գոնե վրեժ առնելու համար»¹:

Միհրդատի խաղաղ բանակցությունները, ինչպես միանգամայն ճիշտ բացատրել է Մոմզենը, ոչ թե դիվանագիտական խորամանկ խաղեր են եղել, այլ անկեղծ ձգտում՝ խուսափելու պատերազմից, որը նա չէր ցանկանում և համարում էր դժվար ու վտանգավոր:

«Թեև բանակցությունների խզումը,—ասում է Մոմզենը,—չէին ուզում ոչ հռոմեական ժերակույտը, ոչ Միհրդատ թագավորը և ոչ էլ Նիկոմեդես թագավորը, սակայն այդ ցանկանում էր Ակվիլիոսը, և պատերազմը սկսվեց»²:

Ընդունելով սակայն, որ Միհրդատը չէր ուզում պատերազմել Հռոմի հետ՝ Մոմզենը՝ այնուամենայնիվ, ենթադրում է, որ իբր թե

¹ Տե՛ս Յոստինոս, XXXVIII, 2:

² Տե՛ս „Римская история“ II, М. 1887, էջ 286:

պատերազմը սկսելուց առաջ նա կնքել էր նոր ու ավելի սերտ զաշնադրություն Տիգրանի հետ և ստացել նրանից օժանդակ մի զորաբանակ¹։

Մոմզենի ենթադրությունը նոր զաշինքի կնքման մասին, որ հիմնված է պարզապես Յուստինոսի վերոհիշյալ վկայության վրա, ինչպես տեսանք, միանգամայն անհավանական է։ Թյուրիմացության արդյունք է նույնպես, ինչպես մատնացույց է արել իր հոդվածներից մեկում Ռեյնաքը², նաև Մոմզենի մյուս ենթադրությունը, որ իբր թե պատերազմից առաջ Միհրդատը Տիգրանից ստացել էր օժանդակ զորաբանակ։

Արմենների զորագունդը, որը մասնակցել էր այս պատերազմին և բաղկացած էր 10.000 հոգուց՝ հիշատակված է, իրոք, Ապպիանոսի մոտ³։ Վերջինս բացի Միհրդատի բուն զորքից (τὸ δὲ πλεον) 250.000 հետևակ և 40.000 ձիավոր՝ առանձնապես մատնանշում է նաև Փոքր Հայքի օգնական 10.000 հեծելազորը (σαυραρχία)։ Այս այրուծին, ինչպես հայտնի է աղբյուրների վկայություններից՝ մասնակցել էր Միհրդատի որդու Արիարաթի և, հավանորեն, նեմանես կամ Նայմանես արմեն զորավարի առաջնորդությամբ հաղթական երկու մեծ կոիվներին Ամնիաս գետի և Պրոտոպաքիոնի մոտ։ Բայց այս զորքը ոչ թե Տիգրանի ուղարկած օժանդակ զորաբանակն էր, այլ հեծելազունդն էր Փոքր Հայքի, որը այդ ժամանակ, հավանորեն, միացված էր Արիարաթի Կասպաղովկիայի թագավորության⁴։

Ամնիասի և Պրոտոպաքիոնի մոտ Միհրդատի առաջին հաղթություններից հետո կոիվը Փոքր Ասիայում ստացավ հետզհետե նախ ազգային և ապա սոցիալական հեղափոխության բնույթ։ Պոնտական զորքերի հաղթական մուտքն արևմտյան Փոքր Ասիա մեծ ոգևորություն առաջացրեց, գլխավորապես, հելլեն ազգայնականների և, մանավանդ, դեմոկրատների շրջանում։ Այս վերջինները անշափատում էին հռոմեական դաժան իշխանությունը, որը վերացրել էր հելլենների անկախությունը և, պաշտպան կանգնելով ազնվականության և հարուստների՝ կեղեքում էր սրանց հետ միասին ռամիկ ժողովրդին։ Թե որքան վայրագ էին այս կեղեքումները՝ այդ վկայում են իրենք հենց հռոմայեցիները։ Օրինակ, Կիկերոնը մատնանշում է, որ հռոմայեցիների անունն Ասիայի համար նոդ-

¹ Տե՛ս նույնը, էջ 286 և 287։

² Տե՛ս Revue des études grecques, II, էջ 384։

³ Տե՛ս Միհրդատ., 17։

⁴ Տե՛ս Reinach, Mithridate Eupator, էջ 122. Ժանոթ. 1։

կալի էր, իսկ հարկերը, տասանորդը և մաքսերը միջոցներ էին մահւման:

Միհրդատը, որը պատերազմից առաջ ճանապարհորդել էր ծպտված և ժանոթացել Փոքր Ասիայի ներքին այս դրությանը՝ արդեն պատերազմի սկզբում աշխատեց պաշտպան ու հովանավոր լինել կեղեքված փոքրասիական ժողովրդին: Գերված ասիացի զինվորներին նա ոչ միայն ազատում և տուն էր ուղարկում, այլ նրանց տալիս էր նաև ճանապարհածախս:

88 թվին Միհրդատն ամենակարճ ժամանակում նվաճեց գրեթե ամբողջ Փոքր Ասիան: Բնակչությունն ընդունում էր նրան զրկաբաց և պատվում էր նրան՝ իբրև ազատարարի ու նոր Դիոնիսոսի: Նրան համարում էին Աղեքսանդր Մակեդոնացու նման հելլենական-ասիական մի նոր աշխարհակալության հիմնադիր:

Հռոմեական իմպերիալիզմի ավելի քան քառասուն տարի առող անողոք կեղեքումները, ինչպես ասացինք, առաջ էին բերել Փոքր Ասիայում կատաղի ու անզուսպ ատելություն դեպի Հռոմը և, մանավանդ, դեպի նրա վարձակալներն ու վաշխառուները: Նվմիանդամայն հավանական կարելի է համարել անգլիական պատմաբան Մերիվելի կարծիքը¹, որ մոտ 80.000 իտալացիների կոտորածը Փոքր Ասիայում ավելի շուտ պետք է վերագրել այս ատելությանն ու ռիսկալիությանը, քան Միհրդատի կանխամտածված թաքուն հրահանգներին:

Արդեն 88 թվին ապստամբության հրդեհը հետզհետե տարածվեց Փոքր Ասիայում և ազատագրված երկրում շուտով տարերային կերպով բռնկվեց սոցիալական ամենամեծ հեղափոխություններից մեկը, որն անցավ նաև Հունաստան:

88 թվի ամառը Հունաստանում ոտքի ելան ու ապստամբեցին աթենացիները, որոնց Փոքր Ասիայից նրանց դեսպանը հայտնել էր, որ՝ թոթափելով Հռոմի իշխանությունը՝ նրանք կազատվեն պարտքերից և կվերականգնեն նախկին դեմոկրատիան ու իրենց հին ազատությունները:

88 թվի վերջերում պոնտական զորքերը, Միհրդատի որդու Արիարաթի առաջնորդությամբ, անցան Նվրոպա և զրավեցին Թրակիան ու Մակեդոնիայի մի մասը: Այս Արիարաթի հետ, որը Կապադովկիայի և, ըստ երևույթին, նաև Փոքր Հայքի թագավորն էր՝ աչտեղ ևս կռիվներին մասնակցել էր արմենական վերահիշյալ հեծելազորը: Բացի Թրակիայից և Մակեդոնիայի մի մասից, Աթենքի

¹ 86-ս General History of Rom, 1875.

ապստամբութիւնից հետո Միհրդատի կողմն անցան էլլադայի գրեթե բոլոր մանր պետութիւնները և էգեյան ծովի բոլոր կղզիները բացի Հոռոտսից:

Պետք է ասել, որ եվրոպական պատմագիտութիւնն այս մեծ անցքերը ներկայացրել է գունավորված ձևով, և Միհրդատյան շքեզանի խոշոր դեմքերը նկարագրել է որոշ կողմնապահությամբ: Խիստ բնորոշ է այս տեսակետից, որ մինչև իսկ հոռոմայեցիները, որոնք ոխերիմ թշնամիներն էին Միհրդատի, ավելի դրական ու ավելի անաշու կերպով են տվել սրա բնութագրի, քան եվրոպական նորագույն պատմագետները: Կիկերոնը Միհրդատ Նվպատորին համեմատում է Աղեքսանդր Մակեդոնացու հետ և նրան համարում է ամենամեծ թագավորն Աղեքսանդր Մակեդոնացուց հետո¹: Յուստինոսը վկայում է, որ Միհրդատն այնպիսի մի մեծութիւն էր, որն իր վեհությամբ գերազանցում էր բոլոր թագավորներին թե իր և թե հետագա ժամանակների²: Ընդհակառակը, Մոմզենը Միհրդատին անվանում է ամենասովորական կարգի խստասիրտ, նենգադրուծ և անխիղճ արեւելցի³, իսկ Ռեյնաքը համարում է նրան հելլենական դիմակ հագած բարբարոս և ատող միջերկրական քաղաքակրթության⁴:

Միհրդատի անձնավորութիւնն նորագույն թե այս և թե նման պնահատականները միանգամայն անհավանական են և անհիմն: Դժվար է կռահել, որ եվրոպական վերոհիշյալ պատմագետների հակակրանքը Միհրդատի նկատմամբ բացատրվում է մասամբ նրանով, որ նա փորձ էր արել քայքայել հոռոմական իմպերիալիզմը ոչ միայն զենքով, այլև սոցիալական դասակարգային հողափոխությամբ, որը պատմագետների մեծագույն մասը մահացու մի հանցանք է համարում ընդդեմ քաղաքակրթության:

Արդեն իր տիրապետութիւնն սկզբներում Միհրդատն ուղեց թեթևացնել Փոքր Ասիայի տնտեսական ծանր դրութիւնը և ազատեց իր հրաված ամբողջ երկիրը թե հարկային հին ապառքներից և թե հետագա հինգ տարվա հարկերից: Մոմզենն անմտութիւն է համարում նույնիսկ Միհրդատի այս մեծագործութիւնը⁵: Փոքր Ասիայի կեղեքված ժողովրդի համար մեծ նշանակութիւն ունեցան, բացի այդ, նաև նրա 87 և 86 թվականների սոցիալական և տնտե-

¹ Տե՛ս Acad. II, I, 3.

² Յուստինոս, XXXVII, 1, 7:

³ Տե՛ս „Римская история“, II, М., 1887, էջ 272:

⁴ Mithridate Eupator, էջ 299:

⁵ Տե՛ս „Римская история“ II, М., 1887, էջ 290:

սական ձեռնարկումները տեղական պլուտոկրատիայի դեմ, որը մասնակից էր Հոռմի հետ միասին Փոքր Ասիայի շահագործմանը և կողմնակից էր, բնականաբար, հոռմեական իմպերիալիզմի իշխանության:

Իբրև պաշտպան և հովանավոր փոքրասիական ժողովրդի՝ Միհրդատն ազատություն տվեց իրեն հնազանդվող քաղաքներին և քաղաքացիության իրավունքներ տվեց տեղական բնակչությանը և օտարականներին: Նրա կարգադրությամբ ոչնչացված հայտաբարեցին բոլոր պարտքերը, բաժանվեցին հողեր չքավորներին, և ստրուկները ստացան ազատություն:

Մոտ 15.000 ազատագրված ստրուկներ, ինչպես հայտնի է աղբյուրների վկայություններից, կռվում էին հռոմայեցիների դեմ Հունաստան ուղարկված պոնտական զորքերի շարքերում: Ուշագրավ է նույնպես, որ հռոմայեցիների կողմնակից Քիոս կղզու բնակիչներին աքսոր էին ուղարկել Կողքիս, հանձնելով նրանց սեփական ստրուկների հսկողության:

Հեղափոխության պատճառով պատերազմը շարունակվեց հռոմայեցիների դեմ քաղաքացիական և դասակարգային կռիվների հետ զուգընթաց: Եվ պոնտական պատերազմող բանակի թիկունքում Միհրդատի իշխանության դեմ շուտով ոտքի ելան Փոքր Ասիայի և Հունաստանի ազնվական ու դրամատիրական իշխող դասակարգերը:

Երբ 87 թվի սկզբներում Սուլլայի զորաբանակը Հոռմից եկավ Բեռլտիա, Հունաստանի մեծագույն մասը, որի մեջ ուժեղ էին հակադեմոկրատական տարրերը՝ անցավ Հոռմի կողմը: Հասկանալի է, ուրեմն, որ Սուլլայի հաղթական կռիվները Հունաստանում, ինչպես և հոռմեական բանակների հաջողությունները Փոքր Ասիայում՝ պետք է վերագրել ոչ միայն պրոֆեսիոնալ և մարզված հոռմեական զորքերի գերազանցությանը կամ պոնտական Արքեղայոս զորավարի դավաճանությանը, այլև ներքին հակահեղափոխական ապստամբություններին ընդդեմ Միհրդատի: Թե որքան մեծ է եղել ապստամբների առեկտությունն ու զայրույթը դեպի Միհրդատը՝ այդ երևում է աղբյուրների համապատասխան վկայություններից, որոնց մեջ մատնանշված է, որ մոտ 1600 մարդ մահվան էին դատապարտվել Փոքր Ասիայում, մեղադրվելով իբրև Միհրդատի դեմ մահափորձի դավակիցներ:

Միհրդատյան առաջին պատերազմը վերջացավ 84 թվին և համաձայն Դարդանոսում ընդունված բանավոր դաշինքի պայմանների, Միհրդատը հրաժարվեց իր բոլոր նվաճումներից և պարտա-

վորվեց վճարել Սուլլային 2000 տաղանդ ռազմատուգանք և հանձնել նրան 70 կամ 80 ռազմանավ:

Վերոհիշյալ պատմագետները, ենթադրած լինելով, որ Տիգրան Բ-ը մասնակցած է եղել այս պատերազմին՝ անհասկանալի են համարում և տարօրինակ, որ Դարդանոսի դաշնադրության մեջ չէ հիշատակվում Մեծ Հայաստանը:

«Այս դաշնադրության մեջ,—ասում է Մոմզենը,—բոլորովին չէր շոշափված հռոմայեցիների վերաբերմունքը դեպի Հայաստանի Տիգրան թագավորը, որի հետ նրանք փաստորեն պատերազմել էին: Միանգամայն հիմնավոր կերպով Տիգրանն ընդունեց այդ հանգամանքն իբրև լուելյան համաձայնության նշան, որ նրան թուլատրվում է գրավել Փոքր Ասիայում հռոմեական երկրները: Քանի որ չէր կարելի թույլ տալ, որ այդ երկրները զոհ դառնան բարբարոսներին՝ անհրաժեշտ էր կամովին կամ ուժով համաձայնության գալ Ասիայի նոր այդ ուժեղ տիրակալի հետ»¹:

Մոմզենի այս դիտողությունները չեն կարող ընդունելի համարվել և պարզապես թյուրիմացության արդյունք են: Տիգրանը, ինչպես վերև տեսանք, չէր կարող մասնակցել և պարտավորություններ չէր ստանձնել մասնակցելու այս պատերազմին, ուստի և միանգամայն հասկանալի է, որ հռոմայեցիները հիմք չունեին մասնակից դարձնելու նրան Դարդանոսի դաշնադրության:

Հռոմեական իմպերիալիզմի վերահաստատումը Փոքր Ասիայում սոսկալի և աղետալի եղավ այս երկրի համար: Հեղափոխությունն այստեղ ճնշվեց ամենադաժան կերպով, մի շարք քաղաքներ ենթարկվեցին ավերածության ու կոզուպտման, անթիվ քանակությամբ նոր ստրուկներ ուղարկվեցին Իտալիա և Հռոմ: Ի պատիժ իր անհավատարմության Փոքր Ասիան վճարելու էր 2000 տաղանդ ռազմատուգանք և, բացի այդ, նաև նախորդ հինգ տարվա (88—84 թթ.) հարկերի ամբողջ գումարը: Հռոմեական զորքերը մոտ վեց ամիս լիառատ ապրեցին Փոքր Ասիայի քաղաքներում, որի բնակչությունը պարտավոր էր ամենաճոխ կերպով պահել ու կերակրել նրանց և վճարել յուրաքանչյուրին նրա սովորական ոռճիկի ավելի քան քառասնապատիկը:

Այսպիսով՝ 84 թվից սկսած Փոքր Ասիան շահագործվեց ու թալանվեց այն աստիճան, որ հարկադրված եղավ ծախել բոլոր իր հարստությունները և մինչև իսկ աշխատավոր որակյալ իր ժողո-

¹ Տե՛ս «Римская история», III, М., 1887, էջ 32:

վորդը: Նա անկարող եղավ, այնուամենայնիվ, վճարել ոչ միայն վերոհիշյալ վիթխարի պարտքերը, այլև այդ պարտքերի տոկոսները:

Միհրդատյան առաջին այս պատերազմն անհրաժեշտ էր համառոտ կերպով հիշատակել, որովհետև այդ պատերազմի մասին աղոտ հիշողություններ պահպանված են խորենացու պատմության և աշխարհագրության մեջ: Կարևոր այդ վկայությունները, որ կառու են հատուկ քննության՝ մեջ եմ բերում ամբողջությամբ:

1. Խորենացի, II, գլ. ԺԲ, էջ 123 (Տփղիս 1913)՝

«Բայց Արտաշեսի նուաճեալ զցամաքս միջոցաց ծովուցն երկոցունց՝ լնու զՈվկիանոս բազմութեամբ նաւաց, ծառայեցուցանել կամելով զբոլոր արեմոտս: Քանզի մեծ յոյզք խռովութեանց եղեալ ի Հռովմ՝ ոչ ոք ընդդիմանայ նմա հրգորապէս: Այլ ոչ գիտեմ ասել յորպիսի ազդմանէ, ահագին իմն աղմուկ լեալ շփոթից և բազմութեան զօրացն զմիմեանս կոտորեալ. իսկ Արտաշէս փախուցեալ մեռանի, որպէս ասեն՝ յիրոց զօրացն, թագաւորեալ ամս քսան և հինգ:

Բայց և յէլլադայ առեալ պատկերս զԴիոսի, զԱրդեմիդեայ, զԱթենայ, զՀեփեստու, զԱփրոդիտեայ՝ տայ բերել ի Հայս. որք ոչ ժամանեալ միջամուխ լինել յաշխարհս՝ լսեն զբոթ մահուանն Արտաշեսի. և փախուցեալ ընկենուն ըզպատկերսն յամրոցն յԱնի. և քուրմք զնոցին զհետ լինելով, դադարեն առ նոսա»:

2. Խորենացի, II, գլ. ԺԳ, էջ 124՝

«և յառաջ քան յԱսիայ հասանելն՝ յԱտտիկէ դղեկին քարոզեցաւ [Արտաշէս]»:

3. Խորենացի, «Աշխարհացոյց» հրտր. Սուբրյանի, վենետիկ, 1881, էջ 17՝

«Եւբիու մեծ կղզի, և Ատալանդ փոքրիկ կղզեակ ի մէջն. զոր ասեն գտեալ զօրացն Արտաշեսի Հայոց արքայի, զի մի՛ նաւը ռոճկացն յամիցեն, մինչև պաշարեալն էր զղղեակն Զարմանալի. զի ջուրք յանպատճառս այսր անդր հոսէին. և ասեն անդ մեռեալ Արտաշեսի»:

Այս վկայությունների մեջ Զարմանալի դղյակը, ինչպես ուղիղ նկատել է Մարկվարտը¹, Աթենքն է, որը պաշարել էր Սուլլան, իսկ Եվբեա մեծ կղզին գրավել էին, իրապես, Միհրդատի զորքերը: Միանգամայն ճիշտ է նմանապես, որ 88 թվին՝ Թրակիայի, Մա-

¹ Eranschahr, Berlin, 1901, էջ 4:

կեդոնիայի և էլլադայի նվաճման ժամանակ՝ Հոռմը չկարողացավ «հզօրապէս ընդդիմանալ» պոնտական զորքերին ներքին մեծ խռովութիւնների պատճառով:

Սակայն խորենացին, որին ծանոթ չեն եղել Միհրդատյան պատերազմներին վերաբերող հումեական և հունական աղբյուրները՝ չէ կարողացել, բնականաբար տալ սպասական այս շրջանի ճշգրիտ պատմութիւնը և, շփոթելով դեպքերը, ենթադրել է ինքը, որ վերոհիշյալ անցքերը կարող էին տեղի ունեցած լինել Կրեսոս թագավորի և Արտաշես Աշխարհակալի ժամանակ:

Վերև մեջ բերված առաջին հատվածի վերջում ուշագրավ է խորենացու վկայութիւնը, որ էլլադայից Հայաստան էին բերվել Դիոսի, Արտեմիդեյի, Աթենասի, Հեփեսոսի և Ափրոդիտեյի արձանները: Այդ արձանների մասին ֆրասիական գիտնական Ա. Կարիերը կարծիք է հայտնել, որ «հունական կուռքերի Հայաստան մուծվելը ոչ թե իրական որևէ մի դեպքի է համապատասխանում, այլ արդունք է խորենացու խորհրդածող երևակայութեան»¹:

Կարիերի այս պնդումը, ինձ թվում է, ավելի քան վիճելի է: Աղաթանգեղոսի և խորենացու վկայութիւններից մեզ հայտնի է, որ Դիոսի, Արտեմիդեյի, Աթենասի և Հեփեսոսի արձանները գտնվում էին Անի-Կամախում, Երեզում, Թիլում, Բագաուիճում, որոնք Միհրդատյան պատերազմի ժամանակ դեռ չէին կցվել Հայաստանին և պատկանում էին Միհրդատի պոնտական թագավորության²: Միանգամայն հնարավոր է ըստ իս, որ այդ արձանները կարող էին բերված լինել, ինչպես վկայում է խորենացին, Հունաստանից Միհրդատյան առաջին պատերազմի ժամանակ, որի մասին խորենացու մոտ պահպանվել են նաև վերոհիշյալ պատմական հիշողութիւնները:

¹ Տե՛ս «Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհեններն Աղաթանգեղոսի և Մ. խորենացու համեմատ, Թարգմ. Հ. Վ. Տաշյանի, Վիեննա, 1899, էջ 39:

² Տե՛ս Markwart, Die Genealogie der Bagratiden, Caucasica, Fasc. 6,2. Teil, Leipzig, 1930, էջ 63:

6. ՏԻԳՐԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴԻ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԸ

Ինչպես վերև տեսանք, իննսնական թվականների վերջերում (մեր թվ. առ.) Տիգրան Երկրորդը դաշն էր կնքել և բարեկամություն հաստատել Միհրդատ Եվպատորի հետ և ապահովել էր իր թիկունքն արևմուտքում:

Այս դաշնագրությունից և Կապպադովկիայի 93 և 91 թվականների արշավանքներից հետո, Տիգրանն օգտվեց ներքին խառնակություններից, որոնք ծագել էին Միհրդատ Բ-ի մահից հետո (90 կամ 88 թ. մեր թվ. առ.) պարթևական թագավորության մեջ, և սկսեց իր հաղթական կռիվներն ընդդեմ թշնամի ու մրցակից պարթև Արշակունիների: Այս կռիվների, ինչպես և Տիգրանի հետագա մեծ նվաճումների ճշգրիտ թվականները և նրանց ժամանակագրական հաջորդականությունը՝ պատմագիտական ու բանասիրական երկերում հաճախ խառնաշփոթված և սխալ են որոշված:

Պատերազմ սկսելով պարթևների դեմ՝ Տիգրանը, նախ և առաջ, ետ վերցրեց այն յոթանասուն հովիտները, որ նա իբրև փրկանք տվել էր նրանց պատանդությունից ազատվելու համար: Մարկվարտի կարծիքով, այս հովիտներն այն շրջաններն էին, որ գրավել էր Արտաշես Ա-ը Ատրպատականի կողմերում: Ստրաբոնի ուշագրավ մի վկայությունից երևում է², որ Տիգրանը նվաճել էր այժմ բացի յոթանասուն հովիտներից նաև Մեծ Աղբակ զավառը, այսինքն՝ այժմյան Բաշբալեյի շուրջը գտնվող երկիրը, որը հետո ատրպատականցիները ետ առան հայերից 33 թվին (մեր թվ. առ.)³: Ստրաբոնի համապատասխան վկայության մեջ Տսրթάκη աղավաղված ընթերցվածը Մարկվարտն առաջարկում է ուղղել և կարդալ 'Αλβάρη:

¹ Տե՛ս Eranschahr, էջ 109:

² Տե՛ս XI, 13, 2:

³ Տե՛ս Eranschahr, էջ 109:

«Մարաստան-Ատրպատականի հզոր հարևաններն են,— աեսում է Ստրաբոնը,— արմենները և պարթևները, որոնք հափըշտակում էին հաճախ նրա երկրամասերը: Սակայն սա դիմադրում էր և ետ էր առնում խլիվածը. հենց այդպես նա ետ էր վերցրել հռոմեական իշխանության տակ գտնվող արմեններին Ադբակը (= Σαυμάκη) և բարեկամություն էր հաստատել ինքը Կեսարի հետ»¹:

Հավանորեն, Ադբակի գրավումից հետո էր տեղի ունեցել Տիգրանի արշավանքը Ադիաբեն, ուր նա ավերածության էր ենթարկել Նինուեի և Արբելայի շրջանները²: Հետաքրքիր է ու ուշագրավ, որ մինչև իսկ այս հեռավոր երկրում, ինչպես վկայում է Ստրաբոնը, բնակություն էին հաստատել արմենները, որոնք կազմում էին այստեղ բնակչության մի ստվար մասը:

«Ադիաբենի մեծագույն մասը,—ասում է Ստրաբոնը,— դաշտային է: Լինելով Բաբելոնիայի մասը՝ սա ունի իր սեփական կառավարիչը. բայց երբեմն միացված է եղել և Արմենիային: Մեղացիները, արմենները և բաբելոնացիները, որոնք ամենամեծ թիվը կազմող ժողովուրդներն էին միշտ այստեղ՝ սկզբից հենց այնքան էին հակառակ իրար, որ հարմար դեպքում միմյանց վրա էին հարձակվում ու նորից հաշտվում»³:

Ադիաբենը և Մարաստան-Ատրպատականը նվաճելուց և իր իշխանությանը ենթարկելուց հետո՝ Տիգրանը հարավ-արևելքում կարողացավ հասնել մինչև պարթև Արշակունիների ամառային նստավայր Եկբատանա մայրաքաղաքը և այրեց այստեղ նրանց Ադրաբանան ամրոցը, որը Եկբատանայից գտնվում էր մոտ 10 կիլոմետր հեռավորության վրա⁴:

Պարթևների պարտությունն ունեցավ, բնականաբար, այն հետևանքը, որ Հայաստանի բոլոր հարևան պետությունները, որոնք մինչ այդ վասսալներն էին պարթև Արշակունիների՝ հարկադրված եղան ընդունել Տիգրանի գերիշխանությունը: Հայաստանի սահմանակից երկրներին՝ Ադիաբենին, Կորդուքին, Մարաստան-Ատրպատականին թագավորները ենթարկվեցին այնուհետև Տիգրանի իշխանության և, ըստ երևույթին, պարտավոր էին նրան վճարել հարկ և օգնել զորքով պատերազմի ժամանակ: Կասսիոս Դիոնը վկայում է

¹ Տե՛ս XI, 13, 2:

² Տե՛ս Ստրաբոն, XI, 14, 15:

³ Տե՛ս նույնը, XVI, 1, 19:

⁴ Տե՛ս Իսիդոր Խար., § 6-C. Müller, Geogr. graeci min. I, 250.

նույնպես, որ Ատրպատականի Միհրդատ թագավորն ամուսնացել էր Տիգրանի աղջկա հետ¹:

Հաղթված ու պարտված պարթևները ոչ միայն հաշտվեցին այս բոլորի հետ, այլ նաև ստիպված եղան Տիգրանին տալ ամբողջ Միջագետքը և նրա մեջ գտնվող Միգդոնիան և Օսրոենը: Միևնույն ժամանակ, ինչպես դժվար չէ կռահել Յուստինոսի մի վկայությունից², նրանք կնքեցին նրա հետ դաշնակցության հատուկ պայմանագիր և հրաժարվեցին, «թագավորների թագավոր» տիադոսից, որը կրելու էր այնուհետև Տիգրան Բ-ը:

Տեղ դառնալով Հայաստանի հարավային սահմանների մոտ գտնվող Միջագետքին՝ Տիգրանը փոխադրեց Հարավային Միջագետքից և բնակեցրեց Օսրոեն—էդեսայի շրջաններում արաբական թափառական ցեղեր: Սրանց նա հանձնարարեց, ինչպես վկայում են Պլուտարքոսը և Պլինիոսը³, տրանզիտային առևտրական ճանապարհների վերահսկողությունը: Տիգրանի համար նրանք մաքս էին գանձելու, գլխավորապես, եփրատ գետի անցքի մոտ, որը գտնվում էր Զեզմայի արևմտակողմում: Օսրոենի հարևան Միգդոնիան, որի մեջ ստրատեգիական մեծ կարևորություն ուներ Մծբինը, Տիգրանը կազմակերպել էր, ըստ երևույթին, իբրև առանձին իշխանություն, որի վերակացությունը նա հանձնել էր իր Գուրաս եղբորը:

Ինչպես երևում է աղբյուրների ուշադիր քննությունից, հայապարթևական կոիվները և Տիգրանի վերոհիշյալ նվաճումները տեղի էին ունեցել, մեծ մասամբ, Միհրդատյան առաջին պատերազմի տարիներում, մոտավորապես, 89—85 թվականներին: Սխալ է, անտարակույս, Աստուրյանի ենթադրությունը, որը պարթևական երկրների նվաճումը դնում է Ասորիքի միացումից և 84 թվից հետո⁴: Գուտշմիդը շատ ուղիղ մատնանշել է, որ Ասորիքը, որը սահմանակից չէր Հայաստանին՝ կարելի էր գրավել նախապես պարթևներին հաղթելուց և Միջագետքը նվաճելուց հետո⁵:

Հալ-պարթևական կոիվներից հետո, մոտավորապես 84 կամ 83 թվին (մեր. թվ. առ.), Տիգրան Բ-ը կարողացավ նաև տիրել ամբողջ Վերին Ասորիքին, բացի Անտիոքի մոտ գտնվող Սելևկիա քա-

¹ Տե՛ս XXXVI, 14:

² Տե՛ս XL, 3:

³ Տե՛ս Պլուտ., Լուկուլոս, 21 և Պլինիոս, VI, 28, 142:

⁴ Տե՛ս «Քաղաքական վերաբերություններ ընդմեջ Հայաստանի և Հռոմայ» Վենետիկ, 1912, էջ 39:

⁵ A. Von Gutschmid, Untersuchungen über die Geschichte des Königreichs Osroene, Petersb., 1887, էջ 20, ծանոթ. 4:

դաքից: Ասորիքի գրավման մասին առանձնապես ուշագրավ է Յուստինոսի հետևյալ վկայությունը.

«Երբ եղբայրների փոխադարձ ատելության և ծնողների թշնամությունների պատճառով,—ասում է Յուստինոսը,—որ շարունակում էին նաև որդիները՝ Ասորիքի և Թագավորները և Թագավորությունը ուժասպառ եղան համառ կռիվներում, ժողովուրդն ապավինեց զրաի օգնության և սկսեց փնտրել իր համար օտարերկրյա Թագավորներ: Արդ՝ ժողովրդի մի մասը կարծում էր, որ պետք է հրավիրել Միհրդատ Պոնտացուն, մի մասն էլ՝ Եգիպտոսից Պտոլոմեոսին, իսկ ոմանք առաքելում էին, որ Միհրդատը խճճվել է հոմեական պատերազմի մեջ և Պտոլոմեոսը միշտ թշնամի է եղել Ասորիքին: Բոլորը սակայն համաձայնության եկան Հայաստանի Տիգրան Թագավորի նկատմամբ, որն ուներ իր սեփական ուժերը և միաժամանակ պարթևների դաշնակիցն էր և Միհրդատի փեսան էր»¹:

Ասորիքի և Փյունիկիայի մասին կարևոր է նաև Ստրաբոնի վկայությունը, որը հակառակ Յուստինոսի տեղեկության մատնանշում է, որ այս երկրները Տիգրանը գրավել էր ոչ թե խաղաղ կերպով, այլ զենքի ուժով:

«Իսկ նրա [Տիգրանի] բախտը,—ասում է Ստրաբոնը,—եղել է փոփոխական: Սկզբում նա պարթևների մոտ պատանդ էր. հետո նրան հաջողվեց վերադառնալ հայրենիք, տալով նրանց յոթնասուն հովիտ Հայաստանում: Նա այնուհետև զորացավ և ոչ միայն ետ վերցրեց այդ հովիտները, այլև ավերեց նրանց երկիրը Նինուսի և Արբելայի շուրջը: Նա հպատակեցրեց իրեն Ատրպատականը և Կորդուքը և սրանց հետ միասին նաև Միջագետքի մնացած մասը: Բացի այդ, անցնելով Եփրատ գետը՝ նա նվաճեց բռնությամբ Ասորիքը և Փյունիկիան»²:

Ինչպես տեսնում ենք, Ստրաբոնի հաղորդած այս տեղեկությունը հակասում է Յուստինոսի վկայությանը, որը պարզ ու որոշ ասում է, որ Տիգրանն Ասորիքին տիրել էր բնակիչների հոժարակամ առաջարկությամբ: Այս հակասության մասին միանգամայն հավանական կարելի է համարել Աստուրյանի բացատրությունը: Նրա կարծիքով՝ վերոհիշյալ երկու վկայությունն էլ կարող են ուղիղ լինել, որովհետև Տիգրանը՝ հրավիրված լինելով որոշ կուսակցու-

¹ Տե՛ս Յուստինոս, XL, 1, 1—3:

² Տե՛ս XI, 14, 15:

թյան կողմից՝ պետք է իրեն հպատակեցրած լինե՞ր զենքով մյուս կուսակցությունը¹։

Ըստ երևույթին, Տիգրանի կողմնակիցներն են եղել Անտիոք քաղաքը և միջազգային տարանցիկ առևտրի հետ կապված վաճառականները։ Ասորիքի միացումը Հայաստանին նրանց համար տնտեսական կարևոր նշանակություն ուներ, որովհետև Զեզմայի վրայով անցնող համաշխարհային գլխավոր ճանապարհը գտնվում էր, Միջագետքի նվաճումից հետո, Տիգրանի ձեռքում։

Հյուսիսային Ասորիքը գրավելուց հետո՝ Տիգրանն այնուհետև նվաճեց նաև արևելյան Դաշտային Կիլիկիան (Cilicia Pedias), որը Սելևկյան պետության հյուսիս-արևմտյան մասն էր, և բացի այդ, նույնպես և Կոմագենի փոքր թագավորությունը, որը գտնվում էր Դաշտային Կիլիկիայի արևելակողմում։

Այսպիսով նա իր պետության արևմտյան սահմանում անմիջական հարևանը դառավ հռոմայեցիներին, որոնք 102 թվին (մեր թվ. առ.) գրավել էին արևմտյան Լեռնային Կիլիկիան (Cilicia Tracheia)։

Անտիոքը, որը Սելևկյանների մայրաքաղաքն էր և ուներ մոտ կես միլիոն բնակչություն՝ դառավ հարավում Տիգրանի գլխավոր գահահիստ քաղաքը և այստեղ նրա անունով ու պատկերով տպվում էին այն գեղեցիկ դրամները, որոնք մեծ քանակությամբ պահպանվել են և պահվում են այժմ մեր թանգարաններում։ Իսկ Սելևկյան Ասորիքը նա դարձրեց առանձին կուսակալություն և այնտեղ կառավարիչ նշանակեց, ինչպես վկայում է Ապպիանոսը², իր Բագարատ (Μαγαδάτης = *Βαγαδάτης) զորավարին։ Մարկվարտի կարծիքով՝ հայկական ավանդությունը, որը պահպանված է Մար Աբասի մոտ՝ Բագրատունիների նախարարական տոհմի նախահայր է համարում հենց այս Բագարատին³։ Սուլլայի և Միհրդատի դաշնադրության հետևյալ տարին, ուրեմն՝ արդեն 83 թվականին, ասորական տարեգրերը, ինչպես մատնանշում է Մոմզեհեն⁴, Տիգրանին համարում են տեր իրենց ամբողջ երկրի, և Կիլիկիան ու Ասորիքը հիշատակում են՝ որպես հայկական սատրապություն Բագարատի իշխանության տակ։

¹ Տե՛ս Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ, էջ 34, ծան. 3։

² Տե՛ս Սիրիականը, 48։

³ Տե՛ս Eranschahr, էջ 174։

⁴ „Римская история“, т. III, перевод А. Веселовского, М., 1887, էջ 40։

Ասորիքում հաստատված հայկական տիրապետության մասին հետաքրքիր է Ռեյնաքի հետևյալ դիտողությունը¹.

«Ասորիքը,—ասում է նա,—ազատ շունչ քաշեց. և թեպետ նա ենթարկվեց նվաստացուցիչ օտար իշխանության, սակայն տասնչորս տարվա ընթացքում² նա ունեցավ խաղաղություն, ապահովություն և բարեկենցություն»:

Աղբյուրների պատահական ու կցկտուր տեղեկություններից երևում է, որ Ասորիքին 84/83 թվին տիրելուց հետո Տիգրան Բ-ը երկար ժամանակ կռիվներ է վարել արևելյան Փոքր Ասիայում և Փյունիկիայում, գլխավորապես, ամուր ու անառիկ քաղաքների դեմ: Փյունիկիայում և հարավային Ասորիքում դիմադրությունը կազմակերպել էր նրա դեմ Սելևկյան Կլեոպատրա կամ Սելենե թագուհին: Եվ ավելի քան հավանական է, որ Ասորիքի այս մասերը և Փյունիկիայի ծովափնյա քաղաքները նա գրավել էր հետզհետե համառ ու երկարատև կռիվներից հետո:

Սուլլայի մահից հետո (78 թ.) և Միհրդատյան երրորդ պատերազմից առաջ (74—71 թթ.) Տիգրանը նորից էր արշավել Կապպադովկիա, ըստ երևույթին, դարձյալ իր աներոջ՝ Միհրդատի սաղարանքով: Այս անգամ Կապպադովկիան, ինչպես մատնանշում է Ապպիանոսը³, ընկել էր իբր ցանցի մեջ՝ նա այժմ շրջապատված էր հայկական նոր գրավված երկրներով ոչ միայն Մոփքի, այլև Կոմագենի ու Դաշտային Կիլիկիայի կողմերից: Տիգրանին հաջողվեց գրավել արշավանքի ժամանակ Կապպադովկիայի Մաժաք մայրաքաղաքը և բազմաթիվ նաև այլ հելլենիստական քաղաքներ, որոնց բնակիչներին՝ մոտ 300.000 հոգի՝ նա փոխադրեց իր նորակառույց Տիգրանակերտ քաղաքը⁴:

Անհավանական պետք է համարել, սակայն, Մոմզենի կարծիքը, որ իբր թե, դեռևս այս արշավանքից առաջ՝ Տիգրանը միացրել էր Մոփքին Մելիտենե քաղաքը և ամբողջ շրջանը⁵: Այս ենթադրու-

¹ Mithridate Eupator, էջ 312:

² 83—69 թ., տե՛ս Ապպիանոս, Միրիականք 48: Համաձայն Յուստինոսի (XL, 1, 4) Տիգրանի տիրապետությունը տևել է Ասորիքում 17 տարի: Նիզեն կարծում է, որ Յուստինոսի տված XVII թիվը կարող է լինել վրիպակ (XVII փո. XIII), տե՛ս *Низе*, Очерк римской истории и источниковедения. СПб. 1910, էջ 288: Ռեյնաքի կարծիքով՝ հայկական տիրապետությունը Յուստինոսը ցույց է տվել մինչև Տիգրանի վերջնական պարտությունը 66 թվին, տե՛ս Mithridate Eupator, էջ 312, ծան. 6:

³ Տե՛ս Միհրդատականք, 67:

⁴ Տե՛ս նույնը, 67, համեմատե՛ս նաև Ստրաբոն, XII, 2, 9 (539):

⁵ Տե՛ս «Римская история», III, М., 1887, էջ 39:

թյունը, որն ընդունելի են համարել նաև Խալաթյանցը¹, և ուրիշները, չէ կարող ճիշտ լինել, որովհետև Սալլուստիոսի և Տակիտոսի վկայություններից հայտնի է, որ 69 թվի Լուկուլլոսի արշավանքի ժամանակ եփրատ գետի արևմտակողմը և Մելիտենն քաղաքը գտնվել են ոչ թե Տիգրանի, այլ Կապպադոկիայի թագավորության սահմաններում²:

Բացի կապպադոկիական քաղաքների բնակչությունից Տիգրանակերտ ու Հայաստան էին բերվել նաև Դաշտային Կիլիկիայի քաղաքների և, մասնավորապես, ծովափնյա Սուրի քաղաքի բնակիչները³:

Տիգրան Բ-ի կռիվները Փյունիկիայում և, հատկապես, Պրտոմալիդ քաղաքի նվաճումը հիշատակված են Հովսեպոս Փլավիոսի մոտ: Պտղոմայիդի նվաճումը տեղի էր ունեցել ոչ թե 74 թվին, ինչպես մատնացույց է արել Մոմզենը⁴, այլ Լուկուլլոսի Հայաստան արշավելուց առաջ՝ 70 թվին (մեր թվ. առ.)⁵:

Հովսեպոսի համապատասխան վկայությունը մեջ եմ բերում ամբողջությամբ:

«Այդ ժամանակ լուր ստացվեց, — ասում է Հովսեպոսը, — որ Հայոց Տիգրան թագավորը 300.000 զորքով ներս է մտել Ասորիք և գալու է նաև Հրեաստան: Տեղեկանալով այս մասին՝ սարսափահար եղան, բնականաբար, Հրեաստանի թագուհին և ժողովուրդը: Նրանք ուղարկեցին Տիգրանի մոտ, որը պաշարել էր Պտղոմայիդը, դեսպաններ բազմաքանակ ու արժանավայել ընծաներով: Իսկ Սելենն թագուհին, որի անունն էր նաև Կլեոպատրա և որն իշխում էր Ասորիքում՝ զրգռում էր բնակիչներին, որ դիմադրեն Տիգրանին: Դեսպաններ եկան նրա մոտ և աղաչեցին, որ բարի ու ողորմած լինի դեպի իրենց թագուհին և ժողովուրդը: Եվ այդ ժամանակվանից Տիգրանը հոգատար վերաբերմունք ունեցավ նրանց նկատմամբ և քաջալերեց նրանց ու հուսադրեց: Երբ Տիգրանն արդեն վերցրել էր Պտղոմայիդը՝ նրան հայտնեցին, որ Լուկուլլոսը՝ հետապնդելով Միհրդատին՝ չէ կարողացել նրան բռնել և վերջինս փախել է Իբերիա: Նրան նմանապես աղդարարեցին,

¹ „Очерк истории Армении“, М., 1910, էջ 160:

² *Sb' u* SaII. IV, frg. 59 և *Tac.*, *Annales*, 15, 27.

³ *Sb' u* Պլուտ., Պոմպ., 28, 4, համեմատե նաև Դիոն Կասսիոս, XXXVI, 37:

⁴ „Римская история“, III, էջ 40:

⁵ Համեմատե Պլուտ., Լուկուլ., 21, 2:

որ Լուկուլլոսը պաշարել է և ավերում է Հայաստանը: Երբ Տիգրանն այս իմացավ՝ վերադարձավ իր բուն երկիրը»¹:

Ինչպես վկայում է նաև Ստրաբոնը, Ասորիքում և Փյունիկիայում տեղի ունեցած այս կոիվների ժամանակ Տիգրանը գերի էր վերցրել Սելենե-Կլեոպատրա թագուհուն: Վերջինս բանտարկվեց Զեզմայի դիմաց գտնվող Սելևկիա բերդում և գլխավեց Տիգրանի հրամանով Լուկուլլոսի 69 թվի արշավանքից առաջ²:

Իր քսանհինգ տարվա թագավորության ընթացքում (95—70 թ. մեր թվ. առ.) Տիգրան Բ-ը, ինչպես տեսնում ենք, կարողացել էր անշափ ընդարձակել իր երկիրը, որն այժմ տարածվում էր Կասպից ծովից և Կուր գետից մինչև Միջերկրական ծովն ու Եգիպտոսի սահմանները և Մեծ Մարաստանից մինչև հռոմեական Լեոնային Կիլիկիան ու Կապպադովիան: Թեև Հովսեպոսի վկայություներից երևում է, որ Տիգրանը Պաղեստինի վրա չէր հարձակվել, սակայն այդ երկիրը ևս, ըստ երևույթին, որոշ չափով ընդունել էր նրա զերիշխանությունը: Ուշագրավ է այս տեսակետից Ապպիանոսի հաղորդած տեղեկությունը³, որի համաձայն Տիգրանի զերիշխանությունը ենթարկված է եղել ամբողջ Ասորիքը մինչև Եգիպտոսի սահմանները:

Գրաված լինելով Դաշտային Կիլիկիան ու Կոմագենը՝ Տիգրանն արգեն ոտք էր դրել Փոքր Ասիա և հարևան էր դառել, ինչպես ասացինք, հռոմեական Լեոնային Կիլիկիային: Կապպադովիան, որը հռոմայեցիների դաշնակիցն էր՝ շրջապատված էր այժմ Պոնտոսի, Մոփքի, Կոմագենի և Դաշտային Կիլիկիայի կողմերից ու գրեթե անպաշտպան էր ստրատեգիական աննպաստ իր դրությունն պատճառով:

Տիգրանի նվաճումները Միջերկրական ծովի ափերին և, մասնավոր, Հռոմի դաշնակից Կապպադովիայի վերոհիշյալ ավերածությունը, վարկաբեկում էին, բնականաբար, հռոմեական հանրապետության հեղինակությունն արևելյան երկրներում: Սակայն չնայած դրան՝ Հռոմը չեզոքություն պահպանեց և չպաշտպանեց մինչև իսկ իր դաշնակից Կապպադովիային:

Հռոմի չեզոքությունը միանգամայն հասկանալի է, որովհետև Տիգրանի նվաճումները տեղի էին ունեցել կամ Միհրդատյան պատերազմների ժամանակ և կամ Սուլլայի արշունահեղ դիկտա-

¹ Տե՛ս «Հնախոսություն», XIII, 16, 4. համեմատե՛ նաև «Հրեական պատերազմ», I, 5, 3:

² Տե՛ս Ստրաբոն, XVI, 2, 3:

³ Տե՛ս Սիրիականք, 48—49:

տուրայի ընթացքում, երբ Հոռմը թույլ էր ու անզոր ներքին երկպա-
ռակությունների պատճառով: Ինքը Տիգրանը չունեւ, իհարկե,
որեւէ պատճառ պատերազմելու հռոմայեցիների դեմ, քանի որ
սրանք չէին միջամտում և չէին խանգարում Հայաստանի աշ-
խարհակալ ընդարձակումը:

Ահա այս բարենպաստ պայմաններն էին պատճառը, որ 95—
70 թվերին Հայաստանը հետզհետե կարողացավ դառնալ հզոր ու
մեծ պետություն:

7. ՀԱՆՐԱՆՈՒՄԻ ԶՈՐԵՂԱՅՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ ՔԱՂԱՔԻ ՀԻՄՆՈՒՄԸ

Տիգրան Բ-ի մեծ ու լայնարձակ աշխարհակալությունը, որը խայտաբղետ մի խառնուրդ էր ցեղերի, լեզուների և տարբեր մշակույթների՝ չէ կարող, իհարկե, համարվել միահար, կայուն ու ամուր մի պետություն: Տիգրանի գերիշխանության տակ միացել էին թե տոհմացեղային նահապետական շրջաններ, թե ֆեոդալական երկրներ և թե հելլենիստական քաղաքներ, որոնք ունեին իրենց հատուկ կազմակերպությունը:

Հայաստանի հարևան թագավորությունները, որոնք ճանաչել էին «թագավորների թագավոր» Տիգրանի գերիշխանությունը, ըստ երևույթին, պարտավոր էին նրան տալ որոշ հարկ, իսկ պատերազմի ժամանակ օգնելու էին նրան իրենց զորքով: Վասսալական այս թագավորությունները, ինչպես և բուն Հայաստանի իշխանական ինքնավար երկրները, պահպանում էին նախկին իրենց հատուկ կարգերը և իրենց ուրույն կազմակերպությունը:

Տիգրանի այս հայկական մեծ պետության մեջ առաջնակարգ դեր էր կատարում, անտարակույս, կալվածատեր հայ ազնվականությունը, որը նրա գլխավոր հենարանն էր, ինչպես վերոհիշյալ հաղթական կռիվներում, նույնպես և պետական ու կառավարչական գործերում: Եվ հիրավի, մենք տեսանք վերև, որ Մծբինի վերակացությունը նա հանձնել էր իր Գուրաս եղբորը, իսկ Անտիոքում կառավարիչ էր նշանակել Բագարատ հայ իշխանին:

Հենց Հայաստանի տիրող կալվածատիրական ու զինվորական ազնվականության գորեղացմամբ և, գլխավորապես, Հայաստանի քաղաքական ու տնտեսական անարգել ու առաջընթաց զարգացմամբ բացատրվում են, հավանորեն, Տիգրան Բ-ի գլխավորապես հաջողությունները և նրա աշխարհակալման ձգտումները:

«Տիգրան Մեծի հաջողությունները,—ինչպես միանգամայն ճիշտ մատնանշել է Գր. Խալաթյանցը,—պետք է վերագրել տնտեսական այն կուտակված մեծ ուժերին, որ հավաքվել էին Հայաստանում դարերի ընթացքում պարսիկների խաղաղ տիրապետության շրջանում, Սելևկյանների ժամանակ և ավելի ուշ»¹:

«Հայաստանի առևտրի ու քաղաքների մասին» ուսերեն իմ աշխատության մեջ մանրամասն նույնպես ցույց էր տրված², որ հայ ժողովրդի աճման ու տնտեսական զարգացման տեսակետից Հայաստանը խիստ աննպաստ պայմանների մեջ էր գտնվում Պոմպեոսի հաղթությանից հետո (66 թ. մեր. թվ. առ.)՝ երբ նա դառել էր բուֆեր պետություն Արևմուտքի և Արևելքի մրցող մեծ պետությունների միջև: Մինչ այդ, Աքեմենյանների խաղաղ տիրապետության, ինչպես և Սելևկյանների ու Տիգրան Բ-ի նախորդների ժամանակ, Հայաստանում քաղաքական պայմանները միանգամայն բարեհաջող են եղել թե ժողովրդի աճման և թե երկրի տնտեսական զորեղացման համար:

Կարելի է, իմ կարծիքով, վստահորեն ենթադրել, որ հայ ժողովրդի թիվն ավելի մեծ է եղել Արտաշեսյան թագավորության և Տիգրան Բ-ի ժամանակ, քան հետագա դարերում: Եվ, մասնավորապես, Ստրաբոնի վկայություններից ևս մենք գիտենք³, որ նրա ժամանակ արմենները ոչ միայն գրաված են եղել ամբողջ հայկական լեռնաշխարհը, այլ մեծ թիվ են կազմել նաև Ադիարենում և հյուսիսային Միջագետքում:

Հայաստանի բնակչության այս աճումը ևս, ինչպես և տնտեսական ու քաղաքական նրա խաղաղ զարգացումը նախորդ դարերում՝ մեծապես նպաստել էր, անշուշտ, նրա աշխարհակալական ընդարձակմանը Տիգրանի ժամանակ:

Նախորդ մեր աշխատություններից մեկում մենք, բացի այդ, հավանական էինք համարել, որ արդեն Արտաշես Ա-ի ժամանակ Հին Հայաստանը գտնվել է նախնական ֆեոդալիզմի շրջանում և ունեցել է ֆեոդալական կազմակերպությանը հատուկ սաղմերը և առանձին հիմքերը⁴: Պլինիոսի կարևոր մի վկայությունից հայտնի

¹ Տե՛ս «Очерк истории Армении», М., 1910, էջ 161:

² «О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен», Эривань, 1930, էջ 50—53:

³ Տե՛ս XVI, 1, 19 և 26:

⁴ Տե՛ս «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում», Երևան, 1934, էջ 248—251:

է, որ Հայաստանը բաժանված էր նրա ժամանակ (23—79 մեր թվ. հ.) 120 շրջանների, որոնք նա անվանում է ստրատեգիաներ, այսինքն՝ «գորավարություններ»¹։ Մեծագույն մասն այս շրջանների, որոնք գոյություն ունեին, հավանորեն, արդեն Տիգրան Երկրորդի ժամանակ՝ համարվելու էին, ինչպես այդ մատնանշել է Ադոնցը², նախարարական երկրներ, որոնց մեջ տնտեսապես և քաղաքականապես գերակշռող դեր էր կատարում կալվածատեր ազնվականությունը և, իմ կարծիքով, ոչ այնքան ստրուկ աշխատավորությունը, որքան կիսազատ և ազատ գյուղացիությունը։

Բացի Պլինիոսի վկայությունից ուշագրավ է նաև Պլուտարքոսի հազորդած տեղեկությունը չորս թագավորների մասին, որոնք սպասարկում էին Տիգրանին։

«Շատ թագավորներ, — ասում է Պլուտարքոսը, — սպասավորում են Տիգրանին, բայց նրանցից չորսը միշտ նրա հետ էին լինում՝ որպես ուղեկիցներ և թիկնապահներ. և երբ նա գնում էր ձիով՝ նրանք կարճ խիտոններ հագած՝ վազում էին առջևից. իսկ երբ նստած էր լինում և պաշտոնական գործերով էր զբաղվում՝ նրանք կանգնած էին լինում նրա շուրջը՝ իրար ձեռքից բռնած»³։

Հիմնվելով Պլուտարքոսի այս հազորդագրության վրա, որը չափազանցված մի ծաղրանկար է ֆեոդալական հանդիսակարգերի, Մարկվարտը կարծում է⁴, որ վերոհիշյալ չորս թագավորները, հավանորեն, Հայաստանի չորս բղեշխներն են, որոնց ծագումը հավանական է ենթադրել Տիգրան Բ-ի ժամանակ։ Նիկ. Ադոնցը նմանապես հավանական է համարում, որ ֆեոդալական Հայաստանի չորս բղեշխությունները, որոնց մասին մանրամասն տեղեկություններ ունեն Ագաթանգեղոսը, Փավստոսը և Մովսես Խորենացին⁵, նախկին փոքր ու ինքնուրույն թագավորությունների միավետներ են, որոնք Տիգրան Բ-ի ժամանակ ճանաչել էին հայ թագավորների քաղաքական գերիշխանությունը⁶։

Աղբյուրների թռուցիկ ու պատահական տեղեկությունները, դժբախտաբար, հնարավորություն չեն տալիս մեզ հանգամանորեն քննության առնելու Հայաստանի ներքին կյանքը նախաարշակունյան

¹ *St' u Plin., Nat. Hist. VI, 10, 2.*

² «Армения в эпоху Юстиниана», СПб., 1908, էջ 392.

³ *St' u Պլուտ., Լուկու., 21, 6.*

⁴ *Eranschahr, էջ 171—173.*

⁵ *St' u իմ աշխատությունը «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում», էջ 34—35.*

⁶ *St' u «Армения в эпоху Юстиниана», էջ 283 և 410—411.*

այս շրջանում: Մեզ հայտնի է միայն, որ Տիգրան Բ-ի վերանորոգչական զլխավոր գործերն են եղել Տիգրանակերտի հիմնումը և հելլենիզմի ու հելլենիստական քաղաքային կուլտուրայի տարածման ու զարգացման նրա հատուկ քաղաքականությունը: Նա հասկացել էր, ըստ երևույթին, որ նահապետական հայ կենցաղի տրնտեսական ու կուլտուրական առաջադիմությունը կարող էր մեծապես նպաստել հելլենիստական տիպի քաղաքը, որը կենտրոն էր արհեստների, արդյունագործության ու առևտրի զարգացման:

Պետք է ասել, որ հելլենասիրությունն այդ ժամանակ ընդհանուր երևույթ էր նաև Հայաստանի հարևան երկրներում: Դեռևս երկրորդ դարում Կապպադոկիայի Արիարաթ Ե թագավորը (163—130 մեր թվ. առ.), որը երկար ժամանակ ճանապարհորդել էր Իտալիայում և Հունաստանում, հրավիրել էր Կապպադոկիա հույն արվեստագետներ ու գրողներ և իր երկրի Մաթաք ու Տիանա գրեխավոր կենտրոնավայրերը դարձրել էր հելլենիստական տիպի ինքնավար քաղաքներ, որոնցից Մաթաքն ընդունել էր ու գործադրում էր, ինչպես վկայում է Ստրաբոնը¹, Խարոնդասի օրենքները:

Հելլենական մշակույթը և հելլենիստական քաղաքների հատուկ վարչակարգն ավելի մեծ չափերով տարածվում էին Պոնտոսում, զլխավորապես, Միհրդատ Եվպատորի ժամանակ, որին եվրոպական պատմագետները հնարավոր են համարել համեմատել Պետրոս Մեծի հետ:

Այստեղ Պոնտոսում արդեն հնագույն ժամանակներում հելլենական քաղաքակրթության ու լեզվի տարածման զլխավոր նեցուկներն էին հունական ծովափնյա քաղաքները՝ Ամաստրիսը, Սինոպը, Ամիսոսը, Տրապիզոնը և հունական մյուս ավելի փոքր գաղութները: Միհրդատ Եվպատորի ժամանակ այս քաղաքները խիստ մեծացել էին և դառել միջազգային մեծ առևտրի նավահանգստային հարուստ կենտրոններ: Հռոմեական նվաճումից առաջ, ասում է Ռեյնաքը², նրանք ոչ միայն իրենք էին հասել բարեկեցության ու կուլտուրական զարգացման բարձր աստիճանի, այլև, աջակցելով Պոնտոսի և Մեծ Կապպադոկիայի տնտեսական առաջադիմությանը՝ սկսել էին հելլենիզմի կենդանարար ազդեցությունը տարածել և այդ երկրներում:

Շնորհիվ Միհրդատի առատաձեռն ու հոգատար աջակցության պոնտական բոլոր քաղաքներում կառուցվել էին հույական ու ղե-

¹ Տե՛ս XII, 2, 9:

² Mithridate Eupator, էջ 246:

ղեցիկ նոր շենքեր, մինչև իսկ ամբողջ թաղամասեր, և բուն թափով զարգանում էին ամեն տեղ հելլենական գեղարվեստն ու գիտությունը, որոնք վայելում էին թագավորի հատուկ հոգատարությունը: Միհրդատ Եվպատորը պարզապես հետզհետե կերպարանափոխում էր իր երկիրը և տարածում ամենուրեք հունական քաղաքակրթությունը: Նրա ժամանակ ոչ միայն հին Ամասիա մայրաքաղաքը, այլ նույնիսկ որոշ ավանագյուղեր դառել էին արդեն հելլենիստական քաղաքներ: Հելլենական մշակույթի տարածման ու զորեղացման պարզ ցուցանիշներ են պոնտական Կոմանա, Կաբիրա, Գադիուրա, Պիմոլիսա և Տալավրա գյուղաքաղաքները, որոնք պղնձադրամներ էին կտրում հունարեն լեզվով և առասպելական հունական պատկերներով:

Ինչպես և Աղեքսանդր Մեծը, ըստ երևութին, Միհրդատը ևս իրեն նպատակ էր դրել հաշտեցնել իրար հետ և միաձուլել արեւելյան իրանական մշակույթը, որի ազդեցությունը մեծ չափերով ենթարկվել էր Պոնտոսը, արևմտյան հելլենական մշակույթի հետ, և սկսել էր արդեն վերակառուցել իր երկրի տնտեսական ու կուլտուրական կյանքն այդ նոր հիմքերի վրա:

Թե որքան զորեղ է եղել իրանիզմի և հելլենիզմի կուլտուրական մերձեցումը՝ այդ ցույց են տալիս, նախ և առաջ, այդ երկու մշակույթների կրոնական հաշտեցումը և պոնտական տեղական աստվածների միաձուլումը հունականների հետ, օրինակ՝ Մա և Որմուղդ աստվածների նույնացումը Արտեմիդեի և Զևս Ստրատիոսի հետ: Այդ մերձեցման մի պարզ ապացույց է նաև այն, որ Կոմանայում, որը պոնտական ամենահույակավոր սրբատեղերից մեկն էր՝ Միհրդատի ժամանակ քրմապետ էր նշանակվել Դորիլաոսը, որը հույն էր:

Որ զուգընթաց կուլտուրական ու կրոնական այս մերձեցման տեղի էր ունենում նաև ցեղային զանազան խմբակցությունների մերձեցումը հույների հետ՝ այդ ևս պարզ երևում է պոնտական Ամասիայում ծնված խոշորագույն աշխարհագրագետ Ստրաբոնի կենսագրությունից (մոտավ. 64 թ. մեր թվ. առ.—19 մեր թվ. հ.): Սա իր նախնիների շարքում բացի հույներից հիշում է պարսիկ Մոափերնեսին և պափլագոնացի Տիբիոսին¹:

Միհրդատ Եվպատորի թագավորության մեջ, ինչպես տեսնում ենք, իրագործվում էր Աղեքսանդր Մակեդոնացու սկսած այն մեծ գործը, որի նպատակն էր ըստ Դիոդորոսի² Ասիայի ու Եվրոպայի

¹ Տե՛ս Ստրաբոն, XI, 2, 18 և XI, 3, 4:

² Տե՛ս XVIII, 4, 4:

«միաբան համերաշխությունը և տոհմակցական բարեկամությունը»:

Հելլենիստական քաղաքային կուլտուրայի զարգացման և իր երկրի տնտեսական բարեկարգման ու բարգավաճման այդ նույն քաղաքականությունը վարել է նաև Տիգրան Բ-ը Մեծ Հայաստանում:

Վերանորոգչական այս շարժումը, ինչպես մանրամասն մատնացույց էի արել «Հին Հայաստանի առևտրի ու քաղաքների մասին» ռուսերեն իմ աշխատության մեջ¹ սկսվել էր դեռևս Տիգրանից առաջ, գլխավորապես, Մոփքում, որն անմիջական հարևանն էր Սելևկյանների թագավորության: Մոփքի զարգացմանը մեծ չափով ղարկ էր տվել տնտեսական ու կուլտուրական մեծ հեղաշրջումն Ասորիքում ու Միջագետքում: Եվ Մոփքում էին հիմնվել, ինչպես հայտնի է, Հին Հայաստանի հելլենիստական տիպի առաջին քաղաքները՝ Արշամաշատը և Կարկաթիոկերտը:

Հելլենիզմի ազդեցությունը Մոփքի և Մարաստանի կողմերից որոշ չափով թափանցած պիտի լիներ, բնականաբար, նաև Մեծ Հայքի հյուսիսային շրջանները: Այդ ազդեցության պարզ ապացույց են Արմավիրում գտնված Սելևկյան շրջանի հունարեն արձանագրությունները: Այստեղ ևս Արարատյան դաշտում Արտաշես Ա-ը հիմնել էր, ինչպես տեսանք, Արտաշատ քաղաքը:

Սակայն ավելի լայն չափերով և ավելի վճռական կերպով հելլենիզմի ու հելլենիստական քաղաքային կուլտուրայի տարածումը տեղի ունեցավ Մեծ Հայաստանում Տիգրան Բ-ի ժամանակ:

Վերանորոգչական այս գործն ավելի դժվար էր, իհարկե, իրականացնել Հայաստանում, քան Պոնտոսում, որն ուներ արդեն հելլենական բազմաթիվ քաղաքներ: Քաղաքների ու քաղաքային կուլտուրայի զարգացման համար անհրաժեշտ էր կուլտուրական հարևան երկրներից Հայաստան փոխադրել ամբողջ քաղաքներ: Իսկ այդ հնարավոր էր միմիայն բռնի միջոցներով: Ուստի և Տիգրանը հարկադրված եղավ գաղթեցնել դրսից Հայաստան առևտրականներ, արհեստավորներ և այլ որակյալ աշխատավոր օտարականներ, որոնք հիմք էին դնելու նրա երկրում հելլենիստական քաղաքային կենցաղի և նեցուկ էին ծառայելու Հայաստանի տրեստեսական ու կուլտուրական զարգացման:

Ինչպես վերև տեսանք, հատկապես այդ նպատակով նա բռնի կերպով բնակեցրել էր Հայաստանում Կապպադովկիայի, Կիլի-

¹ Տե՛ս «О торговле и городах Армении», էջ 25—31.

կիայի և, հավանորեն, նաև Ասորիքի, Կորդուքի և Ադիաբենի¹, հելլենիստական այն քաղաքների բնակչությունը, որ նա գրավել էր իր արշավանքների ժամանակ:

Բացի վերև մատնանշված տեղեկություններից՝ այդ գաղթականություն մասին կարևոր են ու հետաքրքիր նաև Ստրաբոնի հետևյալ վկայությունները:

1. Ստրաբոն, XI, 14, 15 (532)²

«Երբ Տիգրանը զորեղացավ մինչ այդ աստիճան՝ նա հիմնեց մի քաղաք..., որն անվանեց Տիգրանակերտ և բերեց այդտեղ իր ավերած 12 հելլենական քաղաքների բնակչությունը»:

2. Նույնը, XII, 2, 9 (539)³

«Վատ վարվեց Տիգրան արմենը մաժարցիների հետ, երբ նա արշավել էր Կապադոկիա: Նա ամբողջ բնակչությունը քշեց տարավ Միջագետք և նրանց բնակեցրեց մեծ մասամբ Տիգրանակերտում: Սակայն հետագայում, Տիգրանակերտի նվաճումից հետո, ով որ կարող էր՝ վերադարձավ հայրենիք»:

Նույն գաղթականության մասին, որը բերված է եղել ոչ միայն Տիգրանակերտ, այլև Արտաշատ ու ուրիշ կենտրոնավայրեր՝ ունեն ուշագրավ վկայություններ նաև Փափստոսը և Մովսես Խորենացին, որոնց հաղորդած տեղեկությունները² մեջ են բերված և քննված են իմ «Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում» աշխատության մեջ³:

Տիգրան Բ-ի աշխարհակալական պետության քաղաքական ու կուլտուրական կենտրոնն էր լինելու նրա հիմնած Տիգրանակերտ քաղաքը: Ոչ Հայաստանի Արտաշատ մայրաքաղաքը, ոչ էլ Սելևկյանների Անտիոք քաղաքը, որոնք գտնվում էին նրա մեծ պետության ծայրամասերում, չէին կարող ծառայել այդ նպատակին: Բացի այդ, ընտրելով Անտիոքն իրեն աթոռանիստ կենտրոն՝ նա կորցնեի իր կապը Հայաստանի հետ, որը գլխավոր նեցուկն էր ու հիմքը նրա ռազմական հաջողությունների:

Տիգրանակերտ քաղաքի մասին բավականաչափ տեղեկություններ տալիս են հռոմեական ու հունական մատենագիրները, որոնք նկարագրել են լուկուլլոսի արշավանքը Հայաստան և Տիգրանակերտի պաշարումն ու առումը:

¹ Պլուտարխոս, *Լուկուլ.*, 26, 2:

² Տե՛ս Փափստոս IV, գլ. ԻԴ և ՄԵ, Խորենացի, II, գլ. ԺԶ, ԺԹ, ԽԹ, ԿԵ, III, գլ. ԼԵ:

³ Տե՛ս էջ 216—219:

Համաձայն Ապպիանոսի վկայության¹ Տիգրանակերտ քաղաքը շրջապատված էր 50 կանգուն բարձրությամբ պարիսպներով, որոնք այնքան լայն էին, որ նրանց մեջ շինել էին ձիերի համար ախոռներ և պահեստանոցներ: Քաղաքի ներսում գտնվում էր ամուր ու անմատչելի միջնաբերդը: Իսկ պարիսպներից դուրս Տիգրանը շինել էր տվել իր փառահեղ պալատը, որի շուրջը գտնվում էին պարտեզներ, զբոսարաններ, որսատեղեր և ձկնավազաններ: Բացի այդ, այս տեղերի մոտ կառուցել էին նաև մի ամուր ամրոց:

Բռնի կերպով Տիգրանակերտ էին գաղթեցրել ոչ միայն վերոհիշյալ հելլենիստական քաղաքների բնակիչներին, այլև հայ ազնվականներին ու մեծամեծներին, որոնց գույքն ընդդիմության դեպքում ենթարկում էին բռնագրավման: Պլուտարքոսի վկայությամբ² թե այս ազնվականությունը և թե քաղաքի հասարակ ժողովուրդն աշխատում էին հաճոյանալ թագավորին և աջակցում էին քաղաքի կառուցման և ընդարձակման:

Մոմզենը³ և հայագետ բանասերներից շատերը, որոնք օգտվել են նրա պատմությունից, հին Տիգրանակերտը համեմատել են Նինուեի և Բաբելոնի հետ: Լեման—Հաուպտը նույնպես կարծում է, որ Տիգրանի հիմնած քաղաքն ըստ իր տիպարի ու հատակագծի նման է եղել ասորեստանյան քաղաքներին⁴: Այս գուգադրումը, ինչպես ցույց ենք տվել «Հայաստանի առևտրի ու քաղաքների մասին» ուսերեն մեր աշխատության մեջ⁵, ճիշտ չէ: Բաբելոնը և Նինուեն ոչ ըստ իրենց տիպի և ոչ էլ ըստ իրենց հատակագծի չեն կարող, իհարկե, նման ու համապատասխան համարվել այն քաղաքներին, որոնք հիմնվում էին հելլենիստական պետություններում: Ինչպես հայտնի է մատենագրական աղբյուրների նկարագրություններից՝ Բաբելոնում և Նինուեում անծայրածիր տարածության վրա և առանձին թաղամասերի միջև սփռված էին վարելահողեր, մարգագետիններ, այգիներ ու մրգատու անտառակներ: Այդ քաղաքների բնակիչների գլխավոր պարապմունքն էր ոչ այնքան առևտուրը և արհեստները, որքան գյուղական տնտեսությունը: «Նինուէ,—վկայում է Հովնան մարգարեն,—էր քաղաք մեծ Աստուծոյ՝ իբրև գնացս երից աւուրցս ճանապարհի» (Գ,

¹ Տե՛ս Միհրապատկանք, 84:

² Տե՛ս Լուիսլ., 26, 3:

³ „Римская история“, III, М., 1885, էջ 41:

⁴ Տե՛ս С. F. Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt, Berlin, 1910, էջ 396—399:

⁵ Տե՛ս „О торговле и городах Армении“, էջ 56:

2): Իսկ Բաբելոնի շրջապատը հավասար էր համաձայն Հերոդոտի վկայության՝ 480 ստադիոնի (մոտ 85 կիլոմ.):

Պարզ է ուրեմն, որ Տիգրանակերտը, որը 69 թվին շրջապատել ու պաշարել էին Լուկուլլոսի համեմատաբար փոքրաթիվ զորքերը, չէ կարող բաղդատվել ու նույնացվել վերոհիշյալ քաղաքների հետ, այլ նա ըստ իր հատակագծի և առևտրական-արդյունագործական բնույթի նման ու համապատասխան կարող էր լինել հելլենիստական տիպի քաղաքներին:

Տիգրանակերտի տեղադրության մասին պատմագիտական երկերում հայտնված են հակասական կարծիքներ: Նույն անհաշտելի տարաձայնությունները հատուկ են նաև մատենագրական հին աղբյուրներին: Այդ աղբյուրներից ամենահինը, Ստրաբոնը, Տիգրանակերտի տեղը մատնացույց է անում Միգդոնիայում², Պտղեմեոսը՝ Կորդոբում³, իսկ Եվտրոպիոսը և Փավստոսը՝ Աղձնիքում⁴: Առանձնապես ուշագրավ է Տակիտոսի վկայությունը, որը պարզ ու որոշ հաղորդում է, որ Տիգրանակերտի հեռավորությունը Մրծբինից եղել է 37 հռոմեական մղոն (մոտավ. 55 կիլոմ.)⁵:

Հիմնվելով Ստրաբոնի և Տակիտոսի վկայությունների վրա, Մոմզենը⁶, ինչպես և ուրիշ գիտնականներ, Տիգրանակերտի տեղը ենթադրել են Մասիոս լեռան ու Տիգրիս գետի հարավում և Մծբին քաղաքի հյուսիսակողմում⁷: Իսկ Հ. Կիպերտը, որը Տակիտոսի վկայությունը համարել էր աղձատված և առաջարկել septem et triginta («Յոթսուն և յոթը») ուղղել և կարդալ centum et triginta («Տարյուր և երեսուն»), Տիգրանակերտի տեղը մատնացույց է արել հին Արզն քաղաքի ավերակների վայրում (այժմյան Սղերզի մոտ), որոնք գտնվում են Տիգրիս գետի ոչ թե հարավում, այլ հյուսիսում⁸:

Տիգրանակերտի տեղը որոշելու համար կարևոր են բացի վերոհիշյալ վկայություններից նաև Պլինիոսի և հին աշխարհագրական քարտեզների ցուցումները: Այս վերջին վկայությունների մեջ ուշադրության արժանի է նախ այն, որ Նիկեփորիոս գետը, որն

¹ Հերոդ., I, 178:

² Տե՛ս Ստրաբ., XVI, 1, 23:

³ Պտղեմ., V, 13, 22:

⁴ Եվտրոպ., VI, 9, 1 և Փավ., IV, ԻԳ:

⁵ Annales, XV, 5.

⁶ Տե՛ս Die Lage von Tigranokerta, Hermes, IX, 1875.

⁷ Տե՛ս նույնը:

⁸ Monatsberichte der Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 1873.

ըստ Տակիրտոսի¹ գտնվել է Տիգրանակերտի մոտ, Պլինիոսի մոտ հիշատակված է՝ Պարթենիոս գետի հետ միասին՝ իբրև Տիգրիս գետի ձախակողմյան վտակ²։ Ուրեմն, ինչպես տեսնում ենք, համաձայն Եվտրոպիոսի և Փավստոսի ցուցումներին ու նաև Պլինիոսի այս վկայության Տիգրանակերտի տեղը որոշվում է Տիգրիս գետի ձախ կողմում և հին Աղձնիքում։ Նույնը հաստատում են նաև Պտղեմեոսի և Պետինգերյան հին քարտեզները, որոնց մեջ Տիգրանակերտը նշանակված է դարձյալ Տիգրիս գետի հյուսիսակողմում։

Օգտագործելով աղբյուրների թե այս և թե նման տեղեկությունները՝ գերմանական գիտնականներ Լեմանը և Բեկքը մանրամասն կերպով նայել ու քննել են տեղում բոլոր վերոհիշյալ վայրերը և որոշել են, որ հին Տիգրանակերտը գտնվել է, իրոք, Տիգրիս գետի հյուսիսակողմում և այժմյան Ֆարկին քաղաքի տեղում³։ Եվ հետաքրքիր է, որ նույն այս կարծիքը նրանցից առաջ հայտնած է եղել նաև գերմանական ֆելդմարշալ Մուլտքեն, ըստ երևույթին, որոշ ռազմագիտական նկատառումներով⁴։

Որ հին Տիգրանակերտի տեղը եղած պիտի լիներ, իրոք, այժմյան Ֆարկինում՝ այդ հաստատում են այժմ իմ նոր դիտողությունները Պետինգերյան քարտեզի Zanserio և Cymiza կայարանների տեղադրության մասին, որոնք գտնվում էին պարզապես Տիգրանակերտի հյուսիսակողմում։ Հռոմեական քարտեզի Cymiza կայարանը, ինչպես մատնանշված է «Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները» իմ աշխատության մեջ⁵, այժմյան Կիլիզին է (*CYΛΔΙΖΑ=CYMIZA), որը գտնվում էր Տիգրանակերտից Արտաշատ տանող ճանապարհագծում և Տիգրանակերտ—Ֆարկինից ճիշտ և ճիշտ 50 հռոմեական մղոն կամ մոտ 75 կիլոմետր հեռավորության վրա, ինչպես այդ ցույց է տրված Պետինգերյան քարտեզում։

Տիգրանակերտ քաղաքի համար տեղի այդ ընտրությունը կարելի է համարել հաջող և նպատակահարմար ոչ միայն քաղաքական, այլ նաև ստրատեգիական ու տնտեսական տեսակետներից։ Եվ հիրավի, այժմյան Ֆարկինը ընկնում է Տիգրանի հիմնած աշ-

¹ Annales, XV, 4.

² *St'us* Nat. Hist., VI, 31, 3, Paris, 1883 (*հրատ.* M. Littré).

³ Համեմատե *Lehmann-Haupt*, Armenien einst und jetzt, I, էջ 381—429 և 501—523։

⁴ *St'us* Moltke H. Von, Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei (1835—1839), Berlin, էջ 287։

⁵ *St'us* էջ 90—92։

խարհակալության ճիշտ մեջտեղում և, գտնվելով Տավրոսյան լեռների հարավային ստորոտներում՝ բավականաչափ պաշտպանված է և պատսպարված: Նաև առևտրական հաղորդակցությունների տեսակետից Տիգրանակերտի տեղագրությունը խիստ հարմար էր, որովհետև նա գտնվում էր Աքեմենյան Պարսկաստանի արքունական մեծ ճանապարհի մոտ և զանազան ուղղություններով կապված էր առևտրական խոշոր կենտրոնների հետ:

Նոր հիմնած այս քաղաքը, ըստ երևույթին, կենտրոն էր դառնալու ոչ միայն միջազգային առևտրի, արհեստների ու արդյունագործության, այլև հելլենիստական գիտության, արվեստի ու գրականության: Հայաստան էր հրավիրված, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը¹, Աթենքից քաքորված նշանավոր հռետոր Ամփիկրատեսը, որը արհամարհանքով մերժել էր Սելևկյանների հրավերը և ապրում էր Տիգրանի արքունիքում: Մետրոդորոս Սկեպսացին², որը հայտնի գրող էր և փիլիսոփա և որին Պլինիոսն անվանում է «առող հռոմայեցիների» (Misoromaeus)³, քաղաքական ականավոր գործիչ էր նախ Պոնտոսում և ապա Հայաստանում: Մետրոդորոսը, ինչպես հայտնի է, գրած է եղել Տիգրան Բ-ի ընդարձակ պատմությունը, որից, դժբախտաբար, որևէ հետք չէ մնացել: Տիգրանակերտում, ինչպես հաղորդում է Պլուտարքոսը⁴, կառուցված է եղել առանձին թատրոն, որի համար զանազան տեղերից հրավիրված են եղել հույն դերասաններ: Պլուտարքոսի ուշագրավ մի վկայությունից հայտնի է, բացի այդ, որ Տիգրանի որդին Արտավազդը գրած է եղել հունարեն լեզվով ողբերգություններ, ճառեր և պատմական երկեր, որոնցից մի քանիսը ծանոթ են եղել հռոմայեցիներին մինչև իսկ Պլուտարքոսի ժամանակ⁵:

Հատուկ ուշադրության արժանի է նաև այն, որ Հայաստանում ևս, ինչպես և Պոնտոսում ու հելլենիստական այլ երկրներում, հելլենիզմի ազդեցությամբ տեղի է ունեցել կրոնների մերձեցում, և հայ հեթանոսական աստվածները միաձուլվել էին հունականների հետ: Արամազդը համապատասխան էր համարվել Զևսին, Միհրը՝ Հեփեստոսին, Անահիտը՝ Արտեմիդեին, Նանեան՝ Աթենասին, Աստղիկը՝ Ափրոդիտեին, Տիրը՝ Ապոլոնին և Վահագնը՝ Հերակլեսին:

¹ Տե՛ս Լուկու., 22, 7:

² Տե՛ս Պլուտ., Լուկ., 22, 3—6, Ստրաբոն, XIII, 1, 55 և Ապոլ. Հոռղ., IV, 133:

³ Nat. Hist., XXXIV, 16, 2.

⁴ Լուկու., 29, 4:

⁵ Տե՛ս Պլուտ., Կրասսոս, 33, 1:

Կրօնական այս ազդեցությունն այնքան զորեղ էր, որ Տիգրան Երկրորդի ժամանակ, ինչպես վերև տեսանք, հայկական մեհյաններում էին զետեղել Հունաստանից և Փոքր Ասիայից բերված հունական աստվածների արձանները:

Բոլոր այս փաստական տեղեկություններից, որ վերաբերվում են Տիգրան Բ-ի վերանորոգչական գործունեությանը՝ կարելի է հետևեցնել, որ ոչ միայն Կապպադովկիայում և Պոնտոսում, այլև սրանց հարևան Հայաստանում հակադիր հոսանք էր սկսվել ընդդեմ տիրող իրանիզմի և հիմք էր դրվել հին կենցաղի հելլենականացման:

Նույն այս փաստերը ցույց են տալիս, որ դժվար է համաձայնել Մոմզենի հետ, որն ինչպես հայ-հռոմեական, նույնպես և Միհրդատյան կոիվները, բնորոշում է իբրև հետադիմական մի շարժում արևմտյան ժողովուրդների դեմ: Առավել ևս սխալ է, անշուշտ, նրա պնդումը, որ իբր թե Միհրդատը եղել է ասիական այդ սեպեթիայի առաջնորդն ընդդեմ հելլենիզմի:

Տիգրան Բ-ի թագավորության ժամանակը բացառիկ մի շրջան էր հին Հայաստանի քաղաքական հզորացման և կուլտուրական տնտեսական ներքին զարգացման: Ուստի և հասկանալի է, որ վերոհիշյալ պատմական անցքերը նյութ էին դառել անգիր բանահյուսության, պատմվել ու երգվել էին հին Հայաստանում, և նրանց հիշողությունները պահպանվել էին երկար դարերի ընթացքում:

Տիգրան Բ-ի մասին նույնիսկ խորենացու ժամանակ գոյություն են ունեցել որոշ ավանդություններ և բանաստեղծական առանձին մի գրվածք («Չորս հագներգութիւնք»)², որի հեղինակն օգտված է եղել, հավանորեն, պատմական հին երգերից և ավանդություններից: Բայց խորենացին այս աղբյուրների մեջ հիշատակված Տիգրանին, որը, անտարակույս, Արտաշեսյան տոհմի Տիգրան Բ-ն է, համաձայն իր սխալ ժամանակագրության համարել է դաշնակից պարսից Կյուրոս թագավորի:

Ինչպես ցույց է տվել Մ. Աբեղյանը³, Տիգրանի մասին այն ընդարձակ հիշողությունները, որ բերված են խորենացու պատմության առաջին գրքի ԻԴ—ԼԱ գլուխներում, մեծ մասամբ պատ-

¹ Տե՛ս «Римская история», II, М., 1887, էջ 273—275:

² Տե՛ս Խորենացի, I, գլ. ԻԱ և ԻԴ:

³ Տե՛ս «Հայ ժողովրդական առասպելներ», Վաղարշապատ, 1901, էջ 448—474, համեմատե նաև Հ. Գեյցեր, «Համառօտ պատմութիւն Հայոց», թարգմ. Գալեմբարյանի, Վիեննա, 1897, էջ 8—9:

մական են և համապատասխանում են օտար աղբյուրների հաղորդած տեղեկություններին:

Եվ հիրավի, ոչ միայն Մարաց տերության նվաճումը, այլև ներքև մեջբերված վկայությունները վերաբերվում են պարզապես Տիգրան Բ-ին կամ Մեծին:

1. Խորենացի, I, գլ. ԻԴ, էջ 71 (Տփղիս 1913)՝

«Քայց անցցուք այսուհետև որ ինչ յաղագս Տիգրանայ և որ ի նմանէ գործք: Քանզի սա ամենեցունց թագաւորացն մերոց հարստագոյն և խոհեմագոյն, և արանցն այնոցիկ և ամենեցուն քաջ: Որ և... զՄարացն ի բաց բառնալով զիշխանութիւնն, և զՅոյնս ոչ սակաւ ժամանակս ընդ իւրեաւ նուաճեալ հնազանդէր: Եւ զսահմանս մերոյ բնակութեանս ընդարձակեալ՝ ի հինսն մեր հասուցանէր յեզերս ծայրից բնակութեան, և ամենեցունց որ առ իւրովքն էին ժամանակօք՝ նախանձելի, և զկենացս ըղձալի ինքն և ժամանակ իւր»:

2. Խորենացի, I, գլ. ԻԴ, էջ 72՝

«Արանց կացեալ գլուխ և արութիւն ցուցեալ՝ զազգս մեր բարձրացոյց, և զընդ լծով կացեալսս՝ լծադիրս և հարկապահանջս կացոյց բազմաց. մթերս ոսկւոյ և արծաթոյ և քարանց պատուականաց և զգեստուց և պէսպէս գունից և անկուածոց՝ արանց միանգամայն և կանանց՝ հասարակաց բազմացոյց. որովք տգեղագոյնքն իբրև զգեղաւորս երևէին սքանչելիք, և գեղաւորքն ըստ ժամանակին առ հասարակ դիցադնացեալք: Հետեակամարտքն ի վերայ ուսոց ձիոց բերեալք, և պարսաւորքն առ հասարակ դիպաղեղունք, և շերտաւորքն ի սուսեր և ի տէգ նիզակի վառեալք. մերկքն վահանօք և զգեստուք երկաթեօք պարածակեալք: Որոց ի մի վայր հասելոց բաւական էր տեսիլն միայն, և որ ի նոցայն պահպանակաց և զինուց փայլմունք և շողիւնք՝ զթշնամիսն արտահալածել: Խաղաղութեան և շինութեան բերող, իւղով և մեղու զամենայն հասակ պարարեալ»:

3. Խորենացի, I, գլ. I, էջ 82—83՝

«Պատմի և այս, թէ զկնի այսպիսի իրաց կատարման՝ յուղարկէ թագաւորապէս զքոյր իւր Տիգրանունի մեծաւ ամբոխի ի Հայս, յաւանն՝ զոր շինեաց յիւր անունն Տիգրան, որ է Տիգրանակերտ»:

4. Խորենացի, III, ԻԸ, էջ 290՝

«Եւ նգախարխար արարեալ զայն [զպարիսպն Տիգրանա-

կերտի], որ ի հայկազնոյն Տիգրանայ հոծեալ և յարմարեալ որմունքն, քակեալ ընկեցին»:

Այս վկայութիւններից առաջինում հշտութեամբ արտահայտված ու պահված է Տիգրան Բ-ի կարճատև տիրապետությունը Սելևկյան թագավորության հույների վրա¹: Երկրորդ վկայության մեջ, որն առանձնապես կարևոր է ու հետաքրքիր, մատնացույց է արված հայկական զորաբանակի վերակազմությունը և նկարագրված են նաև Հայաստանի լիառատ ու բարեկեցիկ վիճակը և այն մեծ հարստությունները, որ կային երկրում Տիգրանի ժամանակ: Երրորդ և չորրորդ վկայությունները ևս միանգամայն ստույգ են և պատմական և վերաբերվում են Տիգրանակերտի շինությանն Աղձնիքում:

Վերոհիշյալ երկրորդ վկայության մեջ, ինչպես մատնանշել էինք ուսեերեն մեր աշխատության մեջ² «Իւղով և մեղու զամենայն հասակ պարարեալ» արտահայտությունը հոետորական մի չափազանցություն է, որը հիշտ կարող է լինել, գլխավորապես, իշխող դասերի նկատմամբ: Միանգամայն, սակայն, հնարավոր է և հավանական, որ հարստացած ու փարթամացած այս դասերի զորեղացման և սրանց իշխանության ու արտոնությունների ընդարձակման հետ միասին կարող էր ծանրացած լինել իրավական դրությունը շինական դասի:

Որ հորենացու մոտ պատմական են ու արժանահավատ նաև վերոհիշյալ հիշողությունները Հայաստանում կիտված դրամական ու այլ հարստությունների մասին՝ այդ հաստատում են, ինչպես կտեսնենք ներքև, Պլուտարքոսի վկայությունները հսկայական այն գումարների մասին, որ տարել էին Հայաստանից Լուկուլոսը և Պոմպեոսը:

¹ Տե՛ս Արեղյան, Հայ ժողովրդական առասպելները, էջ 454:

² «О торговле и городах Армении», էջ 65—66:

8. ՄԻՀՐԴԱՏՅԱՆ ԵՐՐՈՐԴ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՄԻՀՐԴԱՏԻ ՓԱԽՈՒՍՏԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Միհրդատյան առաջին պատերազմից հետո Սուլլայի և Միհրդատի միջև կայացել էր միայն բանավոր համաձայնություն, և Դարդանոսում կնքված դաշնադրությունն (84 թ. մեր թվ. առ.) ուներ ավելի շուտ ժամանակավոր զինադադարի բնույթ, քան հաստատուն ու տևական խաղաղության:

Թե որքան անկայուն էր բանավոր այս հաշտությունը՝ այդ նկատվեց դաշնադրությունից արդեն մեկ տարի հետո:

83 թվին հռոմեական Ասիայի կառավարիչ Մուրենան, անտես առնելով Դարդանոսի դաշինքը՝ ինքնազուխ կերպով, առանց հռոմեական ժողովրդի ու ծերակույտի հավանության, վերսկսեց պատերազմը, Միհրդատի դեմ: Միհրդատյան այս երկրորդ պատերազմը, որը տևեց մոտ երեք տարի (83—81 թթ. մեր թվ. առ.), դադարեցվեց Սուլլայի հրամանով միայն այն ժամանակ, երբ հռոմեական պարտված զորքերը հարկադրված էին ետ նահանջել Պոնտոսից:

Այս երկրորդ պատերազմից հետո՝ Միհրդատը, որն անկեղծ կերպով կողմնակից էր խաղաղության՝ ուղարկեց Հռոմ հատուկ դեսպանություններ (79 և 78 թվ.) և խնդրեց, որ Դարդանոսի դաշնադրությունը ձևակերպվի գրավոր կերպով և վավերացվի հռոմեական ծերակույտի կողմից: Եվ երբ նրա այս դիմումները մնացին անհետևանք՝ նա համոզվեց, որ կոխվն անխուսափելի կերպով վերսկսվելու է հակառակ իր ցանկության:

Եթե Միհրդատյան երրորդ պատերազմը բռնկվեց այս բանակցություններից հինգ տարի հետո՝ դրա պատճառն այն էր, որ Սուլլայի մահից հետո (78 թ. մեր թվ. առ.) Հռոմում կառավարության դեմ ուրիշ էր կանգնել դեմոկրատական կուսակցությունը և Իսպանիայում վտանգավոր ընթացք էին ընդունել վտարանդի դեմոկրատների կոնիվները Սերտորիուսի հանձարեղ ղեկավարությամբ:

Հինգ տարվա այս հանգիստը Միհրդատը մեծապես օգտագործեց և ամենաեռանդուն կերպով նախապատրաստվեց պատերազմի, որն անխուսափելի էր: Նախորդ կռիվների ժամանակ նա արդեն համոզվել էր, որ փոքր, բայց մարզված ուժեղ զորքն ավելի կարևոր նշանակություն ունի, քան արևելյան մեծ զորաբանակները, որոնք՝ չնայած իրենց թվական գերակշռությանը՝ չեն կարող դիմադրել ու կռվել հռոմեական վարժված զորքի հետ: Նա աշխատում էր այժմ զինել, մարզել և կազմակերպել իր բանակը հռոմեական զորքի նմանությամբ և այդ բանում նրան օգնում էին իտալացի վտարանդիները, որոնք ապաստան էին գտել նրա մոտ քաղաքացիական կռիվների ընթացքում: Նրա նոր զորքը, թեև թվով այնքան շատ չէր ինչպես առաջին պատերազմի ժամանակ, սակայն իր որակով ետ չէր մնում հռոմեական լեգեոնական զորքերից:

Ապպիանոսը վկայում է, որ Միհրդատը, բացի այդ, հրամայել էր պատրաստել մեծ քանակությամբ նավեր ու զենքեր և մթերել էր տվել զորքի պարենավորման համար երկու միլիոն մեդիմն ցորեն (= մոտ 5 միլիոն փուլ):

«Միհրդատի պատերազմակիցներն էին,—ասում է Ապպիանոսը,—բացի նախկին ուժերից խալյուբները, արմենները, սկյութները, տավրերը, հույները, հենիոքները, սպիտակ ասորիները և նրանք, որոնց երկիրը գտնվում է Թերմոզոնդ գետի շրջանում և անվանվում է ամազոնուհիների երկիր»¹:

Ապպիանոսի այս վկայության մեջ արմենները, որ հիշատակված են խալյուբներից հետո՝ ակներևաբար Փոքր Հայքի արմեններն են, որոնք, ինչպես վերև տեսանք մասնակցել էին նաև Միհրդատյան առաջին պատերազմին:

Հետաքրքիր է առանձնապես և ուշագրավ, որ ինչպես Միհրդատյան առաջին պատերազմից, նույնպես և այս երրորդ պատերազմից առաջ, Տիգրանը, ինչպես վերև մանրամասն հիշել էինք, նորից հարձակվել էր Կապպադոկիայի վրա² և Հայաստան էր գաղթեցրել Մաժաք ու այլ քաղաքների բնակչությունը: Այս հարձակումը, որը տեղի էր ունեցել ընդհանուր թշնամու Արիոբարզան Ա-ի դեմ, ըստ երևույթին, Միհրդատի, խնդիրքով՝ պետք է, հավանորեն, ապահովեր այս վերջինի թիկունքը Կապպադոկիայի կողմից: Հռոմի դաշնակից այս թագավորության երկիրը, ինչպես

¹ Տե՛ս Ապպ., Միհրդատականք, 69:

² Ըստ Ռեյնաքի 77 թվին մեր թվ. առ., տե՛ս Mithridate Eupator, էջ 313:

վերև ասացինք, նրա համար ռազմական նշանակություն ունեցող կարևոր մի միջանցք էր և պատերազմի ժամանակ վտանգավոր էր թե Պոնտոսի և թե Հայաստանի համար:

Մենք վերև նույնպես տեսանք, որ հայ-պոնտական դաշինքը վերաբերվել է ոչ թե հռոմեա-պոնտական պատերազմներին, այլ Կապպադոկիային: Թեև պատմագիտական երկերում գերիշխում է այն կարծիքը, որ իբր թե Տիգրանը պարտավորվել էր ըստ այդ դաշինքի պատերազմել Միհրդատի հետ հռոմայեցիների դեմ և որ նա հռոմեա-պոնտական երրորդ պատերազմում լքել էր Միհրդատին և խախտել իր կնքած դաշինքը՝ սակայն այս պնդումները միանգամայն անհավանական են և չեն հաստատվում սկզբնաղբյուրների ուղադիր ու քննական ուսումնասիրությամբ:

Միհրդատի դաշնակիցը եղել է երրորդ պատերազմում ոչ թե Տիգրանը, որի նոր հիմնած մեծ պետությունն ապահովված չէր պարթևական հարձակումների վտանգից, այլ հռոմեական զեմոկրատիայի առաջնորդ Սերտորիոսը, որը հավաքել ու կազմակերպել էր Իսպանիայում Հռոմի պահպանողական կառավարության դեմ հզոր մի զորաբանակ: Միհրդատը շատ լավ հասկանում էր, որ վիթխարի ու զորեղ Հռոմը գրեթե անպարտելի է: Նա որոշել էր չկռվել այժմ երկու հռոմեական կուսակցությունների հետ միաժամանակ, ինչպես նա այդ արել էր առաջին պատերազմի ընթացքում: Նրա գլխավոր հույսն այժմ այն էր, որ նա կկարողանա փրկել մոտալուտ վտանգից իր երկիրը, դաշնակցելով ու համաձայնություն գալով դեմոկրատական կուսակցության հետ ընդդեմ իշխող կառավարության:

Միհրդատին հաջողվեց համաձայնության գալ Սերտորիոսի հետ, ուղարկելով նրա մոտ Իսպանիա Պոնտոս փախած Լուցիուս Փաննիուս և Լուցիուս Մագիուս հռոմայեցի սպաներին, որոնք Սուլլայի ու նրա կողմնակիցների կատաղի հակառակորդներն էին: Դաշինքը նրա հետ կնքվեց հետևյալ պայմաններով՝ պրոմիսցիա Ասիան մնալու էր հռոմայեցիների իշխանության ներքո, իսկ Բիթանիան, Պափլագոնիան և Կապպադոկիան, որոնք մշտական կռվախնձոր էին Հռոմի և Պոնտոսի միջև և որոնք Պոնտոսի հաճախ ունեին կենսական նշանակություն՝ ստանալու էր Միհրդատը: Այս վերջինն ուղարկեց Սերտորիոսին Իսպանիա 40 նավ և 3000 տաղանդ դրամական նպաստ:

Միհրդատյան երրորդ պատերազմի առիթ էր ծառայել Բիթանիայի միացման խնդիրը Հռոմին: 74 թվի¹ վերջերում վախճանվել էր Բիթանիայի նիկոմեդես թագավորը և իր թագավորությունն ու հարստությունները կտակել էր Հռոմին: Բիթանիան, որն արդեն վաղուց հետև շահագործում ու հարստահարում էին հռոմեական կապալառուներն ու վաշխառուները, ուներ արգավանդ հողեր, ձկնորսարաններ, հանքատեղեր, հարուստ քաղաքներ, նավահանգիստներ ու շահութաբեր մաքսատներ: Բնական է, որ այդ հարստությունները ձեռքից բաց չէին թողնելու շահագրգռված խտալական դրամատերերը: Թեև Բիթանիայի գրավումը խախտում էր Դարդանոսի դաշնադրությամբ հաստատված քաղաքական հավասարակշռությունը և համազոր էր պատերազմի հայտարարության Միհրդատին՝ նրանք ամեն ջանք գործ դրին և հաջողեցրին այդ գրավումը ծերակույտի որոշմամբ:

Հռոմը, հաստատելով այժմ իր տիրապետությունը Բիթանիայում՝ ոչ միայն դառնում էր Պոնտոսի անմիջական հարևանը, այլև տեր ու տնօրենն էր դառնում սեծովյան նեղուցների: Այնուհետև նա, երբ ուղենար՝ կարող էր փակել նեղուցները և քայքայել Պոնտոսի և Բոսփորի առևտրական մեծ քաղաքների տնտեսական բարեկեցությունը:

73 թվի գարնանը, երբ հռոմայեցիները չունեին դեռևս Փոքր Ասիայում բավականաչափ զորք՝ պոնտական զորքերը հանկարծակի շարժվեցին, առանց պատերազմ հայտարարելու, դեպի Կապպադովկիա և դեպի Բիթանիա, իսկ նավերը՝ Բիթանիայի ափերով դեպի նեղուցները: Կապպադովկիա ուղարկված զորաբանակը, ըստ երևույթին, պետք է պաշտպաներ Պոնտոսի թիկունքը հարավից՝ հռոմեական Կիլիկիայի կողմից: Իսկ երկրորդը, գլխավոր ու գործող բանակը, իրեն նայատակ էր դրել գրավել Բիթանիան և տիրապետել նեղուցներին:

Մեծ այս երկրորդ զորաբանակն ամենակարճ ժամանակում անցավ Պափլագոնիայի և Գալատիայի միջով և մտավ անակնկալ կերպով Բիթանիա, փախուստի մատենելով հռոմեական ֆինանսիստներին ու պաշտոնյաներին, որոնք ատելի էին դառել տեղա-

¹ Միհրդատյան երրորդ պատերազմի ժամանակագրության վերաբերյալ վիճելի հարցերը քննության են առնված Ֆեոդոտյի պատմության առաջին հատորի վերջում, տե՛ս «Величие и падение Рима», I, էջ 338—343: Սակայն ըստ իս ափելի հավանական են ժամանակագրական զիտողություններն ու ճշտումները Ռեյնարի ուսումնասիրության մեջ, տե՛ս Mithridate Eupator, էջ 321, ծան. և այլն:

կան բնակչութիւնը: Հռոմեական զորքերն ու նրանց զորավարը, պրոկոնսուլ Կոտտան, որոնք գտնվում էին Բիթանիայում, ամրացան Բոսփորի ափի մոտ Քաղկեդոն քաղաքում: Իսկ հռոմեական մյուս զորավարը, պրոկոնսուլ Լուկուլլոսը, որին Կոտտայի հետ միասին հանձնարարված էր պատերազմի վարումը և որն այդ ժամանակ գտնվում էր իր զորաբանակով Փոյուզիայում՝ շտապեց օգնութիւն հասնել իր ընկերոջ:

Սակայն Կոտտան չուզեց հաղթութեան պատիվը բաժանել Լուկուլլոսի հետ: Եվ նա, հենվելով միայն իր զորքի վրա՝ ընդունեց մարտը Քաղկեդոնի պարիսպների մոտ և Բոսփորի նեղուցում: Այս կռիւմ հռոմեական զորքը ծանր պարտութիւն կրեց ցամաքի և ծովի վրա: Հռոմը կորցրեց այստեղ իր ռազմածովային նավատորմը, որ բաղկացած էր ավելի քան վաթսուն նավերից: Նա չունէր այնուհետև Պրոպոնտիսում և ոչ մի նավ: Միհրդատի նավերն ազատ կարող էին անցնել նեղուցներով Պրոպոնտիս և այստեղից էգէյան ծով: Հաղթական ճակատամարտն ունեցավ նաև այն հետեանքը, որ ամբողջ Բիթանիան անձնատուր եղավ Միհրդատին:

Նույնպիսի արագութեամբ պոնտական մյուս բանակը ևս հաւանորեն զրաված է եղել Կապպադովկիան: Մնում էր, ուրեմն, նվաճել նաև պրովինցիա Ասիան և այնտեղ հաստատել համաձայն Սերտորիուսի հետ կնքված դաշինքի, հռոմեական դեմոկրատներին իշխանութիւնը:

Քաղկեդոնի մոտ հաղթութիւն տանելուց հետո՝ թվում էր, որ այդ ևս ունի հաջողութեան որոշ հավանականութիւն: Սակայն երրորդ պատերազմի ժամանակ պոնտական զորքերը մտնում էին հռոմեական պրովինցիան ոչ թե նվաճողական նպատակներով, ինչպես առաջին պատերազմում, այլ իբրև Սերտորիուսի դաշնակիցներ: Նրանց ուղեկցում էր Մարկոս Մարիուս զորավարը, որը նշանակված էր պրովինցիա Ասիայի կառավարիչ և պրոկոնսուլ:

Ինչպես և առաջին պատերազմի ժամանակ՝ Միհրդատն այս անգամ ևս աշխատեց հռոմեական Փոքր Ասիայում առաջ բերել դասակարգային կռիվ և ոտքի հանել ժողովրդի ճնշված ու կեղծքված ստորին խավերն ընդդէմ Սուլլայի հաստատած դաժան կառավարութեան: Նա ուղարկում էր այդ նպատակով զանազան ուղղութեամբ հեծելազորի թուղցիկ ջոկատներ, որոնք, իրապես, ապստամբութիւն առաջ բերին Փոքր Ասիայի հարավում՝ հռոմեական Կիլիկիայում, Իսաւրիայում և Պիսիդիայում: Որոշ հաջողութիւն ունեցավ նաև պրոկոնսուլ Մարկոս Մարիուսը պրովին-

ցիա Ասիայի հյուսիս-արևմտյան շրջաններում: Այստեղ մի շարք քաղաքներ, օրինակ՝ Լամփսակուաը, Պարիումը, Պրիապուաը և ուրիշներ նրան անձնատուր եղան: Մարկուա Մարիուաը, մտնելով այս քաղաքները՝ ազատություն էր շնորհում նրանց Սերտորիուսի անունից և զեղչում պարտքերի որոշ մասը:

Պետք է սակայն ասել, որ հեղափոխությունն այս անգամ չտարածվեց նույն արագությամբ, ինչպես առաջին պատերազմի ժամանակ: Բնակչության բարձր ու հարուստ խավերն ամեն կերպ աշխատեցին խոչընդոտել ու կանխել ապստամբությունը: Եվ որովհետև այս խավերն ուժեղ ու ազդեցիկ էին խոշոր քաղաքներում, ուստի և մեծ քաղաքներից գրեթե և ոչ մեկը չհարեց ապստամբությանը: Լուկուլլոսի զորաբանակի համար, որը Կոտտայի պարտությունից հետո մեն մենակ պետք է պաշտպաներ հռոմեական Ասիան՝ սրանց հավատարմությունը և օգնությունն ուներ, իհարկե, մեծ նշանակություն:

Քաղկեդոնի մոտ տեղի ունեցած մեծ ճակատամարտից հետո՝ Միհրդատի զորքերը, շարժվելով դեպի հարավ, մտան պրովինցիա Ասիա, գրավեցին այստեղ Լամփսակուա քաղաքը՝ և տեղավորվեցին Պրոպոնտիսի և Հելլեսպոնտի երկարությամբ: Լուկուլլոսը, որ մոտից հետևում էր Միհրդատի զորքերի տեղաշարժումներին՝ որոշեց խուսափել վճռական ընդհարումից: Նա գիտեր, որ թշնամու զորքերն իրենց բրակով հո չեն մնում հռոմեականից և թվով պակելի շատ են, քան իր զորքը: Եվ որովհետև Միհրդատի բանակի ամենաթույլ կողմը պարենի մատակարարման դժվարություններն էին, ուստի և նա, վտանգավոր համարելով կոիվը բաց ճակատամարտում՝ որոշեց խանգարել ու կասեցնել պարենի հայթայթումը նրա բանակին:

Եվ նրան այդ իսկապես հաջողվեց: Միհրդատի բանակի պարենավորումը խիստ դժվարացավ ցամաքով, իսկ ծովով՝ Լամփսակուսի վրայով ստացվող սննդամթերքը չէր բավարարում զորքի պահանջները: Պարենավորման դժվարացման պատճառով Միհրդատը պետք է կամ հո քաշվեր սեծովյան իր նավահանգիստները և կամ գրավեր Պրոպոնտիսում նաև մի ուրիշ ավելի մեծ նավահանգիստ, ուր կարելի լիներ բեռնաթափել Պոնտոսից բերվող պարենամթերքը:

Հպարտ ու համարձակ թագավորը, փոխանակ հո նահանջելու՝ որոշեց պաշարել ու գրավել Կիզիկոս քաղաքը, որն ամենամեծ նավահանգիստն էր և ամենաուժեղ ամրությունն այժմյան Մարմար ծովի ափին: Սակայն այստեղ Կիզիկոսի առջև սկսեց բախտը

դավաճանել նրան: Կիզիկոսի պաշարման հենց սկզբում սոսկալի փոթորիկի պատճառով խիստ վնասվեցին Միհրդատի պատերազմական մեքենաները և զորքի հետ միասին ջրասույզ եղան քաղաքը պաշարող նրա նավերը: Բացի այդ, փոթորիկների պատճառով սկսեց ընդհատվել պարենի փոխադրումը ծովով, և պաշարող զորքերը հետզհետե ուժասպառ եղան սովից ու հիվանդություններից: Վերջ ի վերջո պոնտական հյուծված զորաբանակը հարկադրված եղավ ետ նահանջել դեպի Լամփսակուս և Բիթանիա: Եվ այդ նահանջի ժամանակ նա դարձյալ մեծ կորուստներ կրեց Լուկուլոսի հետապնդող լեգեոններից:

72 թվի գարնանը Միհրդատն իր մեծ զորքի մնացորդների հետ կարողացավ պատսպարվել Լամփսակուս և Պարիում քաղաքներում: Բայց այնուհետև ևս շար ճակատագիրը դարձյալ ուղեկցում էր նրան: Պոնտական հարյուրավոր նավեր նորից խորտակվեցին փոթորիկի պատճառով Կիզիկոս և Պարիում քաղաքների մոտ: Չնայած դրան Միհրդատը դեռ էլի մոտ վեց ամիս շարունակեց պատերազմը ծովի վրա: Եվ միայն իր նավատորմի վերջնական պարտությունից հետո նա ստիպված եղավ ետ քաշվել Պոնտոս:

Բայց նրա ռազմական ուժերի համար աղետալի ու կորստաբեր եղավ նաև այս վերջին նահանջը: Բոսփորից դուրս գալուց հետո նորից փոթորիկի զոհ դառան նրա ավելի քան վաթսույն նավերը և մոտ տասը հազար զորքը: Եվ նա հազիվհազ կարողացավ վերադառնալ իր երկիրը գրեթե մեն մենակ:

Կովի բեմը դառավ այնուհետև Միհրդատի բուն երկիրը, Պոնտոսը, որն այժմ գրեթե անպաշտպան էր:

72 թվի երկրորդ կեսին Լուկուլոսը ներս մտավ Պոնտոսի արևմտյան մասերը և թույլ տվեց իր զինվորներին ավերել ու կողոպտել հարուստ ու բարեկից այս շրջանները: Պլուտարքոսի վկայությամբ՝ պատերազմական ավարն այնքան շատ էր այնտեղ, որ հոմեական բանակում մեկ եզն արժեք 1 դենար (= մոտ 35 կոպ. ոսկի փողով)², իսկ մեկ ստրուկը՝ 4 դենար (= մոտ 1 ռբ. 40 կոպ.): Այստեղից Լուկուլոսի զորքերն առաջ շարժվեցին և պաշարեցին պոնտական երկու նավահանգիստ՝ Ամիսոսը և Թեմիսկիրան:

Միհրդատը թողեց, որ իր քաղաքները պաշտպանվեն իրենց սեփական ուժերով, իսկ ինքը սկսեց հավաքել նոր զորքեր և,

¹ Լուկուլ., 14, 1;

² *St'u Hultsch*, Griechische und römische Metrologie, Berlin, 1882, էջ 711 (=0,702 Mark).

ամբանալով իր երկրի լեռնային շրջաններում՝ աշխատեց նախապատրաստել նոր դիմադրություն: Միենույն ժամանակ նա օգնություն խնդրեց իր որդուց՝ Մաքարեսից, որը Բոսփորի փոխարքան էր, նաև պարթևներից, սկյութներից ու Տիգրան Բ-ից:

Սակայն նրա նոր նախաձեռնությանն այլևս ոչ ոք հավատ չէր ընծայում պոնտական զորքերի ծանր անհաջողություններից հետո: Թշնամու կողմն էին անցնում այժմ շատերը մինչև իսկ Պոնտոսի մեծամեծներից: Նրան դավաճանում էին նույնիսկ սեփական իր դեսպանները:

Միհրդատի հարազատ որդին Մաքարեսը ոչ միայն չօգնեց հորը, այլև ինքը հարմար առիթի էր սպասում և հռոմայեցիների հետ ուզում էր կնքել անջատ հաշտություն:

Տիգրանի մոտ ուղարկված դեսպանության մասին Պլուտարքոսը պատմում է հետևյալը:

«Մետրոդորոսը Միհրդատի կողմից,—ասում է Պլուտարքոսը¹,—ուղարկված էր Տիգրանի մոտ իբրև դեսպան՝ խնդրելու օգնություն հռոմայեցիների դեմ: Սրան հարցրել էր Տիգրանը՝ «Իսկ դու ինքդ, ո՞վ Մետրոդորոս, ի՞նչ խորհուրդ կտաս այդ մասին»: Եվ նա՝ կամ Տիգրանին օգտակար չինելու համար և կամ շքանկանալով որ Միհրդատը փրկվի՝ ասում է՝ «Իբրև դեսպան խորհուրդ եմ տալիս, իսկ իբրև խորհրդատու՝ խորհուրդ չեմ տալիս»:

Միհրդատի դիմումի մասին Տիգրանին ուշագրավ մի վկայություն ունի նաև Մեմնոնը:

«Միհրդատը... ուղարկեց,—վկայում է Մեմնոնը²,—դեսպաններ սկյութացոց թագավորների, պարթևաց թագավորի և յուր փեսայի՝ Տիգրան արմենի մոտ: Սակայն առաջիններից նա ստացավ մերժում, իսկ Տիգրանը, որին շարունակ անհանգստացնում էր ու աղերսալից խնդրում Միհրդատի դուտորը՝ վերջ ի վերջո խոստացավ օգնել»:

Տիգրանի այս խոստումը մնացել էր, ըստ երևույթին, իբրև սոսկ խոստում: Սկզբնաղբյուրների մեջ նրա իրական օգնության ու աջակցության մասին ոչ միայն չկան որևէ տեղեկություններ, այլ ընդհակառակը՝ կան ակնարկներ նրա չեզոքության մասին, որ նրանք համարում են աններելի մի սխալ: Ռեյնաքի կարծիքով, Տիգրանին են վերաբերվում, հավանորեն, Սալլուստիուսի հետևյալ խոսքերը՝

¹ Տե՛ս Լուկուլոս, 22, 4:

² Տե՛ս դէ. 43, Lipsiae, 1816, էջ 64:

«Ի՞նչ չդիտես, որ եթե որեւէ տներ կրակն ուժգնորեն հրդեհեւ է, այնքան էլ հեշտ չէ կանխել, որպեսզի չայրվեն նաև հարևան տները»։ (nontu scis, si quas aedes ignis cepit acriter, haud facile sunt defensu quin et comburantur proxima¹):

Ինչպես ենթադրում է դարձյալ Ռեյնաքը, հենց այս տողերի ազդեցությամբ գրված է, հավանորեն, նաև Հորացիուսի հետևյալ տողը՝

«Երբ հարևան պատն այրվում է՝ վտանգը քեզ էլ է վերաբերվում («tua res agitur paries cum proximus ardet»)²:

Պատմագիտական նորագույն երկերում ևս Տիգրանի չեզոքությունը համարում են քաղաքական մեծ սխալ, որովհետև այժմ վճռվում էր ոչ միայն Պոնտոսի, այլև Հայաստանի ու Առաջավոր Ասիայի բախտն ու ապագան:

Այս գնահատությունը, իհարկե, ուղիղ է, սակայն Տիգրանին դատապարտողները պետք է նկատի ունենան միևնույն ժամանակ նրա դժվար կացությունը: Հանդես գալով հռոմայեցիների դեմ՝ նա հարկադրված պիտի լիներ պատերազմելու ոչ միայն սրանց, այլ նաև իր ռիսերիմ թշնամիների՝ պարթևների դեմ³: Չպետք է նաև մոռանալ, որ հռոմեական նենգ ու ճարպիկ դիվանագիտությունն աշխատել էր իր հերթին, ինչպես դժվար չէ կռահել Պլուտարքոսի վկայություններից⁴, տպավորություն ստեղծել իր խաղաղ տրամադրության մասին Տիգրանի հանդեպ:

71 թվի գարնանը կոիվը Միհրդատի դեմ վերսկսվեց Պոնտոսի կենտրոնական շրջանում Կաբիրայի մոտ (այժմ Նիկսար կամ Նեոկեսարիա—Կելկիդ-Լիկոս գետի ափին): Միհրդատը կարճ ժամանակվա ընթացքում կարողացել էր հավաքել ու կազմակերպել այստեղ մի նոր զորաբանակ տեղացիներից ու սկյութական վարձկաններից:

Լուկուլլոսի առաջշարժումը դեպի Կաբիրա բավական ծանր էր ու վտանգավոր, որովհետև նրա բանակի պարենավորմանը դժվարություններ ու արգելքներ էր հարուցանում Միհրդատի հեծելա-

¹ Reinach, Mithridate Eupator, էջ 335, ծան. 1, նաև Sallustius, fr. III, 37.

² Տե՛ս նույնը, էջ 335, ծան. 1:

³ Գուտշմիդը կարծում է նույնիսկ, որ Տիգրանի վերջին կոիվը պարթևների դեմ շարունակվում էր նաև յոթանասնական թվականների սկզբներին՝ երբ Միհրդատի ղեկավարները եկել էին օգնություն խնդրելու նրանցից. տե՛ս Geschichte Irans Tübingen, 1888, էջ 82—83:

⁴ Պլուտ., Լուկուլլոս, 14, 4—7:

զորը, որը խիստ ուժեղ էր և թվով ավելի շատ էր, քան հռոմեական ալրուձին:

Թեև Կաբիրայի մոտ սկզբում Միհրդատն ունեցավ որոշ հաջողություններ, սակայն շուտով նրան դավաճանեցին զորավարներից մի քանիսը, որոնց կաշառել էր Լուկուլլոսը: 71 թվի ամառը պոնտական զորքերը ծանր պարտություն կրեցին Կաբիրայի մոտ, և Միհրդատը հազիվ կարողացավ փախչել փոքրաթիվ զորախմբով նախ Կոմանա, և ապա այստեղից Տալավրայի վրայով, որի տեղադրությունը դեռևս բավարար կերպով լուսաբանված չէ, եկավ Հայաստան ու խնդրեց իր փեսայից տալ իրեն օգնություն և ապաստարան:

Հայաստանում նրան տրվեց, իրոք, ապաստարան, սակայն Տիգրանը, կամենալով չեզոքություն պահպանել՝ նրան չհրավիրեց իր մոտ արքունիք, այլ հրամայեց թագավորավայել պատիվներ մատուցանել աներոջը և պահել նրան իր պետության հեռավոր ու սահմանային երկրներից մեկում¹:

Պատմագետներից ոմանք, հավատ ընծայելով Պլուտարքոսի անհավաստի տեղեկություններին, մեղադրում են Տիգրանին, որ նա չէ ուզեցել հանդիպել ու միխթարել իր դժբախտ ազգականին և որ նա ուղարկել է Միհրդատին վատառողջ ու ճահճային մի վայր²: Նրանք աչքաթող են արել, որ Պլուտարքոսի թե այս և թե այլ նրման գունավորված տեղեկությունները, որոնք չեն համապատասխանում մյուս աղբյուրների վկայություններին, հավանորեն, հրնարովի հերյուրանքներ են և չունեն պատմական նշանակություն³:

Տիգրանի վարքագիծը պարտված ու իր մոտ փախած Միհրդատի հանդեպ ունեցել է, իրապես, քաղաքական դրդապատճառներ: Տիգրանը ինչպես Միհրդատյան երրորդ պատերազմի ընթացքում, նույնպես և Միհրդատի վերջնական պարտությունից հետո, աշխատել էր պարզապես խույս տալ պատերազմից, հույս ունենալով որ չեզոքության պահպանմամբ նա կկարողանա պահպանել նաև խաղաղությունը Հռոմի հետ:

Որ այս սխալ ու կարճատես քաղաքական հաշիվ էր՝ այդ ցույց տվեց մոտ ապագան:

¹ Տե՛ս Մեմնոն, գլ. 46 և Ապպիանոս, Միհրդատականք, գլ. 82:

² Տե՛ս Պլուտ., Լուկուլ., 22, 1:

³ Պլուտարքոսի վերոհիշյալ անհավաստի վկայություններին հավատ են ընծայել Ռեյնաքը, Էքհարդը և ուրիշները, տե՛ս Reinach, Mithridate Eupator, էջ 340, Eckhardt, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, IX, 4, էջ 402 և ուրիշ:

9. ԼՈՒԿՈՒԼԼՈՍԸ ՊԱՀԱՆՁՈՒՄ Է ՀԱՆՁՆԵԼ ԻՐԵՆ ՄԻՀՐԳԱՏԻՆ ԵՎ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՎՈՒՄ Է ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ

Միհրդատի վերջնական պարտությունից հետո հռոմեական զորքերը տարածվեցին Պոնտոսի կենտրոնական ու արևելյան շրջաններում և Փոքր Հայքում: Ազնվականությունը և պաշտոնեությունը գրեթե ամեն տեղ անձնատուր եղան հռոմայեցիներին և հանձնեցին նրանց երկրի հարստությունները: Շարունակում էին սակայն կռվել ու համառ դիմադրություն էին ցույց տալիս հելլենական մեծ քաղաքները:

71—70 թվ. ձմեռը Լուկուլլոսը անցկացրեց իր նոր նվաճած Կաբիրա քաղաքում Հայաստան փախած Միհրդատի պալատում: Կաբիրայի մոտ տեղի ունեցած մեծ կռվից հետո, հավանորեն, 71 թվի վերջերին, նա ուղարկեց Տիգրանի մոտ իր կնոջ եղբորն՝ Ապպիոս Կլավդիոսին և պահանջեց, որ Տիգրանը հռոմայեցիներին ձեռքը հանձնե պոնտական թագավորին:

Այս դեսպանության մասին մանրամասն տեղեկություններ հաղորդում է Պլուտարքոսը Լուկուլլոսի կենսագրականում, որի մեջ նա հերոսացրել ու փառաբանել է Լուկուլլոսին և աշխատել է նրվաստացնել ու անվանարկել նրա հակառակորդներին: Եվրոպական և հայկական գրեթե բոլոր պատմական ու բանասիրական նոր երկերում առանց ստուգման մեջ են բերված, գլխավորապես, հենց այդ կասկածելի տեղեկությունները: Պատմագետները, դժբախտաբար, ուշադրության չեն առել, որ Պլուտարքոսի խեղաթյուրումները հեշտությամբ երևան են գալիս ուշադիր քննությամբ:

Պլուտարքոսի համապատասխան այդ վկայությունները, որ կարոտ են վերաքննության, մեջ ենք բերում առանց կրճատումների:

1. Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, 19, 2՝

«Եվ նա [Լուկուլլոսը] նվաճեց խալդայներին և տիբարեն-

ներին, գրավեց նաև Փոքր Հայքը և իրեն ենթարկեց ամրոցներն ու քաղաքները: Այնուհետև նա ուղարկեց Ապպիոսին Տիգրանի մոտ պահանջելու Միհրդատի հանձնումը, իսկ ինքը գնաց Ամիսոս, որի պաշարումը դեռևս շարունակվում էր»:

2. Նույնը, Լուկուլլոս, 21, 1—2՝

«Ապպիոս Կլավդիոսին, որն ուղարկված էր Տիգրանի մոտ (Կլավդիոսը Լուկուլլոսի այն ժամանակվա կնոջ եղբայրն էր)՝ ուղեկցում էին սկզբում թագավորի առաջնորդները, որոնք անտեղի կերպով նրան ման էին ածում երկրի վերին կողմերում ինչ որ մանվածապատ զարտուղի ու երկար ճանապարհներով: Իսկ հետո, երբ սարկուլթյունից ազատ արձակված մի մարդ, ազգով ասորի, ցույց տվեց նրան ուղիղ ճանապարհը՝ նա ետ դարձավ երկար ու սխալ այս ճանապարհից, արձակեց բարբարոս առաջնորդներին և մի քանի օրում անցավ Եփրատը և հասավ Անտիոք, որն անվանվում է էպիդամնե: Ապպիոսին հրաման տրվեց սպասել Տիգրանին, որը բացակա էր և նվաճում էր Փյունիկիայի մի քանի քաղաքները: Այդ միջոցին Ապպիոսն իր կողմը գրավեց իշխանավորներից շատերին, որոնք ներքուստ մեծ դժվարությամբ էին հնազանդվել Տիգրան արմենին: Սրանցից մեկն էր և Զարբիենոսը՝ Կորդվաց թագավորը: Նաև Տիգրանի նվաճած քաղաքներից շատերին, որոնք նրա մոտ ծածուկ սուրհանդակներ էին ուղարկել՝ Ապպիոսը խոստացավ, որ Լուկուլլոսը կօգնե նրանց, բայց հրամայեց, որ այժմ դեռ հանգիստ մնան»:

3. Նույնը, Լուկուլլոս, 21, 7—9՝

«[Տիգրանին ներկայանալուց հետո] հենց որ խոսքը տրվեց Ապպիոսին, նա ուղղակի ասաց, որ եկել է Միհրդատին տանելու, որը հարկավոր է Լուկուլլոսի հաղթահանելու համար: Հակառակ դեպքում՝ հայտարարում է Տիգրանին պատերազմ: Թեև Տիգրանը նրա խոսքերն աշխատում էր լսել ժպտերես ու կեղծ ծիծաղով, սակայն ներկա եղողների համար աննկատելի շնաց, որ նրա դեմքը, երիտասարդ Ապպիոսի համարձակ ճառը լսելիս, այլայլվեց: Չէ՞ որ նա միայն այժմ ազատ խոսք էր լսում քսանհինգ տարվա ընթացքում. հենց այդքան ժամանակ էր նա թագավորել կամ ավելի ճիշտ սանձարձակ կերպով մոլեգնել: Այնուհետև նաև Տիգրանը պատասխանեց Ապպիոսին, որ նա մտադիր չէ հանձնել Միհրդատին: Իսկ եթե հոռմայեցիները պատերազմ կսկսեն՝

ինքը կպաշտպանվի: Տիգրանը բարկացած լինելով Լուկուլլոսի վրա, որ սա իր դրության մեջ անվանել էր իրեն թագավոր և ոչ թագավորների թագավոր՝ ինքը ևս իր պատասխանի մեջ նրան չէր անվանել իմպերատոր: Իսկ Ապպիոսին նա ուղարկեց փարթամ նվերներ, և որովհետև սա չէր վերցնում՝ ավելացրեց ուրիշ նվերներ ևս: Սակայն Ապպիոսը, որպեսզի չկարծեն թե ինքը թշնամաբար է մերժել՝ վերցրեց միայն մեկ գավաթ, իսկ մյուս նվերները ետ ուղարկեց ու շտապեց վերադառնալ Լուկուլլոսի մոտ»:

Պլուտարքոսի այս վկայություններից, նախ և առաջ, անհավաստի է ու հնարովի նրա հաղորդած հիմնական տեղեկությունը, որ իբր թե Ապպիոս Կլավդիոսը մերժում ստանալով Տիգրանից՝ նրան հայտարարել էր պատերազմ: Այդ չէ կարող ճիշտ լինել, որովհետև հռոմեական ժերակույտը, ինչպես հայտնի է, չէր լիազորել Լուկուլլոսին պատերազմ հայտնելու Տիգրանին: Միանգամայն անհավանական է, բացի այդ, որ 71 թվի վերջերին Լուկուլլոսը պատերազմ հայտարարած լիներ Տիգրանին, որովհետև նա դեռևս չէր նվաճել պոնտական խոշոր քաղաքները և չէր ապահովել իր թիկունքը: Եվ վերջապես, կարո՞ղ էր միթե Լուկուլլոսն այնքան անհեռատես ու անզգույշ լինել, որ հայկական իր արշավանքը սկսելուց մոտ մեկ ու կես տարի առաջ պատերազմ հայտարարեր Տիգրանին, ժամանակ տալով նրան ու հնարավորություն նախապատրաստելու ռազմական իր ուժերը պատերազմի համար:

Պլուտարքոսի վերոհիշյալ վկայության սխալ լինելն այնքան ակնհերև է, որ նրա այդ տեղեկությունն անտես է արված ականավոր պատմագետների երկերում, օրինակ՝ Մոմզենի, Ռեյնաքի և ուրիշների ուսումնասիրություններում: Այդ սխալը մեջ է բերված սակայն էքզարդի, Աստուրյանի և Դոլենս-Խաչի աշխատություններում¹:

Ապպիոս Կլավդիոսի ընդունելության մասին Անտիոքում ավելի վստահելի են, անտարակույս, Մեմնոն Հերակլեացու հաղորդած տեղեկությունները, որովհետև սա, պատկանելով փոքրասիական հույն հեղինակների խմբին՝ Հռոմի հակառակորդների նկատմամբ չունի այն միտումնավորությունն ու աչառու վերաբերմունքը, որ հատուկ են հռոմեական պատմագիրներին: Եվ ուշագրավ է, որ

¹ Տե՛ս K. Eckhardt, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, X, 1, էջ 74 և 75, դոկտ. Հ. Յ. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ ընդմեջ Հայաստանի և Հռոմի, էջ 49 և Ն. Դոլենս, Ա. Խաչ, Պատմություն հին հայերի, պրակ Գ, Թիֆլիս, 1910, էջ 43:

պատերազմի հայտարարութեան մասին Մեմնոնը, ըստ երևութիւն, ոչինչ չգիտէ: Բայց նա հանգամանորեն մեջ է բերում Տիգրանի պատասխանն Ապպիոսին, որը միանգամայն հիմնավոր էր ու արդարացի, և հավանորեն, հենց այդ պատճառով չէ հիշատակված Պլուտարքոսի ու հռոմեական պատմագիրներին երկերում:

«Լուկուլլոսը,—վկայում է Մեմնոնը¹,—ուղարկել էր Տիգրանի մոտ իբրև դեսպան Ապպիոս Կլավդիոսին և պահանջում էր իրեն հանձնել Միհրդատին: Սակայն Տիգրանը չտվեց, ասելով որ բոլոր մարդիկ իրեն կպախարակեն, եթե նա Լուկուլլոսի ձեռքը հանձնէ իր կնոջ հորը: Այլ թէ ինչպիսի վատ մարդ է Միհրդատը, այդ ինքն էլ գիտէ. սակայն խաղք ու խայտառակ կլինի իր ազգականութեան առջև: Նա նաև նամակ է գրում Լուկուլլոսին, որ բովանդակում էր իր մեջ նրա ասած այդ խոսքերը»:

Ուշադիր քննութեան ենթարկելով Պլուտարքոսի նաև մյուս վկայութիւնները՝ դժվար չէ նույնպես կռահել, որ անհավանական է նմանապես նրա այն տեղեկութիւնը, որ իբր թէ Տիգրանի ուղարկած առաջնորդները դիտավորյալ կերպով ման են ածել Ապպիոսին երկար ու զարտուղի ճանապարհներով: Իսկ, իրապես, Ապպիոսը հենց ինքն էր շահագրգռված այս բանում և ինքն էր, հավանորեն, ճարպիկ կերպով կազմակերպել իր շրջագայութիւնը լրտեսութեան հատուկ նպատակով:

Պլուտարքոսի վկայութիւններից կարելի է վստահորեն հետեցնել, որ Ապպիոսը գաղտնի հրահանգ էր ունեցել գրգռելու ու ապստամբեցնելու Տիգրանի դեմ Ասորիքի հռոմեական քաղաքները և Տիգրանին հպատակված օտար ժողովուրդներին: Պլուտարքոսն աշխատել էր, ըստ երևութիւն, քողարկել դեսպանի լրտեսական շրջագայութիւնը Հայաստանում և միանգամայն անհաջող ու անմիտ կերպով բացատրում է, որ Ապպիոսին դիտավորյալ կերպով սխալ ճանապարհով էին առաջնորդել Տիգրանի ուղարկած ուղեկիցները:

Ապպիոսը, ինչպես մատնանշում է վերոհիշյալ իր վկայութեան մեջ Պլուտարքոսը, հաջողությամբ էր կատարել Լուկուլլոսի հանձնարարութիւնները: Նա հռոմայեցիների կողմն էր գրավել, հավանորեն, իր շրջագայութեան ժամանակ, դժգոհ իշխաններից ոմանց, որոնց թվումն էր Կորդվաց Զարբիենոս թագավորը: Իսկ Ասորիքի մի քանի քաղաքներին, որոնք խոստացել էին ապստամբել Տիգրանի դեմ՝ նա խորհուրդ էր տվել սպասել մինչև Լուկուլլոսի գալը:

¹ Տե՛ս գլ. XLVI.

Այսպիսոր Հայաստան եղած ժամանակ շարունակվում էր դեռ պոնտական մեծ քաղաքների՝ Ամիսոսի և Մինոպի պաշարումը, որոնք կատաղի կերպով դիմադրում էին և չէին համաձայնում անձնատուր լինել հռոմայեցիներին։ Հելլենական քաղաքների այս հավատարմությունը և նվիրվածությունը Միհրդատին խիստ ուշագրավ ու պերճախոս մի փաստ է, որը ցույց է տալիս, որ Միհրդատը եղել է, իրապես, պաշտպան ու հովանավոր հելլենիզմի և հելլենական քաղաքներին։ Նրա հելլենասիրական ու առաջադիմական քաղաքականությունը և նրա հելլենական քաղաքային կուլտուրայի տարածման ջանքերը, որ վերև մանրամասն մատնանշել էինք, չէին կարող, իհարկե, հաճելի լինել Պոնտոսի կալվածատեր պահպանողական ազնվականությանը։ Եվ, ըստ երևույթին, հենց այդ է պատճառը, որ Միհրդատին հաճախ դավաճանում էր, գլխավորապես, ազնվականությունը, որը առանց որևէ լուրջ դիմադրության հանձնել էր հռոմայեցիներին երկրի ամբողջությունները և հարստությունները։

70 թվի դարնանը հռոմայեցիները երկար պաշարումից հետո կարողացան գրավել Հերակլեան և Մինոպը, իսկ 70 թվի աշնանը՝ նաև Ամիսոսը։ Այս քաղաքների անկումից հետո՝ Հռոմը տեր էր դառնում ամբողջ Պոնտոսի, և պատերազմը Միհրդատի հետ կարելի էր համարել վերջացած։

Նվաճված երկիրը, մանավանդ, նրա հելլենական հարուստ ու շքեղ քաղաքները մատնվեցին անխնա կողոպուտի։ Հռոմեական զորքերը հրդեհեցին ու խապառ ավերեցին փարթամ ու հոյակապ Հերակլեա քաղաքը և հռչակավոր ու գեղեցիկ Ամիսոսը, որը համարվում էր Պոնտոսի Աթենքը։ Եվ բնորոշ ու հատկանշական է, որ պատմագիտական մեծահռչակ մի քանի երկերի մեջ զորավար Լուկուլլոսը, հռոմայեցի ամենախոշոր ավարառուն ու կողոպտիչը, որը քանդել ու հիմնովին կործանել էր հելլենիստական մեծ ու ճոխ կուլտուրան Պոնտոսում՝ համարվում ու անվանվում է պաշտպան հելլենական քաղաքակրթության և «հելլենիզմի ջերմ երկրպագու»¹։

¹ Տե՛ս հօրինակ, Ферреро, Величие и падение Рима, I, перевод А. Захарова, М., 1915, էջ 161 և 184։ Նման երկերի ազդեցությանը պետք է վերադրել Միհրդատի ու Լուկուլլոսի սխալ բնութագրերը կովալեի դասադրում։ Միհրդատին կովալեը համարում է «նունական կրթություն ստացած խորամանկ ու ճարպիկ բարբարոս», իսկ Լուկուլլոսը, նրա առելով՝ «համոզված արիստոկրատ էր, խիստ հարուստ, հայտնի էր իր ընտիր հյուրասիրություններով (սԼուկուլլան խնջուկները)», և անձնապես ազնիվ մարդ էր...»։ տե՛ս С. И. Ковалев, История античного общества, Эллинизм и Рим, 1936, էջ 192 և 207։

Քաղաքները նվաճելուց հետո՝ Լուկուլլոսը նույն այս 70 թվին վերադարձել էր Պոնտոսից պրովինցիա Ասիա։ Եվ խիստ ուշագրավ է ու հետաքրքիր, որ նա Հայաստան արշավելուց առաջ անհրաժեշտ էր համարել թեթևացնել հռոմեական Ասիայի տնտեսական հուսադատական դրությունը։

Այս նահանգն առաջին Միհրդատյան պատերազմից հետո (88—84 թվ.), ինչպես վերև տեսանք, վճարելու էր ի պատիժ իր անհավատարմության, բացի հինգ տարվա հարկերից, նաև քսան հազար տաղանդ ռազմատուգանք։ Նա այժմ կատարելապես սնանկացել ու արյունաքամ էր եղել, վճարելով հսկայական իր պարտքի վաշխառուական տոկոսները։ Հռոմեական ֆինանսիստները, որոնք դրամական փոխառվություն էին սովել աղքատացած այս երկրին՝ իրենց ստանալիք տոկոսների դիմաց բռնագրավում էին այստեղ տները, վարելահողերը, այգիները, հասարակային շենքերը, հափըշտակում ու իտալիա էին տանում արվեստի իրերը, արձանները, պատկերները, տնակահույժը, ոսկեղենն ու արծաթեղենը, և վերցնում էին, բացի այդ, նաև պարտապանների երեսաներին կամ հենց իրենց պարտապաններին ու որպես ստրուկ ուղարկում նույնպես իտալիա։ Չնայած սակայն ամբողջ այս նահանգի կատարյալ սնանկացման՝ նրա սկզբնական քսան հազար տաղանդ պարտքը 84 թվից հետո ոչ միայն չէր պակասել, այլ դառել էր 70 թվին քառասուն հազար տաղանդ։ Ընդունելով ըստ Հուլիի, որ մեկ տաղանդը հավասար է եղել այդ ժամանակաշրջանում մոտավորապես 4200 դերմանական ոսկի մարկի՝ ամբողջ այդ պարտքը կլինի 168 միլիոն մարկ կամ 84 միլիոն ոսկի ուբլի՝

Վճարել այս հսկայական գումարը և նրա վրա բարդվող տոկոսները հռոմեական Ասիայի ուժերից վեր էր և այլևս հնարավոր չէր։ Հարստահարվող բնակչությունը չափից դուրս զրգոված էր հռոմայեցիների և, բնականաբար, նաև հռոմեական իշխանության դեմ։ Լուկուլլոսն անհրաժեշտ համարեց հանդարտացնել բնակչության այդ դժգոհությունը և աշխատեց թեթևացնել նրա տնտեսական դրությունը, որ դառել էր արդեն անտանելի։ Նա սահմանեց տուրք տների ու ստրուկների վրա, նաև 25 տոկոս եկամտահարկ¹։ Մասնավոր պարտքերի համար նա արգելեց վերցնել 12 տոկոսից ավելի, արգելեց նմանապես ավելագրել չվճարված տոկոսների վրա նոր տոկոսներ և կարգադրեց, բացի այդ, որ պահանջվող

¹ *St' u Fr. Hultsch*, Griechische und römische Metrologie, Berlin, 1882, էջ 298 և 711.

² Ապպիանոս, Միհրդատականք, 83.

ատկոսների գումարը չպետք է ավելի լինի, քան սկզբնական պարտքի գումարը¹։ Եթե պարտապանները չէին վճարում իրենց պարտքերը՝ պարտատերերն իրավունք ունեին վերցնելու նրանց եկամուտի միայն մեկ քառորդ մասը²։

Եվրոպական դիտնականներից շատերը, օրինակ, Ֆեռեոն և Շապոն, Լուկուլլոսի ֆինանսական այս միջոցառումները ենթադրում են Միհրդատյան երրորդ պատերազմի առաջին տարվա ընթացքում, այսինքն 73 թվին³։ Այս ենթադրությունը միանգամայն անհիմն է։ Թե Պլուտարքոսը և թե Ապպիանոսը, որոնք գլխավոր ու միակ աղբյուրներն են վերոհիշյալ վկայությունների՝ պարզ կերպով մատնանշում են, որ Լուկուլլոսի վերադարձը հռոմեական Ասիա և վերևում նշված նրա բարեփոխությունները տեղի էին ունեցել Ամիսոս քաղաքի գրավումից և Ապպիոս Կլավդիոսին Հայաստան ուղարկելուց հետո⁴։

Որ իր բարենորոգումները և հռոմեական Փոքր Ասիայի խաղաղացումը Լուկուլլոսը կարևոր ու անհրաժեշտ էր համարել Հայաստան արշավելուց առաջ՝ այդ ուշագրավ մի փաստ է, որն ուշադրության չէ առնվել պատմագիտական երկերում։ Շատ պարզ է, որ նա, որոշած լինելով պատերազմել Տիգրանի դեմ՝ պետք է ապահովեր իր թիկունքն արևմուտքում, որոշ զիջումներ անելով հռոմեական Փոքր Ասիայի հուսահատված ու հուզված բնակչությանը։

Պատմագիտական երկերում բնավ չէ լուսաբանված նաև Լուկուլլոսի Հայաստան արաշավելու նենգ ու խորամանկ ծրագիրը, որն առանց դժվարության քողագերծվում ու մերկացվում է ըսկզբնաղբյուրների ուշադիր քննությամբ։

Տիգրանի դեմ իր արշավանքը Լուկուլլոսը կազմակերպում էր բոլորովին թաքուն կերպով։ Նա աշխատել էր ըստ իս քնեցնել Տիգրանի աչալըջությունը և ծրագրել էր հանկարծ ու անսպասելի հարձակվել ու ջախջախել նրան, նախքան նա հավաքած ու նախապատրաստած կլիներ իր ցրված զորամասերը։

Միանգամայն բնական է ու հասկանալի, որ Լուկուլլոսի այդ հարձակումն առանց պատերազմի հայտարարության, որով ոտնահարվում էին միջազգային օրինականության կարգերը, չեն ուզում բացահայտ կերպով խոստովանել հռոմեական աղբյուրները, և,

¹ Պլուտարխոս, Լուկուլ., 20, 3։

² Նույնը, Լուկ., 20, 3։

³ *Տե՛ս Փեբբեթո*, Величие и падение Рима, т. I, էջ 340 և V. Chapot, La province romaine proconsulaire d'Asie, Paris, 1904, էջ 40—41։

⁴ Տե՛ս Պլուտ., Լուկ., 19, 2 և Ապպիանոս, Միհրդ., 83։

մասնավորապես, Պլուտարքոսը, որը զրել էր Լուկուլլոսի ոչ թե անաչառ պատմությունը, այլ ներբողյանը: Սակայն պարզ ակնարկներ կան այդ մասին Ապպիանոսի մոտ, որն իր պատմության այս մասում օգտվել էր հավանորեն, ոչ թե հոմեական, այլ փոքր-ասիական չեզոք հույն աղբյուրից:

Ապպիանոսի համապատասխան վկայությունից, որ ամբողջությամբ մեջ ենք բերում, երևում է, որ Լուկուլլոսը՝ վերադառնալով 70 թվին՝ հոմեական Փոքր Ասիա՝ նախ աշխատել էր տպավորություն գործել, որ իբր թե պատերազմը վերջացել է և ապա շարժվել էր հանկարծ ու արագ երթով դեպի Հայաստան:

«Արդ՝ հենց այսպես,—պատմում է Ապպիանոսը,—Լուկուլլոսն ավերեց Սինոպը և Ամիսոսը: Նա բարեկամություն հաստատեց Միհրդատի որդու Մաքարեսի հետ, որը Բոսփորի թագավորն էր և ուղարկել էր իրեն ռակե պսակ: Ապա նա Տիգրանից պահանջեց Միհրդատին: Իսկ ինքը, վերադառնալով Ասիա, որը դեռ վճարում էր Սուլլայի սահմանած տուգանքները, որոշեց որ վճարեն եկամտաւոր մեկ քառորդ մասը, և հարկ դրեց նաև տների ու ստրուկների վրա: Այնուհետև նա իր հաղթության առթիվ զոհաբերության հանդիսատոսներ կատարեց, որպես թե պատերազմը հաջող կերպով ավարտված է: Եվ զոհաբերություններից հետո նա ռազմի ելավ Տիգրանի դեմ, որը չէր տվել իր ձեռքը Միհրդատին»²:

Որ Լուկուլլոսն արշավել էր Հայաստան ծածկաբար ու հանկարծ՝ այդ ինչպես կտեսնենք, ակնարկում են նաև Սալլուստիոսը և Մեմնոնը: Եվ ինձ թվում է, որ իր գաղտնի ու գողաբարո հենց հարձակման պատճառով Լուկուլլոսը, որի անունն աղճատված ձևով պահվել է հայ ժողովրդական ավանդության մեջ³ խիստ վատ հիշատակ է թողել Հայաստանում և հիշվում է Վայկուն անունով իբրև «ելուզակ», այսինքն, իբրև ավազակ, որը վրդովել էր հայ

¹ Լուկուլլոսի վերադարձը Փոքր Ասիա պետք է ենթադրել ոչ թե Սինոպ ու Ամիսոս քաղաքների առումից առաջ 71 թվին, ինչպես Պլուտարքոսի հաղորդագրության համաձայն կարծում են Ռեյնաքը, Մոմզենը և ուրիշները (տե՛ս Mithridate Eupator, էջ 152 և „Римская история“, III, էջ 52), այլ այդ քաղաքների առումից հետո 70 թվին, ինչպես վկայում է Ապպիանոսը:

² Ապպ., Միհրդատականք, 83 և 84:

³ Գրիգոր Խալաթյանցի ենթադրությունը, որ իբր թե Խորենացին կամայական կերպով Լուկուլլոսին դարձրել է «Վայկուն ելուզակ», հավանական չէ: Խորենացու այդ վկայությունը հիմնված է ըստ իս ժողովրդական ավանդության վրա, տե՛ս Г. Халатьянц, Армянские Аршакиды. М., 1903. № 64, 375:

երկրի խաղաղությունը և հարկադրել էր Տիգրանին վերադառնալ Պտղոմայիդ քաղաքից Հայաստան:

Լուկուլլոս-Վալկունի մասին այդ հին ավանդությունը հիշատակված է Խորենացու պատմության հետևյալ հատվածում:

Խորենացի, II, գլ. ԺԴ, Տփղիս, 1913, էջ 128—129՝

«Եւ նոյն հետայն դիմէ [*Տիգրան*] յաշխարհն Պաղեստինացւոց՝ վրէժս պահանջել ի Պտղոմայիդ Կղէոպատրայ յազազս Դիոնիսի որդւոյ նորա առ հայր իւր յանցանաց: Առեալ գերի բազում և ի Հրէից՝ նստի շուրջ զՊաղոմայիդ քաղաքաւ: Իսկ զՀիսոյն Հրէից Աղեքսանդրիայ, որ և Մեսաղինայ, որ էր լեալ կին Աղեքսանդրի, որդւոյ Յոհաննու, որդւոյ Շմաւոնի, եղբօր Յուդայ Մակաբէի, որ զայնու ժամանակաւ ունէր ըզթագաւորութիւնն Հրէից, ինչս բազումս տալով՝ դարձոյց զնա անտի: Քանզի էր լուեալ և համբաւ, թէ Վալկունն ոմն անուն յեղուզակ խռովէր զերկիրն Հայոց, զլեառն ամուր կալեալ, որ մինչև ցայժմ յանուն յեղուզակին կոչին Վալկունիք»:

Որ Լուկուլլոսն արշավել էր Հայաստան հանկարծակի ու առանց պատերազմ հայտարարելու՝ այդ կարելի է համարել, ինչպես կատենենք նաև ներքև, միանդամայն անվիճելի:

10. ԼՈՒԿՈՒԼԼՈՍԻ ՀԱՆԿԱՐԾԱԿԻ ՀԱՐՁԱԿՈՒՄԸ ԵՎ ԱՌԱՋԻՆ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄԸ ՀԱՅԵՐԻ ՀԵՏ

Լուկուլլոսի ծրագրած հանկարծակի ու անսպասելի հարձակումը և պատերազմը Տիգրանի դեմ նախապատրաստվում էր, ինչպես ասացինք, թաքուն կերպով ու դավադրաբար:

Տիգրանը չէր սպասում և ամենեկին չէր նախազգույն իր երկրին սպառնացող մեծ վտանգը: Նա զիտեր, ըստ երևույթին, որ հռոմեական ժերակույտը չէր լիազորել Լուկուլլոսին նոր պատերազմ սկսելու Հայաստանում: Նրան նաև հայտնի էր, հավանորեն, որ հռոմեական ժերակույտը՝ վտանգավոր համարելով պատերազմը Հայաստանի դեմ՝ չէր համաձայնել միջամտել Ասորիքի գործերին և գահ բարձրացնել Սելևկյան օրինավոր ժառանգներին: Ծերակույտի խաղաղասեր այդ հակումները, ինչպես և պատերազմի վերջացման առթիվ Լուկուլլոսի նփեսոսում կազմակերպած հանդեսները՝ պիտի վստահություն ներշնչած լինեին Տիգրանին, որ պատերազմի վտանգը հռոմայեցիների հետ կարելի է համարել կանխված: Ուստի և նա ոչ միայն չէր նախապատրաստվում պատերազմի, այլ, ընդհակառակը, անհոգ ու հանգիստ զբաղված էր Տիգրանակերտ քաղաքի շինարարության ավարտման աշխատանքներով:

Նրա միամիտ այս լավատեսությունը քաղաքական մեծ սխալ էր, որը, ինչպես կտեսնենք, օրհասական հետևանքներ ունեցավ նրա մեծ պետության համար: Այս սխալը դժվար կարելի է արդարացնել, որովհետև Միհրդատը, ինչպես աղբյուրների վկայություններից հայտնի է, նրան նախազգուշացրել էր, որ հռոմեական վայրագ ու անկշտում իմպերալիզմն անխուսափելի կերպով արշավելու է Հայաստան: Եվ հիրավի, Հռոմը վաղ թե ուշ հաշիվ էր պահանջելու Տիգրանից Ասորիքի նվաճման ու Կապպադովկիայի ավերածությունների համար, որոնք նրա դաշնակիցներն էին: Նա չէր կարող, իհարկե, թույլ տալ, որ փոքրասիական իր գաղութների

թիկունքում՝ Կոմմագենում, Արեւելյան Կիլիկիայում և Միջերկրական ծովի ափերին՝ վերջնականապես կազմակերպվի ու ամրանա աշխարհակալ ու հղոր Հայաստանը, որը մշտական մի սպառնալիք էր լինելու նրա տիրապետության համար Արեւելքում:

Դժվար չէր, ուրեմն, կռահել, որ հռոմեական զորեղ ու ռազմատենչ հանրապետության ամրացումն ու հարևանությունը Հայաստանի արևմտյան սահմաններում ավելի վտանգավոր էր լինելու հայկական նորակազմ աշխարհակալության համար, քան նրա արեւելյան սահմաններում գտնվող համեմատաբար թույլ ու անկայուն Պարթևական թագավորության հարևանությունը: Ուստի և Տիգրանը, ինչպես իրավացի կերպով ակնարկում են հռոմեական աղբյուրները՝ չպետք է հանդուրժեր իր թիկունքն ապահովող Պոնտոսի խորտակումը և իր աներոջը՝ Միհրդատին, օգնություն պետք է ուղարկած լիներ Կաբիրայի կովից առաջ:

69 թվի դարձանը Լուկուլլոսը, առանց պատերազմ հայտարարելու Տիգրանին և հակառակ հռոմեական ծերակույտի ցանկության՝ իր անձնական նախաձեռնությամբ ու պատասխանատվությամբ, սկսեց հայկական արշավանքը: Ինչպես հաղորդում է Սալլուստիոսը¹, ամենաարագ երթերով նա անցավ Կապպադոկիայի միջով և շտապեց գեպի Եփրատ գետը, որը բաժանում էր Հայաստանին կցված հին Մոփքը Արիոբարզանի թագավորությունից: Այստեղ Մելիտենեի մոտ² Կապպադոկիայի թագավորը ծածկարար պատրաստել էր տվել ձմեռվա ընթացքում լաստանավեր³, որոնցով Լուկուլլոսը հեշտությամբ անցավ Եփրատ գետը և դուրս եկավ Մոփք: Որ Լուկուլլոսը Եփրատ գետն անցել էր թաքուն ու անակրնկալ կերպով՝ այդ բացի Սալլուստիոսից վկայում է նաև Մեմնոնը⁴:

Հռոմեական զորքը Մելիտենից մինչև Եփրատ եկել էր, անշուշտ, քարավանների հին ճանապարհով, որը մանրամասն նկարագրված է Պետինգերյան քարտեզում: Այդ ճանապարհը որոշվում է Ճշտիվ ալժմյան Իզդուլի (գրվում է նաև Իզուլի) և նշանավոր հին Տոմիսայի մոտով, որը գտնվում էր Եփրատի ձախ ափին: Համա-

¹ Տե՛ս fr. IV, II (Leipzig, 1856).

² Համեմատե՛ Tacitus, Annales, XV, 26—27.

³ Մոմգենի ենթադրությունը, որ Տիգրանը նվաճած է եղել նաև Մելիտենը, ինչպես վերև ասացինք, ճիշտ չէ:

⁴ Տե՛ս Մեմնոն, գլ. 56: «Լուկուլլոսը,—ասում է այս վկայության մեջ Մեմնոնը,—դուրս գալով Կապպադոկիա և ունենալով իբրև բարեկամ նրա Արիոբարզան իշխանապետին՝ անակնկալ կերպով անցավ ոտքով Եփրատը...»:

ձայն Ստրաբոնի վկայության՝ Լուկուլլոսը նվիրել էր Տոմիսա ամրոցը Կապպադոկիայի Արիոբարզան Ա թագավորին այն օգնության համար, որ ստացել էր նրանից պատերազմի ժամանակ¹:

Մեջբերված այս փաստական տեղեկությունները, որոնք պատմական են և միանգամայն արժանահավատ՝ լուսթյան են տրված Պլուտարքոսի կողմից, որը, հավանորեն, աշխատել է սքոդել այս արշավանքի գաղտագողի ու ելուզակային բնույթը, որ պատվաբեր չէր Լուկուլլոսի համար: Այս տեղեկությունների փոխարեն, որոնք հայտնի են եղել իրեն, գլխավորապես, Սալլուստիուսի պատմական երկից՝ Պլուտարքոսը տալիս է հրաշքներով լի հեթախախտ մի պատմություն, որի սկզբնաղբյուրը կարող է եղած լինել, ինչպես ենթադրում է Ռեյնարթը², Արքիսս Անտիոքացու բանաստեղծական շինծու վիպերգը:

Պլուտարքոսի հաղորդած տեղեկությունները, որ սովորաբար մեջ են բերվում պատմագիտական երկերում, ավելորդ չեմ համարում տալ թարգմանաբար, առանց կրճատումների:

«Լուկուլլոսը, — ասում է Պլուտարքոսը³, — մեծ արագության անցնելով ճանապարհը մինչև Նիքատ գետը, գտավ այդ գետը խիստ հորդացած ու պղտորված անձրևների պատճառով: Նա անհանգիստ էր, որովհետև հարկադրված էր ժամանակ վատնել ու աշխատանք դործ դնել և պետք է լաստանավեր շինել տար ու պատրաստեր նավակամուրջ: Սակայն երեկոյան դեմ ջուրը սկսեց իջնել և այնքան պակասեց գիշերվա ընթացքում, որ լուսաբացին Լուկուլլոսը գետի հունը տեսավ ցամաքած: Երբ տեղական բնակիչները տեսան գետանցքում երևացող փոքրիկ կղզյակներ և նրանց մոտ ջուրը ծանծաղած՝ նրանք ծնկաչոք երկրպագեցին Լուկուլլոսին, որովհետև այդ առաջ քիչ էր պատահել, իսկ այժմ սանձահարված ու ընտելացած գետը հոժարակամ անձնատուր էր լինում նրան և նրա տրամադրության տակ էր դնում իր դյուրին ու անարգել անցքը: Արդ՝ օգտվելով այս հաջող զեպքից՝ Լուկուլլոսը տեղափոխեց իր զորքը: Դեսոն անցնելու ժամանակ նրան երևաց կարևոր մի նախանշան: Այստեղ արածում էին սրաբազան երինջները պարսկական Արտեմիսի, որին բարբարոսները, որ ապրում էին Նիքատի մյուս ափին՝ ավելի էին պաշտում, քան մյուս աստվածներին: Նրանք այս երինջ-

¹ Տե՛ս Ստրաբոն, XII, 2, 1:

² Mithridate Eupator, էջ 442:

³ Տե՛ս Լուկուլ., 24, 2—8:

ներից օգտվում էին միմիայն զոհաբերությունների համար, իսկ ընդհանրապես այդ տեղերում երինջներն ազատ շրջում էին և ամեն մեկը կրում էր իր վրա խարանադրող մի ջահ, որն աստվածունու նշանն էր: Եթե նրանցից մեկը հարկավոր լիներ՝ նրան այնքան էլ հեշտ չէր վերցնել և բավական մեծ աշխատանք էր պետք դրա համար: Երբ զորքն անցնում էր Եփրատ գետը՝ դրանցից մեկը բարձրացավ սրբազան մի ժալոի վրա, որը նվիրված էր աստվածունուն, կանգնեց նրա գագաթին և, խոնարհեցնելով գլուխը, ինչպես այդ անում են թոկով տարվող երինջները՝ տրամագրեց ինքն իրեն Լուկուլլոսին զոհաբերման համար: Բարեհաջող գետանցի համար Լուկուլլոսը զոհաբերեց նաև Եփրատին մի ցուլ»:

Պլուտարքոսի հաղորդած այս տեղեկությունները շունեն հարկավ պատմական որևէ արժեք: Եվ, իհարկե, իզուր են նրանք մանրամասն մեջբերված պատմական նորագույն մի քանի երկերում առանց վերահիշյալ փաստական ու արժանահամալատ վկայությունների հիշատակության¹:

Եփրատ գետն անցնելուց հետո հռոմեական զորքն առաջ շարժվեց Լուկուլլոսի առաջնորդությամբ և դարձյալ արադացրած երթով գնաց Մոփքի միջով դեպի Տիգրիս գետը, նպատակ ունենալով հանկարծակի բերելու Տիգրանին և անակնկալ կերպով հարձակվելու Տիգրանակերտ քաղաքի վրա: Մոփքի բնակչությունը ոչ միայն ցույց չէր տվել որևէ դիմադրություն, այլ, ըստ երևույթին, ինքը հոգաբարկամ հնազանդվել էր Լուկուլլոսին և, հայթայթելով հռոմեական բանակին անհրաժեշտ պարեն՝ մեծապես հեշտացրել էր նրա առաջխաղացումը դեպի Տիգրանակերտ:

Հռոմեական զորքի առաջշարժումը Մոփաց աշխարհի միջով նկարագրված է Ապպիանոսի ու Պլուտարքոսի ներքև մեջբերված վկայություններում, որոնք իրար հետ համերաշխ են և իրար լրացնում են:

1. Ապպիանոս, Միհրդատականք, 84՝

«Եփրատ գետն անցնելուց հետո՝ Լուկուլլոսն առաջ շարժվեց բարբարոսների միջով, պահանջելով նրանցից միայն այն՝ ինչ որ հարկավոր էր: Իսկ ժողովուրդն այս չէր կոչում և չէր ուզում որևէ վնաս կրել, մինչև որ Լուկուլլոսը և Տիգրանը կվերջացնեին իրար դեմ պատերազմը»:

2. Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, 24, 8՝

¹ Տե՛ս Լեո, Հայոց պատմություն, Թիֆլիս, 1917, էջ 406 և այլն, նաև Դուլենս և Խաչ, Պատմություն հին հայերի, պրակ Գ. Թիֆլիս, 1910, էջ 50—51 և ուրիշ:

«Եվ այդ օրը նա [Լուկուլլոսը] գիշերեց այստեղ [Եփրատի ձախ ափին], իսկ հետևյալ և հաջորդ օրերը նա առաջ շարժվեց Մոփքի միջով, առանց որևէ վնաս հասցնելու բնակիչներին, որոնք հարում էին նրան և հոժարությամբ ընդունում նրա զորքը: Եվ երբ զինվորներն ուզեցին վերցնել մի բերդ, որի մեջ կարծում էին թե կան մեծ գանձեր՝ նա, ցույց տալով նրանց Տավրոսը հեռվում, ասաց. «Մենք պետք է ավելի շուտ խորտակենք այն բերդը, իսկ սրանք այստեղ կմնան հաղթողների համար»: Եվ նա, արագացնելով իր երթը և անցնելով Տիգրիս գետը՝ ներխուժեց Հայաստան»:

Ուշագրավ է, որ մի ուրիշ վկայության մեջ ևս Պլուտարքոսն առանձնապես մատնանշում է, որ բացի արաբներից և կորդվացիներից Լուկուլլոսի կողմն էր անցել նաև Մոփաց աշխարհի բնակչությունը¹: Այս վկայություններից անհավանական չի լինի եզրակացնել, որ հոռմեական ղեսպան Ապպիոս Կլավդիոսի Հայաստան եղած ժամանակ ոչ միայն Կորդուքը, այլև Մոփքը համաձայնած է եղել օգնելու Լուկուլլոսին: Թե որքան մեծ կարևորություն ուներ սրա արշավանքի հաջողության համար հոռմեական ռազմերթի ճանապարհի վրա գտնվող այս երկու երկրների դավաճանական համադործակցությունը հոռմայեցիների հետ՝ այդ հասկանալի է ինքնրստինքյան:

Արշավող զորքի ճանապարհի ուղղությունը Եփրատ գետից մինչև Տիգրիս գետը պատմագիտական երկերում որոշված է միանգամայն բավարար ճշտությամբ: Լուկուլլոսի երթուղու այս մասը ենթադրում են այժմյան հարբերդի դաշտի միջով ու Արդանայի վրայով դեպի Տիգրիս գետն Ամիդ-Դիարբեքիրի մոտ. ուրեմն՝ այն հին ճանապարհագծով, որն Աքեմենյան Պարսկաստանի «արքայական ճանապարհի» մի մասն էր² և համապատասխանում էր Պետինգերյան քարտեզում նկարագրված Melitene—ad Tygrem ուղեգծին*:

Տիգրիս գետն անցնելուց հետո³ հոռմեական զորքը, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը⁴, ներս էր խուժել Հայաստան: Այս կարև-

¹ Պլուտ., Լուկուլ., 29, 8:

² Տե՛ս «О торговле и городах Армении», էջ 14—15:

³ Էքսարդի կարծիքով, հոռմեական զորքը Տիգրիս գետն անցել էր, հավանորեն, այժմյան Ամիդ-Դիարբեքիրից մոտ քսան կիլոմետր հեռավորության վրա այժմյան Շարխանի մոտ տե՛ս Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, Bd. X, Heft 1, էջ 87—87:

⁴ Տե՛ս Լուկուլ., 24, 8:

* «Լուկուլլոսի ճանապարհը Մոփքի վրայով դեպի Տիգրանակերտ» քարտեզը տե՛ս վերևում, էջ 195. խմբ.:

վոր վկայութիւնը, որ բավարարաւաւ ուշադրութեան չէ առնվել, լուսաբանում է Հին Հայաստանի պատմական աշխարհագրութեան ամենամուրթ խնդիրներից մեկը: Պլուտարքոսը, ինչպես պարզ երևում է նրա վկայութիւններից՝ Ծոփքը, որը Տիգրան Բ-ը միացրել էր Մեծ Հայաստանին, համարում է առանձին երկիր ու նրա և բուն Հայաստանի սահման է ընդունում արեւմտյան Տիգրիս գետը¹: Կարելի է, ուրեմն, ենթադրել, որ Տիգրիս գետի ձախ կողմում գտնվող Աղձնիքը, որի մեջ էր Տիգրանակերտ քաղաքը, գտնվել է ոչ թե Ծոփաց Զարիադրեսի պետութեան մեջ, ինչպես այդ կարծում են Հյուբշմանը և Մարկվարտը², այլ եղել է Արտաշեսյան Հայաստանի հարավային երկրներից մեկը: Մեր այս հետեւութիւնն անուղղակի կերպով հաստատում է նաև Ապպիանոսը: Նրա ասելով՝ Տիգրանակերտ քաղաքը հիմնված է եղել այն տեղում, որտեղ «Տիգրանը առաջին անգամ իր գլխին դրել էր Հայաստանի թագը»³:

Այս վկայութիւնից ևս երևում է, որ Ապպիանոսը, ինչպես և Պլուտարքոսը՝ Աղձնիքը ու նրա մեջ գտնվող Տիգրանակերտը համարում են բաղադրամաս Արտաշեսյան Հայաստանի: Ուշագրավ է առանձնապես, բացի այդ, և այն, որ նաև ըստ հայկական ավանդութեան, որը մեջ է բերված Մար Աբասի և Խորենացու պատմական երկերում, հայերի հնագույն գաղթավայրը ցույց է տրված հենց նույն այս կողմերում՝ Հայկական Տավրոսի հարավում: Ուրեմն՝ Մեծ Հայաստանի հարավային սահմանը Տիգրան Մեծի և նրա նախորդների ժամանակ կարող էր եղած լինել, իրապես, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը՝ Տիգրիս գետը:

Տիգրիս գետից մինչև Տիգրանակերտը (այժմյան Ֆարկինը), ուր շտապում էր հասնել հռոմեական զորքը, ընդամենը միայն մոտ 150 կիլոմետր էր⁴: Լուկուլլոսի նենգ ու խորամանկ ծրագիրը իրականանում էր, ինչպես տեսնում ենք, ամենամեծ հաջողությամբ: Թշնամին կիպ մոտեցել էր Տիգրանակերտին, և ահա վոր վտանգը կախված էր արդեն Հայաստանի գլխին, իսկ Տիգրանը դեռ ոչինչ

¹ Համեմատե *Eckhardt*, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, Bd. X, Heft 1, էջ 83:

² Տե՛ս Հյուբշման, «Հին Հայոց տեղւոյ անունները», Վիեննա, 1907, էջ 77 և *Markwart*, Eranschahr, Berlin 1901, էջ 178: Համեմատե սակայն Մարկվարտի ձեռն կոհսուժը նրա Südarmanien und die Tigrisquellen աշխատութեան մեջ՝ էջ 119:

³ Ապպիանոս. Միհրդատ., 67:

⁴ Հռոմեական զորքի ճանապարհը Տիգրիս գետից մինչև Ֆարկին-Տիգրանակերտ սխալ է լուսաբանված Մոմզեհի, Խալաթյանցի և մի շարք այլ երկերում, որովհետև այդ աշխատութիւններում սխալ է որոշված Տիգրանակերտի տեղը:

այդ մասին չգիտեր և ո՛չ զորք էր հավաքել և ո՛չ էլ կարող էր որևէ կերպ սպառնացող այդ վտանգը կանխել:

Հռոմեական զորքի անակնկալ ներխուժման լուրը թվաց Տիգրանակերտում միանգամայն անհավատալի: Ապալիանոսի վկայութեամբ՝ Տիգրանն այդ լուրը տարածողին համարել էր գրգռիչ ու խռովարար:

«Տիգրանին,—վկայում է Ապալիանոսը¹,—ոչ ոք տեղեկութուն չէր տվել Լուկուլլոսի ներխուժման մասին: Առաջին մարդը, որն այդ ասել էր, կախաղան էր հանվել նրա հրամանով, որովհետև նա կարծել էր, որ այդ մարդը խուճապ է գցում քաղաքներում»:

Խիստ զուսավորված ու չափազանցված ձևով լրաբերի մահապատժման մասին պատմում է Պլուտարքոսը, որի կասկածելի վկայություններն անտեղի կերպով մեջ են բերված, գլխավորապես, հայկական երկերում²:

«Որովհետև,—ասում է Պլուտարքոսը,—Լուկուլլոսի ժամանման մասին առաջին լուր տվողը ոչ միայն օգուտ չբուստացավ, այլև գլխատվեց Տիգրանի հրամանով, ուստի և ոչ ոք այլևս նրան չէր հաղորդում այդ մասին. և երբ պատերազմի հուրն արդեն բորբոքվել էր՝ նա նստած էր անտեղյակ: Այդ ժամանակ շողոքորթ խոսքեր էր նա լսում, որ մեծ հրամանատար կհամարվի Լուկուլլոսը, եթե կարողանա նրան դիմակայել Եփեսոսում և եթե Ասիայից իսկույն չփախչի, տեսնելով նրա անհամար զորքերը»³:

Պլուտարքոսի այս վկայության մեջ հետաքրքիր է, գլխավորապես, այն, որ Տիգրանի արքունիքում, ըստ երևույթին, համոզված են եղել, որ Լուկուլլոսը դեռևս գտնվել է Եփեսոսում: Ինձ թվում է, որ վերոհիշյալ մեր նոր հետևությունը, որ Լուկուլլոսը եկել էր Հայաստան ոչ թե Պոնտոսից, ինչպես մինչև այժմ ենթադրել են, այլ Եփեսոսից՝ անուղղակի կերպով ակնարկված է նաև Պլուտարքոսի սույն հատվածում:

Լրաբերի հաղորդած տեղեկության հաստատումն առաջ բերեց Տիգրանակերտում շփոթություն ու իրարանցում: Տիգրանը, որը պատերազմի պատրաստություններ դեռ չէր տեսնել՝ ստիպված եղավ մասնակի կերպով քաղաքը դատարկել և հեռանալ ապահով

¹ Տե՛ս Միհրդատ., 84:

² Տե՛ս Լեո, Հայոց պատմություն, էջ 407 և Դոլենս և Խաչ, Պատմություն հին հայերի, պրակ Գ, էջ 51—52:

³ Տե՛ս Պլուտ., Լուկուլ., 25, 1:

մի տեղ: Որպեսզի կարողանա ժամանակ շահել՝ նա իր զորավարներին մեկին, Մեհրուծանին (=Mithrobouzanēs)¹, տվեց մի փոքր զորամաս և հրամայեց, որ նա, ինչ գնով էլ որ լինի, կանգնեցնե գոնե ժամանակավորապես թշնամու շարժումը դեպի Տիգրանակերտ:

Մեհրուծանի զորամասի հռոմեական զորքի դեմ ուղարկման մասին միանգամայն վստահելի ու արժանահավատ տեղեկություն է հաղորդում դարձյալ Ապպիանոսը, որն, ինչպես վերև ասացինք, իր պատմության այս մասում օգտվել էր փոքրասիական չեղոք աղբյուրից:

«Երբ Տիգրանն այնուհետև,—վկայում է Ապպիանոսը²,—հաստատ իմացավ [Լուկուլլոսի ներխուժման մասին], նա ուղարկեց Մեհրուծանին երկու հազար հեծելազորով, որպեսզի նա ուշացնե Լուկուլլոսի գրոհը, իսկ Մանկայսին հանձնարարեց Տիգրանակերտի պաշտպանությունը»:

Պլուտարքոսը տալիս է նաև տեղեկություն Մեհրուծանի մահվան մասին հանդուգն ու անհավասար կովում: Սակայն թեև նրա այս վկայությունների հիմքը պատմական է, բայց որոշ մանրամասնությունները հնարովի ու անհեթեթ հերյուրանքներ են, որոնց միջոցով նա աշխատում է ըստ իր սովորության անվանաբեկ Տիգրանին:

«Նրա [Տիգրանի] բարեկամներից առաջինը Մեհրուծանն էր,—պատմում է Պլուտարքոսը³,—որ համարձակություն ունեցավ նրան ճշմարտությունը հայտնելու: Սակայն սրան ևս ազատ խոսքի շնորհիվ օգուտ չբերեց: Սա իսկույն ուղարկվեց Լուկուլլոսի դեմ երեք հազար հեծելազորով և բաղմամբիվ հետևազորով: Եվ նրան հրաման տրվեց բռնել զորավարին ու բերել կենդանի, իսկ մյուսներին՝ կոտորել: Լուկուլլոսի զորքի մի մասն այդ ժամանակ տեղավորվում էր արդեն ճամբարում, իսկ մյուս մասը դեռ ճանապարհին էր: Երբ հետախույզները նրան հայտնեցին բարբարոս զորքի մոտեցման մասին, նա վախեցավ որ նրանք, հարձակվելով իր ցրված ու

¹ Որ Պլուտարքոսի ու Ապպիանոսի վկայություններում հիշատակված Mithrobarzanes անունը պետք է կարդալ Mithrobouzanēs՝ այդ համաձայն Ապպիանոսի ձեռագրերի ընթերցվածների քննության պարզաբանված է Մարկվաթի ուսումնասիրություններից մեկում (տե՛ս Untersuchungen zur Geschichte von Eran, Philologus, Bd. 55, էջ 68—69): Ինչպես բացատրված է նույն այդ ուսումնասիրության մեջ, Mithrobouzanēs անունը համապատասխանում է հայկական Մեհրուծանին:

² Տե՛ս Միհրդատ., 84:

³ Տե՛ս Լուկուլ., 25, 3—6:

չկարգավորված զորքի վրա, կառաջացնեն շփոթմունք: Ուստի և ինքը շարունակեց հարդարել ճամբարը, իսկ Սեքստիլիոս լեզատին, որն ուներ հազար վեց հարյուր հեծելազոր և մի փոքր ավելի ծանր զինված ու թեթև զինված հետևազոր՝ ուղարկեց թշնամու դեմ և հրամայեց մոտ գնալ ու նրանց դիմադրել, մինչև որ լուր կստանա, որ իր հետ եղած զորքը տեղավորվել է արդեն ճամբարում: Արդ՝ Սեքստիլիոսն ուզում էր հենց այդպես անել, սակայն նա ենթարկվեց հարձակման Մեհրուժանի կողմից, որն անվեհեր կերպով մտավ ձեռնակովի: Տեղի ունեցած ճակատամարտում Մեհրուժանը կովելիս ըսպանվեց, իսկ մյուսները, գրեթե բոլորը բացի քչերից, մեռան փախուստի ժամանակ»:

Այս վկայության մեջ ակներև, անշուշտ, մի անհեթեթություն է Պլուտարքոսի հաղորդած սարքովի տեղեկությունը, որ իբր թե Մեհրուժանի փոքրաթիվ զորքին հրաման էր տրված կենդանի բռնել Լուկուլլոսին և ոչնչացնել հռոմեական ահագին զորաբանակը: Նա ուղարկված էր, իրապես, ինչպես տեսանք, որպեսզի ուշացնե հռոմեական զորքի առաջխաղացումը դեպի Տիգրանակերտ: Եվ քնորոշ է, որ անգամ Պլուտարքոսի այդ վկայությունը, որի անմիտ լինելը պարզ է ու անվիճելի, անվերապահ կերպով մեջ է բերված պատմագիտական երկերում:

Պլուտարքոսի վերոհիշյալ վկայության մեջ սուտ է, անտարակույս, նաև այն, որ իբր թե Տիգրանը, ուղարկելով Մեհրուժանին Լուկուլլոսի դեմ, ուզեցել է նրան պատժել, որովհետև նա էր երկրորդ անգամ իրեն հայտնել հռոմեական զորքի հարձակման մասին: Մեհրուժանը, ինչպես պարզել է Մարկվարտը՝ Մոփքի թագավորական տան արքայազներիցն էր². ուստի միանգամայն հասկանալի է, թե ինչու նա էր ուղարկվել Լուկուլլոսի դեմ, որը գալիս էր Մոփքի միջով:

«Այնուհետև Տիգրանը, — պատմում է Պլուտարքոսը, — թողնելով իր հիմնած Տիգրանակերտ մեծ քաղաքը՝ նահանջեց դեպի Տավրոս և սկսեց զանազան կողմերից հավաքել իր ուժերն այնտեղ: Իսկ Լուկուլլոսը, ժամանակ չտալով նրան պատրաստվելու՝ ուղարկեց Մուրենային, որպեսզի նա դրժվարացնե ու արգելե զորքերի համակենտրոնացումը Տիգրանի մոտ, և ուղարկեց նաև Սեքստիլիոսին, որպեսզի նա

¹ Sk'u, *օրինակ*, Reinach, Mithridate Eupator, էջ 359, Eckhardt, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, Bd. 10,1 էջ 90 և ուրիշ:

² Sk'u Markwart, Eranschahr, էջ 176:

ետ մղե արաբական մեծ զորամասը, որը գնում էր թագավորի մոտ: Արդ՝ Սեքստիլիոսը անհապաղ հարձակվեց արաբների վրա, որոնք բանակ էին դնում, և նրանց մեծագույն մասը կոտորեց, իսկ Մուրենան հետապնդեց Տիգրանին նեղ ու անհարթ ձորում և, օգտվելով հարմար առիթից՝ գրոհեց նրա երկայնաձգված զորքի վրա: Եվ Տիգրանը կարողացավ ինքը փախչել, թողնելով ամբողջ իր աղիւր. սակայն շատերը հայերից այգտեղ սպանվեցին, իսկ մեծագույն մասը գերի բնկան»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, Լուկուլլոսի վերոհիշյալ ծրագիրը, որով նա նախատեսել էր հանկարծակիի բերել Տիգրանին՝ իրագործված էր այժմ լիովին: Հռոմեական զորքը գտնվում էր արդեն Տիգրանակերտ քաղաքի մոտ բուն Հայաստանում, իսկ Տիգրանն անկարող էր հակահարված տալ թշնամուն, որովհետև նա դեռ չէր տեսել պատերազմի որևէ պատրաստություն:

Հռոմեական աղբյուրների արհամարհական ակնարկները Տիգրանի նկատմամբ բացատրվում են, հավանորեն, նրանով, որ հռոմայեցիների զորավարը և հռոմեական ճարպիկ ու վարպետ դիպլոմատիան մեծ հաջողությամբ կարողացել էին նրան գլխահան անել ու խաբել:

¹ Տե՛ս Պլուտ., Լուկուլ., 25, 7—8:

11. ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ՊԱՇԱՐՈՒՄԸ ԵՎ ՏԻԳՐԱՆԻ ՏԵՍԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԵԶՐԳԱՏԻ ՀԵՏ

Լուկուլլոսի հանկարծակի ու սրընթաց շարժումը դեպի Տիգրանակերտ առաջացրել էր այստեղ, ինչպես ասացինք, խուճապ ու շփոթ: Տիգրանի փախուստը քաղաքից կատարվել էր այնքան արագ ու հապճեպ, որ նա չէր կարողացել հետը վերցնել իր կանանոցն ու զանձերը:

Նահանջելով Տավրոսյան լեռներով¹, հավանորեն, այժմյան Ներջիկի ու Շենիկի վրայով² դեպի իր թագավորություն կենտրոնական ու հյուսիսային շրջանները՝ Տիգրանակերտի պաշտպանությունը Տիգրանը հանձնարարել էր Մանկայոս զորավարին: Սա պետք է դիմադրեր ու պահեր քաղաքը, մինչև որ ինքը զանազան կողմերից կհավաքեր իր զորքերը և կգար նրան օգնություն:

Լուկուլլոսի հանկարծակի հարձակումը և Տիգրանակերտ գալը տեղի էր ունեցել, իմ կարծիքով, ոչ թե 69 թվի ամառը, ինչպես ենթադրում է Լեյնարը³, այլ 69 թվի գարնանը: Ի նկատի ունենալով ընդհանուր տարածությունը, որ Եփրատ գետից մինչև Տիգրանակերտ-Ֆարկինը մոտ 300 կիլոմետր է, պետք է ենթադրել, որ հռոմեական զորքը, Եփրատ գետն անցնելուց հետո (69 թվի գարնանը)՝ արագացրած երթով կարող էր հասած լինել Տիգրանակերտ առ առավելն երկու շաբաթվա ընթացքում, ոչ ուշ քան մայիս ամսին:

Հավանական է, ուրեմն, որ հռոմայեցիները Տիգրանակերտը պաշարել էին արդեն 69 թվի գարնանը: Քաղաքի պաշարման

¹ Տե՛ս Պլուտ., Լուկուլ., 25, 7:

² Տիգրանակերտից Տարոն ու այնտեղից Արտաշատ տանող մեծ ճանապարհը, որ մանրամասն նկարագրված է հռոմեական հին աշխարհագրոսկոպի, քննված է ու լուսաբանված իմ «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները» աշխատություն մեջ, էջ 85—114:

³ Տե՛ս Mithridate Eupator, էջ 359:

նախապատրաստութիւնները Լուկուլոսը հանձնարարել էր Սեքստիլիուսին, որը, ինչպես վկայում է Ապպիանոսը¹։

«Շրջափակելով Տիգրանակերտում Մանկայոսին՝ իսկույն գրավել էր թագավորական պալատը՝ որը գտնվում էր քաղաքի պարիսպներից դուրս, իսկ քաղաքը և միջնաբերդը պատել էր պատնէշով ու փոսով, պատրաստել էր մեքենաներ և պարսպի տակ փորել էր տվել ականներ»։

Բերդապահ զորքը բաղկացած էր, գլխավորապես, հույներից և կիլիկեցիներից։ Ըստ երևութիւն, այս զորքը կազմված էր Տիգրանակերտի քաղաքացիական իրավունքներ ստացած նորաբնակներից, որոնց այստեղ էր գաղթեցրել Տիգրանը Կիլիկիայից ու Կապպադովկիայից։

Հռոմայեցիների բոլոր ջանքերը գրավելու քաղաքը գրոհով և պատերազմական մեքենաների օգնութեամբ, մնացին ապարդշուն ու անհետևանք։

Մանկայոսի² առաջնորդութեամբ բերդապահ զորքը համառ ու տոկուն կերպով դիմադրում էր հռոմայեցիներին, թափելով նրանց գլխին նետերի տարափ։ Իսկ պաշարման մեքենաների վրա պաշարվածները վերևից ածում էին այրվող նավթ, որը ոչնչացնում էր մեքենաները³։

Այսպիսով, ամիսներ շարունակ Տիգրանակերտը մնաց կանգուն ու անպարտելի մինչև Տիգրանի վերադարձը նոր կազմված զորաբանակով։

Ուշագրավ է ու հետաքրքիր, որ Պլուտարքոսը ավելորդ է համարել մատնանշել հռոմեական զորքի սկզբնական այս անհաջողութիւնը։ Նա ոչինչ չէ հաղորդում նաև հայկական հեծելազորի հաջող ու հաղթական այն գրոհի մասին, որ հանդամանորեն հիշատակված է եղել փոքրասիական շեզոք աղբյուրներում, որոնցից լայնորեն օգտվել էին Մեմնոնը և Ապպիանոսը։

Այդ արժանահավատ աղբյուրներից հայտնի է, որ Տիգրանակերտի պաշարման սկզբներում Տիգրանն այստեղ ուղարկել էր մի ընտիր հեծելազունդ, որին հանձնարարել էր պաշարված քաղաքից

¹ Միհրդատականք, 84։

² Մանկայոս անունը համապատասխանում է ըստ Աղոնցի հայկական Մամիկոն անվան և, որովհետև այդ անունը հանդիպում է Մամիկոնյանների տոհմում և սրանց նախահոր անունն է, ուստի և Աղոնցը կարծում է, որ Մանկայոս-Մամիկը, հավանորեն հայ զորավար էր Մամիկոնյանների տոհմից, տե՛ս «Армения в эпоху Юстиниана», էջ 411 և 415։

³ Կասսիուս Դիոն, գլ. 36, գլ. 1 b (հրատ. Boissevain-ի)։

ազատել իր կանանոցն ու մեծագին դանձերը: Մեմնոնի ու Ապպիանոսի մոտ սրահպանված այդ տեղեկությունը, որ անտես են արել հոռմեական աղբյուրները՝ թարգմանաբար մեջ հմ բերում առանց կրճատումների:

1. Մեմնոն, 56՝

«Երբ Հայաստանը շատ կողմերից այսպես պաշարված էր՝ Տիգրանը մարդ ուղարկեց և իր մոտ հրավիրեց Միհրդատին. նա նույնպես զորք ուղարկեց Տիգրանակերտ քաղաքը, որի մեջ գտնվում էր նրա կանանոցը: Սրանք գալով այնտեղ և կտրելով նետաձգություն մը հոռմեական ճամբարից դուրս գալու ճանապարհը՝ դուրս բերին գիշերով նախապես Տիգրանի կանանոցն ու թանկագին ամենաարժեքավոր իրերը: Իսկ լուսաբացին հոռմայեցիները և նրանց հետ նաև թրակիացիները արիաբար կռվեցին, շատերին հայերից սպանեցին և կենդանի բռնվածներից շատերին էլ գերի վերցրին: Սակայն այն, ինչ որ նախապես ուղարկված էր՝ փրկվեց ու հանձնվեց Տիգրանին»:

2. Ապպիանոս, Միհրդատականք, 85՝

«Սեքստիլիոսը զբաղված էր հենց այս գործերով [Տիգրանակերտի պաշարումը], իսկ Տիգրանը, հավաքելով մոտ երկու հարյուր հիսուն հազար հետևազոր և մոտ հիսուն հազար հեծելազոր՝ ուղարկեց նախ նրանցից մոտ վեց հազար հոգի Տիգրանակերտ: Սրանք բռնի կերպով հոռմայեցիների միջով անցան, գնացին դեպի միջնաբերդը, դուրս բերին այնտեղից թագավորի կանանց և վերադարձան: Իսկ զորքի մյուս մասով Լուկուլլոսի վրա հարձակվեց ինքը Տիգրանը: Եվ այդ ժամանակ նրա մոտ եկավ առաջին անգամ տեսություն Միհրդատը և խորհուրդ տվեց, որ նա հոռմայեցիների հետ կռվի չբռնվի, այլ միայն հեծելազորով ասպատակե ու ավերե երկիրը և աշխատի, եթե կարելի է, նրանց սովածության մատնել. այնպես, ինչպես և իրեն Լուկուլլոսն առանց կռվի ուժասպառ էր արել Կիդիկոսի մոտ և ոչնչացրել էր զորքը»:

Մեմնոնը և Ապպիանոսը, ինչպես տեսնում ենք, համեմաշխ ու միաբան վկայում են, որ Տիգրանի ուղարկած զորամասը հաջողությամբ կատարել էր նրա հանձնարարությունը և, պատռելով Տիգրանակերտը պաշարող հոռմեական զորաշղթան՝ դուրս էր բերել այնտեղից թագավորի կանանոցը և զանձերը: Հ. Աստուրյանը կար-

ծում է սխալմամբ, որ այս դեպքը տեղի էր ունեցել Մոփքում, ուր հռոմայեցիները պաշարել էին Բնաբեղ բերդը¹։

Հայկական հեծելազորի այդ մեծ հաջողությունը չէ հիշատակել Պլուտարքոսը, հավանորեն, այն պատճառով, որ նա, ինչպես մատնանշել է Ռեյնաքը², անպատվաբեր է համարել այդ դեպքը Լուկուլոսի համար։

Վերոհիշյալ վկայություններից երկրորդի մեջ հայկական զորամասի գլխավորը գրոհը Ապպիանոսը դնում է Տիգրանի հակահարձակման ժամանակ 69 թվի աշնանը։ Սակայն էքհարդը, հիմնվելով Մեմնոնի հաղորդած ավելի ստույգ տեղեկության վրա՝ ենթադրում է, որ այդ գրոհը տեղի է ունեցել Տիգրանակերտից Տիգրանի հեռանալուց անմիջապես հետո, ուրեմն՝ 69 թվի գարնանը։ Եքհարդը միանգամայն իրավացի կերպով մատնանշում է, որ Տիգրանակերտ ներս մտնելը համեմատաբար հեշտ կարող էր լինել և հնարավոր քաղաքի պաշարման սկզբում, երբ դեռևս չէին ավարտվել նրա շրջափակման աշխատանքները³։

Վերոհիշյալ վկայություններում առանձնապես ուշադրավ է նաև այն, որ թե Մեմնոնը և թե Ապպիանոսը, հենվելով պարզապես փոքրասիական չեզոք սկզբնաղբյուրների վրա՝ հաղորդում են, որ Միհրդատը հրավիրված է եղել Տիգրանի մոտ ոչ թե Լուկուլոսի Հայաստան արշավելուց առաջ, ինչպես ենթադրել են, համաձայն Պլուտարքոսի սխալ տեղեկության, բոլոր օտար և հայ պատմագետները, այլ պատերազմը սկսվելուց հետո, երբ Տիգրանը, հեռանալով իր պետության ներքին նահանգները՝ սկսել էր նախապատրաստվել պատերազմի, այսինքն 69 թվի գարնանը և կամ ամառը։

Ապպիանոսը, ինչպես վերև տեսանք (վկ. 2), պարզ ու որոշ վկայում է, որ Միհրդատն առաջին անգամ տեսություն էր եկել Տիգրանի մոտ սրա Լուկուլոսի վրա հարձակվելուց առաջ։ Նմանապես և Մեմնոնի վերոհիշյալ հատվածում (վկ. 1) Միհրդատի հրավիրումը Տիգրանի մոտ ցույց է տրված դարձյալ Տիգրանակերտի պաշարումից անմիջապես հետո, թեև նրա մոտ այդ տեսակցության մասին մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդված նաև Նախորդ 55-րդ գլխում։

¹ Տե՛ս Աստուրյան, Քաղաքական կերպերություններ, Վենետիկ, 1912, էջ 53։

² Տե՛ս Mithridate Eupator, էջ 360, ծան. 1։

³ Տե՛ս K. Eckhardt, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, Bd. X, 1, էջ 92։

Չնայած սակայն Մեմնոնի ու Ապպիանոսի միանգամայն արժանահավատ այս վկայություններին՝ բոլոր պատմագետները, ինչպես ասացինք, գերադասություն են տվել Պլուտարքոսի տեղեկություններին: Նրանք ուշադրության չեն առել, որ Պլուտարքոսը և կամ նրա սկզբնաղբյուրը դիտավորյալ կերպով խարդախել են պատմական իրական եղելությունը, որպեսզի թաքցնեն Լուկուլոսի արշավանքի նենդ ու անիրավ բնույթը և ցույց տան, որ Տիգրանն ու Միհրդատը, դեռ Լուկուլլոսի արշավանքը չսկսված՝ իրար հետ գաղտնի բանակցություններ էին վարել և իրենք հենց նախապատրաստել էին ու սկիզբ դրել պատերազմական դործողությունների:

Որ Տիգրանի ու Միհրդատի տեսակցության մասին մեր նոր բացատրությունը միանգամայն ստույգ է՝ այդ պարզ ցույց է տալիս նաև ներքև մեջբերված Մեմնոնի մի այլ կարևոր ցուցումը, որը բավարարաչափ քննված ու օգտագործված չէ եղել պատմագիտական նախորդ երկերում:

«Միհրդատը, — պատմում է Մեմնոնը¹, — մնալով մեկ տարի ու ութն ամիս Հայաստանի կողմերում՝ դեռևս չէր ներկայացել և չէր տեսնվել Տիգրանի հետ: Եվ երբ Տիգրանը խնդրեց, որ Միհրդատը իրեն տեսության գա՝ նա նրան ընդունեց շքով և արժանի համարեց թագավորավայել պատիվներին: Մոտ երեք օր նա գաղտնի խորհրդակցություն ունեցավ Միհրդատի հետ և ապա բարեկամաբար նրան պարպեց փարթամ զգեստներ, տվեց տասը հազար հեծելազոր և ուղարկեց Պոնտոս»:

Մեմնոնի այս վկայության համաձայն Տիգրանի տեսակցությունը Միհրդատի հետ տեղ է ունեցել վերջինիս Հայաստան գալուց քսան ամիս հետո: Արդ՝ վերև մենք տեսանք, որ Միհրդատը Հայաստան եկել էր 71 թվի աշնանը², ուրեմն՝ նրա տեսակցությունը Տիգրանի հետ, համաձայն Մեմնոնի այդ վկայության, պետք է տեղի ունեցած լիներ ոչ թե պատերազմից առաջ, այլ պատերազմը սկսվելուց հետո՝ 69 թվի գարնան վերջերին կամ ամռան ամիսներին, ինչպես վերև մենք մատնանշել ենք:

Որ Տիգրանը միայն այժմ, մոտ երկու տարուց հետո միայն, թագավորական շքով ընդունեց Միհրդատին, այդ միանգամայն հասկանալի է, որովհետև Լուկուլլոսի անսպասելի արշավանքից և պատերազմը սկսվելուց հետո Տիգրանի զգուշավոր ու զուսպ դիրքը

¹ Տե՛ս Մեմնոն, գլ. 55:

² Համեմատե նաև Reinach, Mithridate Eupator, էջ 348:

Հոռմի հանդեպ, ինչպես և նրա շեղութիւնը, որով նա մտածում էր պատերազմից խուսափել՝ կորցնում էին այլևս իրենց իմաստը: Եվ բնական է, որ նա միայն այժմ, հասկացած լինելով իր քաղաքական սխալը՝ կարիք ունէր Միհրդատի օգնութեան ու գործակցութեան:

Տիգրանի ու Միհրդատի տեսակցութեան ժամանակ տեղի ունեցած զրուցի մասին Պլուտարքոսը տալիս է դարձյալ խիստ գունավորված ու կասկածելի տեղեկութիւններ:

«Արդ՝ գաղտնի զրուցի ժամանակ,—ասում է Պլուտարքոսը,—որ ունեցան [Տիգրանն ու Միհրդատը]՝ նրանք կասկածանքներ իրար հայտնեցին ի վնաս բարեկամների և սրանց համարեցին գժտութիւնների պատճառ: Դրանցից մեկն էր և Մետրոդորոս Սկեփսացին, որն անհաճելի չէր իբրև խոսող և բազմակողմանի էր իբրև գիտնական: Մետրոդորոսի բարեկամութիւնը Միհրդատի հետ այնքան սերտ էր, որ նա անվանվում էր թագավորի հայր: Ինչպես պատմում են, սա Միհրդատի կողմից ուղարկված էր Տիգրանի մոտ հռոմայեցիների դեմ օգնութիւն խնդրելու: Եվ Տիգրանը նրան հարցրել էր. «Իսկ դու ինքդ, ո՞վ Մետրոդորոս, ի՞նչ խորհուրդ կտաս այդ մասին»: Իսկ նա, կամ Տիգրանին օգտակար չինելու համար և կամ չցանկանալով, որ Միհրդատը փրկվի՝ ասել էր.—«Իբրև դեսպան՝ խորհուրդ եմ տալիս, իսկ իբրև խորհրդատու՝ խորհուրդ չեմ տալիս»: Տիգրանն այս պատմեց Միհրդատին և մեղադրեց նրան, չմտածելով որ դրանով վրտանգի է ենթարկվում Մետրոդորոսը: Եվ սա իսկույն եեթ սպանվեց, իսկ Տիգրանը զղջաց. բայց մտածեց, որ ինքը չէ միայն պատճառ Մետրոդորոսի դժբախտութեան, այլ այդ բանի խթան է հանդիսացել նաև Միհրդատի ատելութիւնը նրա նկատմամբ: Վաղուց ի վեր, իրեք, Միհրդատը նրան թշնամացել էր և այդ ակներև եղալ, երբ բռնագրավեցին Միհրդատի գաղտնի զրութիւնները, որոնց մեջ էր նաև Մետրոդորոսի սպանման կարգադրութիւնը: Սրա դիակը Տիգրանը մեծ շքով թաղել տվեց. նա ոչ մի ծախս չխնայեց մեռածի համար, որին կենդանութեան ժամանակ ինքը մատնել էր»¹:

Պլուտարքոսի ընդարձակ այս վկայութեան մեջ, որը զրկած է Տիգրանին վարկաբեկելու հատուկ նպատակով, սարքովի է ու

¹ Տե՛ս Պլուտ., Լուկուլ., 22, 2—6:

սուտ, իմ կարծիքով, նախ և առաջ, Մետրոդորոսի սպանութեան վերաբերյալ տեղեկութիւնը: Ստրաբոնի մի այլ վկայութիւնից, որ ներքեւ մեջ ենք բերելու, պարզ երևում է, որ Մետրոդորոսը վախճանվել էր 71 թվին: Ուրեմն՝ շատ պարզ է, որ նա չէր կարող սպանված լինել Տիգրանի ու Միհրդատի տեսակցութիւնից հետո՝ 69 թվին (նախքան մեր թվ.):

Ստրաբոնի վկայութիւնը թարգմանաբար մեջ եմ բերում ամբողջութեամբ:

«Եւ [Սկեփսացի էր] բացի նրանից [Դեմետրիոսից],—ասում է Ստրաբոնը¹,—Մետրոդորոսը, որը փիլիսոփա էր և անցել էր քաղաքական կյանքի ասպարեզ: Լինելով իր գրքովածքներում առավելապես ճարտասան՝ նա գործ էր ածում ինչ որ անսովոր նոր ոճ և զարմանք էր պատճառում շատերին: Եթեղ հարսանիքի մեծամոլութեան պատճառով, որ տեղի էր ունեցել Քաղկեդոնում՝ նա աղքատ էր և համարվում էր քաղկեդոնացի: Ծառայութեան մասնելով Միհրդատ Եվպատորի մոտ՝ նա իր կնոջ հետ գնաց նրա մոտ Պոնտոս. առանձնապես հարգված էր այստեղ և պաշտոն էր ստացել դատարանում, որի վճռի դեմ դատապարտվածն իրավունք չուներ վերադառնալու իրենց տալու թագավորին: Սակայն նրա բախտավորութիւնը հարատեւ չեղավ, այլ նա՝ գրգռելով իր դեմ անարդար մարդկանց թշնամութիւնը՝ թագավորի մոտից հեռացավ և գնաց իրրեւ դեսպան Տիգրան արմենի մոտ: Իսկ սա գեղամոլեամբ ետ ուղարկեց նրան Եվպատորի մոտ, որն արդեն փախչում էր հայրենի երկրից: Մետրոդորոսը ճանապարհին մահացել էր՝ կամ թագավորի հրամանով և կամ հիվանդութիւնից: Հաղորդում են թե՛ այս և թե՛ մյուս տեղեկութիւնը»:

Ստրաբոնը, ինչպես տեսնում ենք, պարզ վկայում է, որ Մետրոդորոսը վախճանվել էր Տիգրանի մոտից Պոնտոս վերադառնալիս, երբ Միհրդատն արդեն փախչում էր հայրենի երկրից, այսինքն՝ 71 թվին: Ուրեմն՝ միանգամայն սխալ են Ռեյնաքի, էքհարդտի և այլ պատմագետների պնդումները², որոնք՝ հավատ ընծայելով Պլուտարքոսին՝ Մետրոդորոսի սպանութիւնը ենթադրել

¹ XIII, 1, 55:

² Sk'ın Reinach, Mithridate Eupator, էջ 357, Eckhardt, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Bd. X, 1, էջ 89 և ուրիշ:

են Տիգրանի ու Միհրդատի հանդիպումից հետո, որը տեղի էր ունեցել 69 թվին (նախք. մեր թ.):

Պլուտարքոսի ու Ստրաբոնի մոտ ըստ իս կասկածելի են և անհավաստի նաև նրանց վկայությունները Մետրոդորոսի ըստ պանոթյան մասին: Այդ տեղեկությունները, որ վերև մեջ բերված վկայություններում խիստ հակասական են՝ բխում են, ըստ երեւոյթի, հակամիհրդատյան աղբյուրներից և հնարված են, հավանորեն, Միհրդատին վարկաբեկելու և անարգելու համար: Ինձ թվում է, որ ավելի հավանական կարելի է համարել Ստրաբոնի ձեռքի տակ եղած մյուս աղբյուրների տեղեկությունը, որոնք ոչինչ չգիտեն Մետրոդորոսի սպանության մասին և վկայում են, որ նա մահացել էր հիվանդությունից¹:

Ուշագրավ է նաև, որ Պլուտարքոսի և Մեմնոնի վկայություններն իրար չեն համապատասխանում նույնպես մի այլ կարևոր կետում: Մեմնոնը մատնանշում է, որ երեք օր տևող խորհրդակցությունից հետո Միհրդատը, ստանալով Տիգրանից տասը հազար հեծելազոր՝ զնաց Պոնտոս, իսկ Պլուտարքոսն այդ տեղեկությունը չունի: Սակայն նա մի այլ հատվածում, որ ներքև մեջ ենք բերում, հաղորդում է, որ խորհրդակցությունից հետո Տիգրանը և Միհրդատը մտադիր էին Կիլիկիայի ու Լիկաոնիայի վրայով ներխուժել հոռմեական Փոքր Ասիա:

«Եբբ Լուկուլուսն իմացավ,—պատմում է Պլուտարքոսը,—որ Միհրդատը և Տիգրանը դեռ նոր են տեղափոխելու իրենց զորքերը Լիկաոնիա և Կիլիկիա, որպեսզի իրենք նախապես ներխուժեն Ասիա՝ նա զարմացավ, որ Տիգրանը արմենը, որը մտադրություն էր ունեցել հարձակվելու հոռմայեցիների վրա՝ Միհրդատին պատերազմի համար չէր օգտագործել, երբ նա դեռ հզոր էր, և չէր միացրել իր ուժերը նրա մեծ ուժերի հետ, այլ թույլ էր տվել, որ դրանք պարտվեն ու ջախջախվեն. իսկ այժմ, երբ այդ ուժերն անկարելի է արդեն վերականգնել՝ նա պատերազմը սկսել է շնչին հույսերով, մատնելով իրեն կորստյան»²:

Պլուտարքոսի այս տեղեկությունը, որը ստույգ ու արժանահավատ է համարվել պատմագիտական բոլոր հին ու նոր երկե-

¹ Ռեյնաբը, հիմնվելով ըստ Լեույթին, ինչ որ աղբյուրի վրա, որ ինձ անծանոթ է, ենթադրում է, որ Մետրոդորոսն իրեն թունավորել ու հանկարծամահ էր եղել, տե՛ս Mithridate Eupator, էջ 357:

² Տե՛ս Պլուտ., Լուկուլ., 23. 6:

յում¹, ոչ միայն անհավանական է, այլ պարզապես սխալ է: Տիգրանը, ինչպես վերև տեսանք, ոչ միայն չէր նախապատրաստվել պատերազմի, այլև չէր սպասում, որ Հռոմը պատերազմ է սկսելու նրա դեմ: Շատ պարզ է, բացի այդ, որ Տիգրանը և Միհրդատը, որոնց հանդիպումը և խորհրդակցությունը տեղի էին ունեցել Հուկուլիոսի արշավանքից ու Տիգրանակերտի պաշարումից հետո՝ էին կարող այդ արշավանքից առաջ ծրագրած լինել նախահարձակ լինելու և ներխուժելու հռոմեական Փոքր Ասիա:

Պլուտարքոսը կամ այն աղբյուրները, որոնցից նա օգտվել էր՝ ցանկացել են, ըստ երևույթին, սարքովի այս տեղեկություն միջոցով պատերազմի պատասխանատվությունը դնել Տիգրանի ու Միհրդատի վրա և ուզեցել են, հավանորեն, արդարացնել Հուկուլիոսի նենգ հարձակումը Հայաստանի վրա, որ նա սկսել էր հանկարծակի ու գաղտնաբար և առանց պատերազմ հայտարարելու:

¹ *Տե՛ս* Моммсен, Римская история, т. III, էջ 56, Reinach, Mithridate Eupator, էջ 358, Халатьянц, Очерк истории Армении, էջ 191 և ուրիշ:

12. ՄԵՐ ՀԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ՄՈՏ

Տիգրանակերտ քաղաքը, որը պաշարված էր 69 թվի գարնանը՝ ամիսներ շարունակ դիմացավ պաշարմանը և համառորեն դիմադրեց հռոմայեցիներին, սպասելով որ իրեն օգնության կգա Տիգրանի նոր կազմակերպված զորաբանակը: Իսկ այդ ժամանակ Տիգրանը հետզհետե իր զորքերը հավաքեց զանազան շրջաններից, նաև իրեն ստորադրված վասսալական թագավորություններից և իշխաններից: Նրան օգնության եկան, ինչպես հաղորդում է Պլուտարքոսը¹, Ատրպատականի ու Ադիաբենի թագավորները, նաև զորամասեր Ադվանքից, Վրաստանից, Արաբիայից և ուրիշ երկրներից:

69 թվի աշնանը Տիգրանը և նրա զորաբանակը ճանապարհ ընկան և Տավրոսյան լեռներով իջան հարավ՝ ազատելու պաշարված Տիգրանակերտը: Տիգրանի այս ճանապարհը էքհարդը ենթադրում է Մշո դաշտից դեպի այժմյան Ներջիկ և այնտեղից դեպի ձախ շեղելով՝ Բատման-սուի ձախ կողմով մինչև Ֆարկին-սուի և Բատման-սուի գետախառնուրդը²: Հենց նույն այս ժամանակ Տիգրանի մոտ եկան, ինչպես վկայում են Մեմնոնը և Պլուտարքոսը, Միհրդատի ուղարկած պատգամավորությունը և նրա հմուտ ու փորձված զորավար Տաքսիլեսը: Սրանք նախազդու ապրիս Տիգրանին, որ նա խուսափի վճռական պատերազմից, որովհետև հռոմեական մշտական ու մարզված զորքը գրեթե անպարտելի է: Նրանք խորհուրդ տվին, որ նա արգելե, ըստ կարելույն, հռոմեական զորքի պարենավորումը և նրանց մատնի սովածություն³:

¹ Տե՛ս Լուկուլ., 26, 6:

² Տե՛ս Eckhardt, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, Bd X, Heft 1, էջ 94:

³ Ապպիանոսի վկայությունը, որ Միհրդատն ինքն էլ էր մասնակցել Տիգրանակերտի ճակատամարտին և որ ինքն էր տվել այդ խորհուրդը (տե՛ս Միհրդատականք, 85)¹ չէ համապատասխանում Պլուտարքոսի և Մեմնոնի վկայություններին (տե՛ս Պլուտ., Լուկ., 29, 1 և Մեմն., 58), ուստի և համարվում է անհավանական:

Տիգրանին դժվար էր, սակայն, հետեւել այդ խորհուրդներին, որովհետեւ նա, ըստ երեւոյթին, չէր ուզում և չէր կարող, երկարացնելով պատերազմը՝ զոհ բերել Տիգրանակերտ քաղաքը, որը կարիք ուներ շտապ ու անհապաղ օգնութեան:

Ինչպես վերև տեսանք, հելլենիստական լայն նոր քաղաքի կառուցման վրա, որ կուտուրական մեծ ու հոյակապ մի գործ էր՝ ծախսված էին ու գործադրված հսկայական միջոցներ ու աշխատանք: Այս քաղաքը, համաձայն Տիգրանի ծրագրի, լինելու էր նրա պետութեան լուսատու կենտրոնը և հետզհետեւ հեղաշրջելու և նորոգելու էր նրա հայրենի երկրի հետամնաց նահապետական կյանքը: Տիգրանակերտը, ինչպես ասացինք, նպաստելու էր նաև առևտրի ու արդյունագործութեան զարգացմանը Հայաստանում և օժանդակելու էր նույնպես հելլենիստական քաղաքակրթութեան և հելլենական արվեստի ու գիտութեան տարածմանը: Պարզ է, ուրեմն, ու հասկանալի, թե ինչու Տիգրանը՝ հետեւեց Միհրդատի ու նրա զորավարի խորհրդին և, օգնութեան շտապելով Տիգրանակերտին, ուղեց դադարեցնել նրա պաշարումը:

Ուշագրավ է, որ Լուկուլլոսն ինքը ևս, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը¹, պաշարելով Տիգրանակերտը՝ հասկացել ու նախատեսել էր, որ Տիգրանը չէ կարող այդ հանգուրժել և անպայման գալու է և ճակատամարտ է տալու իր նոր մայրաքաղաքը փրկելու համար:

69 թվի հոկտեմբեր ամսի սկզբներին Տիգրանի զորաբանակը մոտեցավ Տիգրանակերտին և ընդհարումը հռոմայեցիների հետ դառավ անխուսափելի:

Տիգրանակերտի ճակատամարտը տեղի էր ունեցել, ինչպես երևում է սկզբնաղբյուրների վկայութիւններից՝ նիկեփորիոն գետի մոտ, որից մոտավորապես 750 մետր հեռավորութեան վրա գտնվում էր մի ցած բլրակ: Պլուտարքոսը վկայում է, որ պաշարված տիգրանակերտցիները տեսել և ցույց էին տվել հռոմայեցիներին ռազմադաշտի տեղը, ուր բանակել էին Տիգրանի զորքերը:

Հիմնվելով սկզբնաղբյուրների և, գլխավորապես, Պլուտարքոսի նկարագրութեան ու ցուցումների վրա՝ ճակատամարտի տեղը Ֆարկինի մոտ ենթադրաբար որոշել է ղերմանական գիտնական Բելքը, որի հոգովածից² ավելորդ չեմ համարում մեջ բերել մի քանի հատվածներ:

¹ Տե՛ս Լուկուլ., 26, 4:

² Տե՛ս Zeitschrift für Ethnologie, 1899, էջ 272 և ա յլն:

«Ֆարկին-սուի լայնանիստ ձորադաշտից հանդարտ ցած իջնելով դեպի հարավ-արևելք,—ասում է Բելքը,—մոտ քսան կիլոմետր անցնելուց հետո՝ հասնում ենք մի մեծ դաշտ, ջրառատ Բատման-սուի գետադաշտը, որը հյուսիսում սկըսվում է մեր գտնված տեղից մոտ 20 կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող մեծ կամուրջի տակից և շարունակվում է այնուհետև 12—15 կիլոմետր դեպի հարավ, և ապա վերջանում է։ Դաշտի լայնությունը տարբեր տեղերում մեկից մինչև երեք կիլոմետր է..... Սա կատարյալ մի հարթավայր է առանց որևէ ելևէջների և այնքան բնդարձակ, որ կարող է իբրև բանակատեղ ծառայել ամենաստվար զորքի։ Իսկ գետը... որը պետք է անցներ Լուկուլոսը՝ Բատման-սուն էր, որը 30, 40 և կամ 50 մետր լայնությամբ, հանդարտ ու անաղմուկ, սակայն սրընթաց՝ հոսում և թափում էր իր հորդառատ ջրերը ավելի փոքր Դիարբեքիի գետի մեջ... Ուղիղ [Բատման-սուի] դեմը... գտնվում է մի մեծ սարահարթ, որը գրեթե զահավիժորեն իջնում է արևմտյան ուղղությամբ դեպի Բատման-սուն, որը սարահարթի ստորոտից հեռու է գտնվում մոտ 5—6 կիլոմետր, իսկ հարավ-արևմտյան ուղղությամբ ցածրանում է, ընդհակառակը, աստիճանաբար դեպի գետը... Այստեղ հենց, այս մեղմ սարալանջի վրա, բանակել էր Տիգրանի մեծ զորքը, որը 150—200 մետր համեմատական բարձրություն ունեցող այս կետից կարող էր տեսնել Տիգրանակերտը և պաշարող զորքի վրանները։ Նմանապես և պաշարվածները կարող էին սրանց տեսնել. որովհետև այնտեղից պարզ տեսնվում է ամբողջ տարածությունը՝ սարահարթը, մեղմ սարալանջը, Բատման-սուն և հարթավայրը»։

Բելքի այս բացատրության համաձայն, որ ընդունելի է համարվում, Տիգրանակերտի ձակատամարտի տեղը ենթադրվում է, որեմն, Ֆարկին քաղաքի հարավ-արևելյան շրջանում, այժմյան Ֆարկին-սուի և Բատման-սուի միավորման մոտ գտնվող ձորադաշտում։ Որ ձակատամարտը տեղի էր ունեցել, իրոք, այժմյան Ֆարկին-սուի մոտ՝ այդ միանգամայն անկասկածելի է, որովհետև դասական հեղինակների մոտ այդ գետն անվանվում է Նիկեփորիոն կամ Նիկեփորիոս, այսինքն՝ «Հաղթաբեր», իսկ այդ անունը, ինչպես մատնանշել է Մարկվարտը¹, նա ստացել էր Լուկուլոսի հաղթության պատճառով։

¹ Տե՛ս Südarmanien und die Tigrisquellen, Wien, 1930, էջ 132։

Երբ հայկական զորքն արդեն Տիգրանակերտի մոտ էր գտնվում՝ Լուկուլլոսն անհրաժեշտ համարեց, ինչպես հաղորդում է Պլուտարքոսը¹, գումարել ռազմական խորհուրդ: Խորհրդակցության ժամանակ ժողովականներից ոմանք առաջարկեցին վերացնել քաղաքի պաշարումը և բոլոր ուժերով գնալ թշնամու դեմ: Իսկ ոմանք, վտանգավոր համարելով Տիգրանակերտի քաղաքապահ զորքի ներկայությունն իրենց թիկունքում՝ խորհուրդ տվին մնալ Տիգրանակերտի մոտ և ընդունել ճակատամարտը նրա պարիսպների տակ:

Պլուտարքոսի ասելով՝ Լուկուլլոսն այդ կարծիքներն ընդունելի համարեց և ինքը վճռեց զորքի մի մասով շարունակել Տիգրանակերտի պաշարումը, իսկ մյուս մասով արշավել Տիգրանի դեմ: Տիգրանակերտի առջև նա թողեց 6000 զորք, նաև իր զորապետներից Մուրենային, իսկ մնացած բանակով, որը բաղկացած էր ըստ Պլուտարքոսի 10.000 հետևազորից, 3000 հեծելազորից և 1000 թեթևագեներներից, ինքը գնաց Տիգրանի դեմ:

Պլուտարքոսի այս թվերը և, ընդհանրապես, հնագույն աղբյուրների համապատասխան նաև մյուս վկայությունները հոռմեական ու հայկական զորքերի թվի մասին՝ կարոտ են, ինչպես իրավամբ մատնանշվում է նորագույն ուսումնասիրություններում, ուշադիր ու մանրազնին քննության ու ճշտման: Ամենակարևորն այդ վկայություններից, որ մեծ չափով իրար հակասում են, մեջ ենք բերում ներքև մանրամասն կերպով:

Ա. Հայաստան արշավող հռոմեական զորքի թիվը.

1. Պլուտարքոս (Lucullus, 24, 1)՝
12.000 հետևակ և մոտ 3000 ձիավոր:
2. Եվտրոպիոս (Breviarium, VI, 9, 1)՝
18.000 ռազմիկ (milites):
3. Ապպիանոս (Mithrid., 84)՝
երկու ընտիր լեգեոն և 500 ձիավոր:

Բ. Հռոմեական զորքի թիվը Տիգրանակերտի կռիվում.

1. Պլուտարքոս (Lucullus, 28, 2)՝
24 վաշտ (cohors)՝ ոչ ավելի քան 10.000 ծանրագեներ, ամբողջ հեծելազորը, այսինքն՝ 3000 ձիավոր և 1000 պարսավոր ու աղեղնավոր:
2. Փրոնտինոս (Strateg. II, 1, 14)՝
15.000 զինվոր (armati):

¹ Տե՛ս Լուկուլ., 27, 1:

Գ. Հայ զորքի քիվը Տիգրանակերտի կռվում.

1. Պլուտարքոս (Lucullus, 26, 9)¹

20.000 աղեղնավոր և պարսավոր 55.000 ձիավոր, որոնցից 17.000 զրահավոր, 150.000 ծանրազեն հետևակ, 35.000 կամուրջ ու ճանապարհ շինող և այլ աշխատավորներ:

2. Ապպիանոս (Mithr., 85)²

250.000 հետևակ և 50.000 ձիավոր:

3. Եվարոպիոս (Breviarium, VI, 9, i)³

7.500 ձիավոր զրահավոր և 100.000 հետևակ:

4. Մեմնոն, գլ. 57⁴

80.000 զորք:

5. Փլեգոն¹ (Olympiades, fr. 12, Müller, Fr. H. Gr. III, 606)⁵

30. 000 ձիավոր և 40. 000 հետևակ:

Պատմագիտական ուսումնասիրություններից շատերում² վրստահելի ու արժանահավատ են համարել, զլրավորապես, Պլուտարքոսի վերոհիշյալ թվերը, որովհետև սա օգտված է եղել հռոմեական սկզբնաղբյուրներից՝ Սալլուստիուսից, Տիտուս Լիվիուսից և, հավանորեն, նաև այն պաշտոնական գրություններից, որ Տիգրանակերտի ճակատամարտից հետո Լուկուլլոսն ուղարկած է եղել ծերակույտին: Հենվելով այդ թվական տվյալների, ինչպես և Պլուտարքոսի մոտ մեջբերված Տիտուս Լիվիուսի վկայության վրա³ Մոմզենը և նրան հետևելով նաև ուրիշ պատմագետներ Տիգրանի զորքի թիվը համարել են հռոմեական զորքի թվից քսան անգամ ավելի:

Սակայն պատմագիտական ավելի նոր ուսումնասիրություններում, օրինակ՝ Ռեյնաքի, Ֆեռնոցի, էքհարդի երկերում՝ Պլուտարքոսի վկայությունը, հատկապես Տիգրանի զորքերի թվի մասին, համարվում է ակներև մի չափազանցություն⁴: Եվ գերադասություն է տրվում փոքրասիական չեզոք հեղինակների, Մեմնոնի

¹ Փլեգոնի այս վկայությունը վերաբերում է, էքհարդի կարծիքով, ոչ թե Արածանի, այլ Տիգրանակերտի ճակատամարտին, տե՛ս Klio, Bd. X, Heft 1, թջ 98, ժան. 5:

² Համեմատե՛ք Моммсен, Римская история, III, էջ 57, Нуч, История римской республики, М., 1908 և ուրիշները:

³ Տիտուս Լիվիուսի ասելով՝ Տիգրանակերտի ճակատամարտում յուրաքանչյուր հռոմայեցի ունեցել է իր դեմ քսան թշնամի, տե՛ս Պլուտարքոս, Լուկուլ., 28, 12:

⁴ Տե՛ս Reinach, Mithridate Eupator, էջ 360, Ферреро, Величие и падение Рима, էջ 182, Eckhardt, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, Bd. X, Heft 1, էջ 96—100:

և Փլեգոն Տրալլացու, վերոհիշյալ վկայություններին, ըստ որոնց հայ բանակի զորաթիվը ցույց է տրված ոչ թե 260.000, այլ միայն 70.000 կամ 80.000: Որ այս վերջին թվերը նախընտրելի են՝ այդ, իհարկե, անտարակուսելի է, որովհետև, ինչպես հայտնի է, հռոմեական զորավարներն իրենց պաշտոնական զեկուցազրերում թշնամու բանակի մասին տալիս էին միշտ չափազանցված ու սուտ տեղեկություններ: Էքհարդը մատնանշում է, բացի այդ, որ տեղափոխել Տավրոսյան լեռներով ու նեղ արահետներով 260.000 զորք, գրեթե անհնարին էր:

Հռոմեական զորքի թվի նկատմամբ գրեթե բոլոր պատմագետները համաձիտ են և, հենվելով Պլուտարքոսի և Փրոնտինուսի վերոհիշյալ վկայությունների վրա՝ Տիգրանակերտի կռվին մասնակցողների ընդհանուր թիվը ենթադրում են 14.000—15.000: Սակայն Ռեյնաքը և Էքհարդը իրավացի կերպով մատնացույց են արել¹, որ Պլուտարքոսի վկայություններն իրար չեն բռնում: Տիգրանակերտի ճակատամարտի առթիվ Պլուտարքոսի մոտ տրված են, ինչպես տեսանք, հետևյալ թվերը՝ 6000 զորք Մուրենայի, իսկ Լուկուլլոսի հետ՝ 10.000 ծանրագեն, 3000 հեծելազոր և 1000 պարսավոր ու աղեղնավոր, ուրեմն՝ ընդամենը 20.000 զորք: Իսկ Հայաստան արշավող հռոմեական ամբողջ զորքի քանակը նրա մոտ նշանակված է՝ 12.000 հետևակ և 3000 հեծելազոր, ընդամենը 15.000: Էքհարդի կարծիքով, այս վերջին թվի մեջ չեն հիշատակված Մուրենայի 6000 զորքը և 1000 թեթևագեները: Այս ուղղումն անելուց հետո Հայաստան արշավող հռոմեական զորքի թիվը ստացվում է նրա մոտ ոչ թե 15.000, այլ 22.000:

Եթե ընդունելու լինենք Էքհարդի ուղղումը հավանական, ինձ թվում է, այնուամենայնիվ դժվար է համաձայնել, որ Լուկուլլոսը հնարավոր էր համարել փոքրաթիվ այդ ուժերով ռազմական մեծ արշավանք սկսել ընդդեմ Տիգրան Բ-ի, որին, ինչպես նա շատ լավ գիտեր, միանալու էր նաև Միհրդատը: Պատմաբանները, ինչպես շատ հիշտ նկատել է Աստուրյանը², աչքաթող են արել, որ հռոմեական ազբյուրները մատնանշել են միմիայն հռոմեական զորքերի թիվը, բայց չեն հիշատակել Հռոմի դաշնակիցների փոքրասիական զորքերը: Իսկ որ այդ օգնական զորքերը գործոն մաս-

¹ Տե՛ս Reinach, Mithridate Eupator, էջ 558, ծան. 1 և Eckhardt, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, Bd. X, Heft 1, էջ 78—82:

² Տե՛ս «Փաղաքական վերաբերութիւններ ընդմէջ Հայաստանի և Հռովմայ», էջ 338—343:

նակցութիւն էին ունեցել հայկական կոիւններին՝ այդ երևում է հենց իրենց իսկ հոռմեական կամ նաև այլ աղբյուրներից:

Ստրաբոնի ուշագրաւ մի վկայութիւնից դժվար չէ, օրինակ, կոահել, որ Լուկուլոսը, հաւանորեն, օգնական զորքեր էր ստացել Կապպադովկիայի Արիոբարզան թագավորից, որին ռազմական այդ գործակցութեան համար նա տվել էր իբրև վարձատրութիւն Մոփաց երկրում գտնվող նշանավոր Տոմիսա բերդը¹: Մենք կրտեսներ ենք, որ Տիգրանակերտի ճակատամարտին մասնակցել էին թրակացի և գալատացի թեթևազեն հեծելազնոները, որոնք, հաւանորեն, նույնպես օժանդակ զորքեր էին և չէին համարվում բաղադրիչ մասեր հոռմեական վերոհիշյալ զորքի: Բացի այդ, Սալլուստիոսի մոտ ևս իբրև օգնական զորքեր հիշատակված են բլութանացիները, որոնք 68 թվի աշնանը հոռմեական մյուս զորամասերից առաջ հասել էին Արածանիի գետափին²:

Ուրեմն, ինչպես տեսնում ենք, փոքրասիական օգնական ու դաշնակից զորքերի մասնակցութիւնը հայկական կոիւններին միանգամայն անժխտելի է: Օգնական այդ զորքերը, որոնցից որոշակի հիշատակված են գալատացիները, թրակացիները և բլութանացիները՝ կազմում էին, ըստ երևույթին, Լուկուլոսի զորաբանակի նշանակալի մասը: Ուստի և մենք սխալված չենք լինի, եթե Լուկուլոսի ամբողջ զորքի թիվն ընդունենք Տիգրանակերտի ճակատամարտում ոչ թե 15.000 կամ 22.000, ինչպես այդ ենթադրվում է պատմագիտական երկերում, այլ անհամեմատ ավելի:

Այսպիսով հոռմեական ու հայկական բանակների վերոհիշյալ մեկ առ քսան հարաբերութիւնը, որ մատնանշված է Մոմզենի, Նիշի և այլ պատմագետների մոտ, ինչպես տեսնում ենք, ակներև մի սխալ է: Ընդունելով, որ օգնական դաշնակից զորամասերի թիվը սակաւ չէր լինի հոռմեական զորքերի թվից՝ դժվար չէ համոզվել, որ Տիգրանի զորքը կարող էր Լուկուլոսի զորքից ավելի լինել ոչ թե քսան, այլ առ առավելն երկու անգամ:

Տիգրանակերտի ճակատամարտը տեղի ունեցավ, ինչպես հայտնի է, 69 թվի հոկտեմբերի 6-ին: Մեծ այդ ճակատամարտի մասին կարեւորագույն աղբյուրներն են՝ Պլուտարքոսը, Ապպիանոսը, Մեմնոնը և Փրոնտինուսը, որոնք թեև հիմնական որոշ կետերում իրար չեն հակասում, սակայն մանրամասնութիւններին կատարմամբ իրար հետ բոլորովին անհաշտելի են: Նրանց տարա-

¹ Տե՛ս Ստրաբոն, XII, 2, 1 (535):

² Տե՛ս Sallustius, IV, fragm. 74.

ձայնովթյունները, ինչպես կտեսնենք, այնքան են մեծ, որ միանգամայն անհնարին է մանրամասնաբար վերականգնել ճակատամարտի ամբողջ ընթացքը, թեև այդ վստահ ու անվերապահ կերպով արված է պատմագիտական բազմաթիվ երկերում¹:

Ճակատամարտի ամենամանրամասն նկարագրությունը տվել է Պլուտարքոսը, որի պատմության այդ մասը համեմված է այնպիսի թատերական ու դրամատիկական միջադեպերով, որոնք հավանական ցուցանիշներ են համապատասխան այդ հատվածների անհավաստիության: Նման կասկածելի գրույցներից է, իմ կարծիքով, ճակատամարտի նկարագրության հենց սկզբում տրված նրա հետևյալ տեղեկությունը: Ճակատամարտը դեռ չսկսված, պատմում է Պլուտարքոսը, երբ Լուկուլլոսի զորքը բանակ էր դրում դեպի մոտ՝ Տիգրանը, տեսնելով փոքրաթիվ այդ զորքը՝ հեզնանքով բացականչել էր,—«Եթե դրանք իբրև դեսպաններ են եկել՝ շատ են, իսկ եթե իբրև զինվորներ՝ քիչ են»²: Այս վկայությունը չէ կարող ճիշտ լինել, որովհետև Պլուտարքոսի մատնանշած հոռմեական ու հայկական զորքերի վերահիշյալ թվական հարաբերությունը, ինչպես տեսանք, չափազանցված ու սխալ է:

«Լուսաբացին,—ասում է այնուհետև Պլուտարքոսը,— Լուկուլլոսը ճամբարից դուրս բերեց իր զինված զորքը: Բարբարոսական զորքերը գտնվում էին գետի արևելյան կողմում, և որովհետև սրա հոսանքը շեղվում էր դեպի արևմուտք, որտեղ նա հեշտովյամբ անցանելի էր, և որովհետև Լուկուլլոսը հենց այդ ուղղությամբ արագորեն տանում էր իր զորքը թըշնամու դեմ՝ Տիգրանը կարծեց, որ նա նահանջում է: Տիգրանը ծիծաղելով կանչեց Տաքսիլեսին և ասաց,—«Միթե դու չես տեսնում, որ հոռմեական զորքերը փախչում են առանց ճակատ տալու»: Իսկ Տաքսիլեսը պատասխանեց,—«Նա կուզենայի, ո՛վ թագավոր, որ այդպիսի մի բան քո բախտից հանկարծ պատահեր, սակայն ճանապարհ գնալիս՝ ո՛չ փախլուն հանդերձանքներ են հագնում, ո՛չ էլ մաքրված վահաններ ու մերկ սաղավարտներ. ի՞նչպես է, որ այժմ դուրս են հանված

¹ Տե՛ս Eckhardt, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, Bd. X, 1, էջ 100—104, Drumann, Geschichte Roms, Bd. IV, Berlin, 1899, էջ 147 և այլն, Sachau, Ueber die Lage von Tigranokerta, Abhandl. der kgl. Akademie der Wissensch. zu Berlin, 1880 և ուրիշ:

² Նույն այս վկայությունն ունի նաև Մեմնոնը (գլ. 57): Նրա մոտ Տիգրանական ճակատամարտին վերաբերող ամբողջ հաղորդագրությունը հիմնված է, ըստ երևույթին, հոռմեական աղբյուրների վրա:

զենքերը կաշվե պատյանների միջից. այդ պայծառութիւնը սակայն սպասովող ճակատամարտի և, անշուշտ, թշնամու դեմ ելուտի համար է»¹:

Տիգրանակերտի մեծ ճակատամարտը, որ այնուհետև տեղի ունեցավ գետի ձախ ափին, նկարագրել են, ինչպես ասացինք, Պլուտարքոսը, Ապպիանոսը, Մեմնոնը և Փրոնտինուսը, որոնցից հատկապես առաջին երկուսի ընդարձակ ու հիմնական վկայութիւններն այնքան խառնակ են ու իրար հակասող, որ միանգամայն անհնարին է տալ նրանց օգնութեամբ ճակատամարտի ու պատերազմական իրադարձութիւնների ճշգրիտ ու մանրամասն պատկերը: Յուլյց տալու համար այդ հակասութիւնները, որ ներքե քննութեան ենթ առնելու՝ մեջ ենք բերում վերոհիշյալ հեղինակների նկարագրութիւնները բառացի թարգմանութեամբ:

1. Պլուտարքոս, Լուկուլոս, 27, 7—9 և 28, 1—9՝

«Ուրեմն մեծ աղմուկով զորքը դասավորվեց այսպես մարտակարգով: Ինքը թագավորը վերջրեց կենտրոնը, Ադիաբենի թագավորին տվեց ձախ թևը, իսկ մեղացիների թագավորին՝ աջ թևը. առջևում սրա մոտ գտնվում էր նաև մեծագույն մասը զրահավոր հեծելազորի: Երբ Լուկուլոսն ուզեց գետն անցնել, զորազուխներից ոմանք նրան խորհուրդ տվին զգուշանալ, որովհետև այդ օրն այն դժբախտ օրերից մեկն էր, որն անվանվում է սև. այդ օրը կոտորվել էր Կեպիոնոսի հետ միասին հռոմեական զորքը, որն ընդհարում էր ունեցել կիմերացիների հետ: Լուկուլոսը, սակայն, նրանց պատասխանեց և ասաց հետևյալ անմոռանալի խոսքերը, — «Իսկ ես հռոմայեցիների համար այդ օրը կդարձնեմ բախտավոր»: Եվ այդ էր հոկտեմբերյան տոների նախօրեին (=6 հոկտ.):

Այդ խոսքերն ասելուց հետո՝ նա հրամայեց աշախուրջ լինել, անցավ այնուհետև գետը և թշնամիների դեմ զնաց առաջինը: Նա հագել էր երկաթե թեփուկապատ շողշողուն զրահ, ծոպազարդ թիկնոց և հանել էր անմիջապես մերկացրած սուրը, որովհետև պետք է իսկույն նետածիճ մարդկանց դեմ զնար ձեռնակովի և պետք է արագ ու բուռն զրոհով զրավեր նետամատչելի տարածութիւնը: Երբ նա ապա տեսավ, որ զրահավոր հեծելազորը, որի մասին շատ էին խոսում, դասավորված է մի հարթ ու լայն գագաթ ունեցող բլրի

¹ Տե՛ս Պլուտ., Լուկուլ., 27:

տակ և տեսավ նաև, որ բլրի վերելքը, որն ուներ չորս ստադիոն¹ երկարություն, ոչ առանձնապես թեք է և ոչ էլ դժվարամատչելի² նա հրաման տվեց թրակացի և դալատացի հեծելազորներին, որն ուներ իր հետ, որ նրանք զրահավորների վրա հարձակվեն կողքից և սրերով նրանց նիզակները մղեն ետ։ Միակ պաշտպանությունը զրահավոր հեծելազորի հենց այդ նիզակներն էին. ուրիշ ոչ մի բան, նրանք ոչ իրենց պաշտպանելու համար, ոչ էլ թշնամու դեմ չէին կարող գործածել. պատճառը հանդերձանքների ծանրությունն էր և ահագին այն զանգվածը, որի մեջ կարծես նրանք փակված էին իբր շենքերի մեջ։ Ինքը Լուկուլոսը, իր հետ վերցնելով երկու վաշտ (cohors)³, շտապեց դեպի բլուրը։ Նրա Լուկից արիաբար գնացին նաև զինվորները, որովհետև սրանք տեսնում էին, որ Լուկուլոսը՝ ղեկաված ու հետիոտն՝ առաջինը հենց ինքն էր իրեն ենթարկում դժվարությունների և բոլոր ուժերով իրենց գործակցում։ Բլուրը բարձրանալուց հետո՝ Լուկուլոսը կանգնեց բոլորի համար տեսանելի տեղում և, բարձր դռնելով՝ ասաց, — Մենք հաղթում ենք, ո՞վ մարտակիցնե՛ր, մենք հաղթում ենք»։ Այդ ասելուց հետո՝ նա զորքը առաջնորդեց զրահավոր հեծելազորի դեմ և հրամայեց բոլորին տեղերը չգործադրել, այլ դնալ ձեռնակովի և հարվածել թշնամիներին։ ազդերը և սրունքները (զրահավոր հեծվորների մարմնի այդ մասերն էին միայն մերկ ու անպաշտպան)։* Այս ճակատամարտը կարիք չունեի, իրոք, որևէ այլ գործողություն, քանի որ սրանք չդիմացան հոռմայեցիների հարձակմանը, այլ մեծ ազմուկով ու ամենախաչատառակ կերպով փախան թե իրենք և թե իրենց ձիերը և ընկան խոնաված հետևազորքի վրա, նախքան սրա կռվի բռնվելը։ Այսպիսով առանց վերք ոտացվելու և առանց արյուն թափելու բազմաբյուրավոր այս զորաբանակը կրեց պարտություն։ Այնուհետև սկսվեց արդեն փախչողների մեծ կոտորածը, մանավանդ նրանց, որոնք նոր էին ուզում փախչել։ Շարքերի խտությունն ու խտրության պատճառով այս վերջիններն անկարող էին փախչել և արդելք էին հանդիսանում իրենք իրենց։ Իսկ Տիգրանը դեռ սկզբում, դուրս գալով քչերի հետ՝ փախավ և տեսնելով, որ իր որդին

¹ Հռոմեական մեկ ստադիոնի երկարությունը մոտ 185 մետր էր։

² Կոտորուղի լեզեռնի տասներորդ մասն էր և բաղկացած էր ամենաշատը 600

հոգուց։

* «Տիգրանակերտի ճակատամարտն ըստ Պլուտարքոսի և էքհարտի» քարտեզը տե՛ս վերևում, էջ 201. խմբ.։

ևս հաղորդակից է նույն բախտին՝ վեր առավ գլխից խուչրը և արտասվելով հանձնեց նրան ու հրամայեց, որ նա ինքն իրեն աղատե մի այլ ճանապարհով, ինչպես որ կարող է: Իսկ պատանին շհամարձակվեց խուչրը դնել իր գլխին, այլ տվեց պահելու իր ամենահավատարիմ ծառային: Սա պատահմամբ գերի ընկավ և տարվեց Լուկուլլոսի մոտ, ու այսպիսով մյուս ավարի հետ վերցրել էին նաև Տիգրանի խուչրը: Ասում են, որ հետևազորից կոտորվել էր ավելի քան 100.000 մարդ, իսկ հեծելազորից շատ քչերն էին ազատվել: Հռոմայեցիներին վերադարձվել էին 100 մարդ և սպանվել 5 մարդ»:

2. Ապպիանոս, Միհրդատականք, գլ. 85՝

«Լուկուլլոսը տեսնելով Տիգրանի թիկունքում հարմար մի բլուր՝ իր հեծելազորին հրամայեց, որ նա թշնամուն նեղե ճակատի կողմից, նրան քաշե դեպի իրեն և կամավոր կերպով ետ նահանջե, որպեսզի հետապնդող բարբարոսներին շարքերը բալթայվեն: Իսկ ինքը հետևազորի հետ միասին, անցնելով թշնամու թիկունքը՝ զաղտնաբար բարձրացավ բլուրը: Եվ երբ նա տեսավ, որ թշնամիները հեծելազորը հալածելիս, իբր թե հաղթած լինելով՝ բոլորովին ցրիվ էին եկել, բայց նրանց ամբողջ զրաստագումակը գտնվում էր իր առջև՝ գոչեց, — «Մենք հաղթում ենք, ընկերներ», և ապա վազելով՝ նախապես հարձակվեց գումակի վրա: Իսկ զրաստագումակն իսկույն աղմկելով փախավ և ընկավ հետևազորի վրա, և հետեւագորը՝ հեծելազորի վրա: Այնուհետև պարտությունը եղավ լիակատար, որովհետև հռոմեական հեծելազորը ևս ետ դառավ ու կոտորեց նրանց, որոնք հարձակվելիս ցրվել էին հեռուները: Իսկ զրաստագումակը, սեղմված լինելով՝ ընկել էր մյուսների վրա: Եվ այդ մեծ խուճապի մեջ շատերը տրորվել էին ոտքերի տակ, բայց չգիտեին ճշտիվ, թե որտեղից էր սկսվել այդ արհավիրքը: Կոտորածը շատ մեծ եղավ, որովհետև ոչ ոք ժամանակ չէր կորցնում կողոպուտի վրա: Այդ խստիվ արգելել էր Լուկուլլոսը, ուստի և ձեռք չտալով նույնիսկ ապարանջաններին ու մանյակներին՝ նրանք առաջ էին դնացել մոտ 120 ստադիոն, մինչև որ վրա էր հասել զիշերը: Իսկ այնուհետև միայն նրանք վերադարձան ու կողոպտեցին դիակները, որովհետև այդ այժմ թույլ էր տվել Լուկուլլոսը»:

3. Մեմնոն, գլ. 57՝

* «Տիգրանակերտի ճակատամարտն ըստ Ապպիանոսի» քարտեզը տե՛ս վերելում, էջ 204. խմբ.:

«Մա [Տիգրանը], հավաքելով 80 հազար զորք, իջավ ցած, որպեսզի հարստահարիչների ձեռքից Տիգրանակերտն առնե և թշնամիներին հեռացնե: Կամենալով այդ շուտ վերջացնել և տեսնելով, որ հռոմայեցիների զորաբանակը սակավաթիվ է՝ նա ասաց, — «Եթե նրանք ուզում են որպես ղեսպաններ ներկայանալ՝ մեծ բազմությամբ են եկել, իսկ եթե որպես թշնամիներ են եկել՝ չափազանց քիչ են»: Եվ այդ ասելուց հետո՝ նա բանակ դրեց: Իսկ Լուկուլլոսը վարպետությամբ ու հոգացողությամբ ճակատամարտի համար մարտակարգ կազմեց և, քաջալերելով իր զորքը՝ իսկույն փախուստի մատնեց աջ թևը, հետո սրա միջոցով ետ մղեց հարևան զորքը և ապա հերթով՝ ամբողջ զորքը: Հայերն ահաբեկված ու անզուսպ կերպով դիմեցին փախուստի և մարդկանց թվի համեմատ էր նաև նրանց կոտորածը: Իսկ Տիգրանն իր արքայական խույրը և ապարոշը տվեց որդուն և ինքը փախավ իր ամրոցներից մեկը»:

4. Փրոնտինուս (Strategmaton, II, գլ. 1, 14)՝

«Թեև Տիգրանակերտի մոտ Մեծ Հայաստանում Տիգրանի ու Միհրդատի դեմ ինքը Լուկուլլոսն ուներ ոչ ավելի քան 15.000 զինվոր (armati), իսկ թշնամին ուներ անթիվ բազմություն, որը նույն այդ պատճառով դժվարաշարժ էր — նա թրշնամու այս անհարմարությունից օգտվեց, հարձակվեց նրա՝ ղեռնա չկարգավորված մարտաշարքերի վրա և իսկույն եեթ աչնպես ցրիվ տվեց, որ նույնիսկ իրենք թագավորները, ղեն զցելով պատվանշանները՝ փախան»:

5. Նույնը (Strategmaton, III, գլ. 2, 4)՝

«Լուկուլլոսը, որը Տիգրանակերտի մոտ Մեծ Հայաստանում մարտնչելու էր Տիգրանի ու Միհրդատի դեմ՝ իսկույն իր զորքի մի մասով զրավեց մոտակա բլրի հարթ գագաթը, սլացավ ապա ցածում գտնվող թշնամիների վրա և հարձակվեց նրանց հեծելազորի վրա կողքից: Անմիջապես հետամուտ լինելով խանգարված թիկունքից նաև նրանց հեծելազորին՝ փայլուն հաղթություն տարավ»:

Ուշադիր կերպով ծանոթանալով բոլոր այս նկարագրություններին՝ դժվար չէ համոզվել, որ Տիգրանակերտի ճակատամարտի մասին մեր ձեռքը հասել են երկու տարբեր հաղորդագրություններ, որոնք հիմնված են երկու տարածաչյն ավանդությունների վրա՝ հռոմեական և փոքրասիական: Հռոմեական ավանդությունը պահպանված է Պլուտարքոսի մոտ, որն օգտվել էր Սալլուստիուսի և

Տիտուս Լիվիուսի պատմական երկերից, իսկ փոքրասիականը՝ Ապպիանոսի մոտ, որը Լուկուլլոսի արշավանքներին վերաբերող տեղեկությունները քաղել էր, գլխավորապես, փոքրասիական հեղինական որևէ աղբյուրից, թերևս, ինչպես ենթադրում է Ռեյնաքը¹, Նիկողայոս Դամասկացու պատմությունից:

Վերև մեջբերված մյուս համառոտ վկայությունները համապատասխանում են հռոմեական ավանդությանը: Փրոնտինուսի վկայությունները քաղված են, անտարակույս, Լիվիուսից: Փրոնտինուսը ևս, հետևելով Լիվիուսին՝ սխալ տեղեկություն է հաղորդում, որ իբր թե Տիգրանի հետ միասին Տիգրանակերտի ճակատամարտին մասնակցել էր նաև Միհրդատ Եվպատորը: Նմանապես և Մեմնոնի ամփոփ նկարագրությունը համաձայնում է րատ էություն ավելի շուտ հռոմեական ավանդության և Պլուտարքոսի վկայությունների հետ, քան Ապպիանոսի:

Տիգրանակերտի ճակատամարտի ամբողջ ընթացքը, ինչպես և Պլուտարքոսի և Ապպիանոսի վերոհիշյալ ընդարձակ հաղորդագրությունները, վերջերս մանրամասն քննված ու հետազոտված են Լուկուլլոսի արշավանքներին նվիրված էջհարդի աշխատության մեջ²: էջհարդը, համաձայն չլինելով Դրոմանի և Ռեյնաքի հետ, որոնք աշխատել էին լրացնել ու ճշտել Պլուտարքոսի հաղորդագրությունը Ապպիանոսի վկայությունների օգնությամբ, արժանահավատ է ընդունում միմիայն Պլուտարքոսի տված նկարագրությունը: Ճակատամարտի ընթացքը նա, հետևելով Պլուտարքոսին, հետևյալ կերպ է լուսաբանում:

Գետն անցնելուց հետո, ինչպես ասված է Պլուտարքոսի վերոհիշյալ հաղորդագրության մեջ՝ Լուկուլլոսը հրամայել էր թրակացի ու գալատացի հեծելազորին, որ նա կողքից հարձակվի թշնամու զրահավոր հեծելազորի վրա, որը գտնվում էր աջ թևում: Իսկ ինքը, իր հետ վերցնելով երկու վաշտ հետևազոր՝ շտապել էր գրավել մոտակա բլուրը, որը խիստ կարևոր մի դիրք էր Տիգրանի զորքերի թիկունքում: Այստեղից նա ինքը ևս իսկույն հարձակվել էր զրահավոր հեծելազորի վրա ետևից: Եվ ծանրաշարժ այս ձիավորները, չկարողանալով դիմանալ հռոմայեցիների հարձակմանը թիկունքից ու աջ թևից՝ անկարգ կերպով մատնվել էին փախուստի և իրենց ձիերի հետ միասին ընկել էին խոնված ու խուճապի

¹ Տե՛ս Mithridate Eupator, էջ 113—119:

² Տե՛ս Die armenischen Feldzüge des Lukullus, *Klio*, Bd. X, 1, էջ 100—110:

մատնված հետևակ զորքի վրա: Այսպիսով Տիգրանի ամբողջ զորքը պարտութիւն էր կրել առանց ճակատամարտ տալու: Ապապիանոսի տված հակառակ տեղեկութիւններն էքհարդը համարում է խառնաշփոթ ու անարժեք և ենթարկում է ամենախիստ քննադատութեան:

Ապապիանոսի տված ճակատամարտի նկարագրութիւնը, ինչպես տեսանք, բոլորովին տարբեր է: Համաձայն նրա տեղեկութիւնների, Լուկուլլոսը ճակատամարտի սկզբում հրամայել էր իր հեծելազորին նեղել թշնամուն ճակատի կողմից և, կեղծորեն ետ փախչելով՝ նրան հեռացնել ու ցրել: Իսկ ինքը զադտնաբար անցել էր իր հետևազորի հետ թշնամու թիկունքը և բարձրացել մոտակա բլուրը, որի ստորոտում գտնվում էր թշնամու գրաստագումակը: Հարձակվելով այդտեղից գրաստագումակի վրա՝ նա փախուստի էր մատնել սրան և ձգել հետևազորի վրա, որը բոլորովին բարոյալքված ընկել էր իր հերթին հեծելազորի վրա: Այսպիսով Տիգրանի ամբողջ զորքը պարտվել էր առանց մարտի բռնվելու:

Կարելի՞ է արդյոք Ապապիանոսի այս նկարագրութիւնը մերժել, համարելով ճշգրիտ ու արժանահավատ հոռմեական միայն ավանդութիւնը:

Իմ կարծիքով, իզուր է էքհարդը ենթադրում, որ Պլուտարքոսի նկարագրութիւնը պարզ է ու անառակելի, իսկ Ապապիանոսինը՝ անհարիր է և լի է հակասութիւններով: Ընդհակառակը, Ապապիանոսի անպաճույճ ու ավելի բնական հաղորդագրութիւնն արժանի է ավելի մեծ ուշադրութեան, քան թատերային միջադեպերով համեմատ Պլուտարքոսի նկարագրութիւնը:

Միանգամայն ըստ իս հավատարի է ու հնարավոր, որ Լուկուլլոսը կարող էր, իրապես, Տիգրանին խաբելու համար նրա դեմ ճակատի կողմից ուղարկած լինել միայն իր արագաշարժ հեծելազորը, իսկ ինքը վերցնելով հոռմեական ամբողջ հետևազորը, դեռ ռազմադաշտ չհասած՝ կարող էր անցած լինել թշնամու թիկունքը և հարձակված լինել այնտեղից գրաստագումակի վրա, ինչպես այդ վկայում է Ապապիանոսը: Այս վկայութիւնն ավելի հավանական է թվում, քան Պլուտարքոսի տված տեղեկութիւնը, որ իբր թե Լուկուլլոսը, մերկացրած սուրը ձեռին դնացել էր ձեռնակովի և աննկատելի կերպով անցել էր թշնամու թիկունքը: Հավատալի՞ է միթե, որ Լուկուլլոսը, որն ուներ իր հետ երկու վաշտ հետևազոր և որը գտնվում էր թշնամուն դեմ առ դեմ՝ կարող էր թաքուն կերպով գրավել բլուրը սրա թիկունքում: Եթե հոռմեական սկզբնաղբջուրները չեն հիշատակում Տիգրանի գրաստագումակը և Լու-

կուլլոսի ու հռոմեական ամբողջ հետևազորի հարձակումը զու-
մակի վրա՝ այդ բացատրվում է, հավանորեն, նրանով, որ այդ
գրոհը չէր կարող համարվել քաջարի և առանձնապես պատվաբեր
մի գործ:

Լուկուլլոսի հաղթության բացառիկ ու առանձնահատուկ բը-
նույթը մատնանշված է Սալլուստիուսի հատվածներից մեկում:
Միհրդատի պարթևաց թագավորին գրած նամակում, որ մանրա-
մասն մեջ է բերված նրա մոտ՝ Տիգրանակերտի ճակատամարտին
են վերաբերվում հետևյալ տողերը.

«Որովհետև տեղի նեղվածությունը,—ասված է Միհրդատին
վերագրված այդ նամակում,—գորքի բազմությանն արգելք էր հան-
դիսանում ճակատամարտ տալու՝ Տիգրանի անխոհեմությունը
նրանք [հռոմայեցիները] ցուցադրում են իբրև հաղթություն»¹:

Ռազմագաշտի այս նեղվածությունն առթիվ պետք է սակայն
նկատի ունենալ, որ Տիգրանը, որն իր նոր մայրաքաղաքը կառու-
ցել էր պաշտպանված ու դժվարամատչելի լեռնային տեղում՝
Տիգրանակերտի շրջակայքում չէր կարող, բնականաբար, ընտրել
ավելի բաց ու ավելի արձակ տեղ:

Տիգրանի զորքերի կորուստների մասին հռոմեական հեղինակ-
ների տեղեկությունները հիմնապես հակասում են դարձյալ փոքր-
ասիական չեղոք աղբյուրների վկայություններին: Այդ կորուստ-
ների մասին, ինչպես վերև տեսանք, Պլուտարքոսը, հավանորեն,
համաձայն Լուկուլլոսի պաշտոնական տեղեկագրի՝ տալիս է
միանգամայն սուտ ու չափազանցած թվեր: Նրա ասելով՝ Տիգ-
րանի հետևազորից կոտորվել էր ավելի քան 100.000 մարդ և
հեծելազորից շատ քչերն էին ազատվել, իսկ հռոմայեցիներից
վիրավորվել էին 100 մարդ և սպանվել 5 մարդ: Ինչպես հայտնի
է, նման սուտ թվերը սովորական էին նաև Սուլլայի պաշտոնա-
կան զեկուցագրերում: Քերոնեայի 86 թվի ճակատամարտում
պոնտական զորքերի կորուստը նաև ցույց էր տվել 60.000 մարդ,
իսկ հռոմայեցիներին՝՝ ընդամենը 14 մարդ: Թե ինչ արժեք ունեն
հռոմեական զորավարների ինքնապարծ ու սուտ հաշվետվություն-
ները՝ այդ շատ լավ գիտեն բոլոր պատմագետները: Ուստի և
նրանք ևս հավատ չեն ընծայել վերոհիշյալ թվերին:

Ռեյնաքը և նրան հետևողները՝ Գարագաշյանը, Դադբաշյանը

¹ *St.'u Sallust.*, IV, frgm. 69.

և ուրիշները՝ գերադասել են Օրոսիուսի տված տեղեկությունը¹, որի համաձայն սպանվածների թիվը հայ զորաբանակից ցույց է տրված ընդամենը 30.000 մարդ: Սակայն այս տեղեկությունը ևս, որը հիմնված է դարձյալ հռոմեական աղբյուրների, հավանորեն Տիտուս Լիվիուսի հաղորդագրության վրա՝ վերոհիշյալ իր ուսումնասիրության մեջ չէ ընդունում էքզարդը: Սրա կարծիքով, իրականին կարող է համապատասխան լինել ավելի շուտ Փլեգոն Տրալլացու վկայությունը, որի մոտ Տիգրանի զորքի ամբողջ կորուստը ցույց է տրված մոտավորապես 5000 մարդ²: Այս փոքր թիվն ինձ ևս ավելի ստույգ ու գերադասելի է թվում, որովհետև Փլեգոնի տեղեկությունը ակներևաբար քաղված է փոքրասիական չեզոք աղբյուրից, իսկ այդ աղբյուրները, ինչպես մեր այս ուսումնասիրության ընթացքում տեսանք, ավելի արժանահավատ են, քան հռոմեական կողմնապահ ու աշառու երկերը:

Բացի վերոհիշյալ թվերից, հռոմեական աղբյուրներում հրնարովի է, անտարակույս, և սուտ, ինչպես այդ միանգամայն ճիշտ մատնանշել է Սոմզենը³, նաև Տիգրանի արքայական խույրի վերաբերյալ պատմությունը:

Այդ միջադեպը, ինչպես վերև տեսանք, տարբեր կերպ է պատմված Մեմնոնի, Պլուտարքոսի և Փրոնտինուսի վկայություններում⁴: Մեմնոնը, որն իր պատմության այս մասում օգտվել էր, հավանորեն, հռոմեական որևէ աղբյուրից՝ պատմում է, որ Տիգրանն արքայական իր խույրն ու ապարոշը տվել էր որդուն և ինքը փախել էր իր ամրոցներից մեկը: Պլուտարքոսը ավելացնում է դրան, որ որդին՝ չհամարձակվելով իր գլխին դնել խույրը, տվել էր պահելու իր ամենահավատարիմ ծառային, և սրան արքայական խույրի հետ միասին գերի էր վերցրել Լուկուլլոսը: Իսկ Փրոնտինուսը, ընդհակառակը, վկայում է, որ ոչ միայն Տիգրանը, այլև մյուս թագավորները ևս դեն էին գցել իրենց պատվանշանները և փախել:

¹ Տե՛ս Orosius, Historia adversus paganos. VI, 3, 6, նաև Reinach, Mithridate Eupator, էջ 362, Գարագաշյան, Քննական պատմություն, II, էջ 145, Գաղբաշյան, Ստույգ Հայոց պատմություն, էջ 93 և ուրիշ:

² Տե՛ս fr. 12, Müller, Fr. Hist. Gr., III, էջ 606:

³ Տե՛ս „Римская история“, III, էջ 57:

⁴ Խույրի վերաբերյալ միջադեպը չէ հիշատակված Ապպիանոսի մոտ, որը պատմության իր այս մասում օգտվել էր, ինչպես ասացինք, փոքրասիական չեզոք աղբյուրից:

Աղբյուրների այս տարածայնություններն իրենք հենց հավանական մի նշան են՝ մեջբերված վկայությունների անհավաստիություն: Եվ միանգամայն իրավացի է ըստ իս Մովզենը, որն այս միջադեպը, ինչպես և վերոհիշյալ շինծու թվերը թխված ու հերյուրված է համարում Սուլայի հատուկ ոճով:

Տիգրանի կրած պարտությունը Տիգրանակերտի մոտ, ինչպես երևում է մեր այս քննությունից, խիստ չափազանցված է թե՛ հռոմեական աղբյուրներում և թե՛ պատմագիտական նորագույն երկերում: Այս ճակատամարտը, իրապես, ոչ թե իսկական արյունահեղ դիմամարտ էր, այլ խուճապ ու փախուստ՝ առանց կռվի:

Խիստ ծանր էին սակայն այս պարտության հետևանքները Տիգրանի նորաստեղծ աշխարհակալության համար: Պարտության գլխավոր հետևանքը եղավ, ինչպես կտեսնենք, Տիգրանակերտ քաղաքի կորուստը և հայկական մեծ պետության քայքայումը:

13. ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ԱՌՈՒՄԸ ԵՎ ՏԻԳՐԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼ ՄԵԾ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՔԱՅԳԱՅՈՒՄԸ

Հոկտեմբերի 6-ի մեծ ճակատամարտից և Տիգրանի զորաբանակի պարտությունից հետո Լուկուլլոսը, ապահոված լինելով իր թիկունքը՝ կարող էր Տիգրանակերտի պաշարումն աներկյուղ ու համարձակ շարունակել:

Այս քաղաքը, որը Մանկայոսի առաջնորդությամբ մոտ հինգ ամիս արիաբար դիմադրել էր հռոմայեցիներին՝ այլևս չէր կարող որևէ օգնություն ակնկալել արքայական բանակից: Չնայած դրան, նա անձնատուր չեղավ և թշնամու դեմ շարունակեց համառորեն կռվել: Եվ եթե հռոմայեցիներին, այնուամենայնիվ, հաջողվեց շուտով Տիգրանակերտը գրավել առանց արյունահեղ ընդհարումների ու մեծ կորուստների՝ դրա պատճառը, ինչպես միաձայն վկայում են Ապպիանոսը, Պլուտարքոսը, Մեմնոնը և Կասսիուս Դիոնը, հույն վարձկան զորքերի ապստամբությունն էր ու դավաճանությունը:

Մեջբերված այս շորս կարևորագույն աղբյուրները թեև տարբեր կերպ են պատմում այդ մասին, սակայն դրանցից երեքը՝ Ապպիանոսը, Պլուտարքոսը և Դիոնը՝ հիմնականում գրեթե իրար չեն հակասում:

Ամենից ընդարձակ են Ապպիանոսի հաղորդած տեղեկությունները: Նրա պատմելով՝ Տիգրանի պարտությունից հետո Մանկայոսն այլևս վստահություն չունեի հելլենական վարձկան զինվորների վրա և հրամայել էր նրանց զինաթափ անել: Սակայն սրանք, ապստամբելով իրենց առաջնորդի դեմ՝ զրավել էին Տիգրանակերտի պարսպի երկու աշտարակի միջև եղող մասը և, բանակցության մեջ մտնելով հռոմայեցիների հետ՝ ներս էին թողել նրանց ու մատնել քաղաքը թշնամուն: Պլուտարքոսը միայն հիշատակում է, որ Լուկուլլոսը կարողացել էր քաղաքը վերցնել շնորհիվ հույների ապստամբության: Կասսիուս Դիոնն այդ ապստամբությունը վերագրում է քաղաքի օտար բնակչության, հատկապես, Կիլիկիայից

գաղթեցրած հուլաներին, որոնք ներս էին մտցրել գիշերով հռոմա-
լեցիներին և մատնել քաղաքը կողոպուտի: Իսկ Մեմնոնը, լռելով
հուլյն վարձկանների դավաճանություն մասին՝ Տիգրանակերտի
անկման համար պատասխանատու է համարում Միհրդատի զորա-
վարներին, որոնք գտնվում էին այնտեղ և քաղաքը դավաճանաբար
մատնել էին լուկուլլոսին, գլխավորապես, իրենց անձնական
փրկության համար:

Ավելորդ չեմ համարում մեջ բերել բոլոր վերոհիշյալ վկայու-
թյունները հունարենից բառացի թարգմանությամբ.

1. Ապպիանոս, Միհրդատականք, գլ. 86՝

«Մանկայտուր, որը տեսել էր Տիգրանակերտից տեղի
ունեցած պարտությունը, կասկածելով հելլենների վրա, որոնք
ծառայում էին նրա մոտ վարձով, բոլորին զինաթափ արեց:
Սրանք, վախենալով որ իրենք կկալանավորվեն, բերով զին-
ված միասին գնացին և բանակ դրին բացօթյակում: Իսկ երբ
Մանկայտուր նրանց դեմ զինված բարբարոսներ ուղարկեց՝
նրանք, վերնազգեստները վահանների փոխարեն կապկպելով
ձախ ձեռքերին՝ խիզախաբար հարձակվեցին զրանց վրա:
Եվ ում որ սպանում էին՝ իսկույն նրա ղեկքերը բաժանում
էին իրար մեջ: Իսկ երբ նրանք իրենց, որքան կարող էին,
բավարարեցին՝ գրավեցին երկու աշտարակների միջև եղող
պարսպի տարածությունը, կանչեցին դրոփց հռոմայեցիներին
և ներս թողին վեր եկողներին: Այսպես առնվեց Տիգրանա-
կերտը, և նրա մեծ հարստությունները մատնվեցին կողո-
պուտի»:

2. Պլուտարքոս, Լուկուլ., 29՝

«Իսկ Տիգրանակերտ քաղաքում հելլեններն ապստամբել
էին բարբարոսների դեմ և մատնել էին քաղաքը լուկուլլոսին.
ուստի և սա հարձակվեց նրա վրա և վերցրեց»:

3. Մեմնոն, գլ. 57՝

«Բայց Լուկուլլոսը, վերադառնալով Տիգրանակերտ՝ պա-
շարեց քաղաքն ավելի համարձակորեն: Իսկ քաղաքում զբա-
սվող Միհրդատի զորավարները, որ բոլորովին հուսահատվել
էին՝ իրենց փրկելու համար հանձնեցին քաղաքը Լուկուլ-
լոսին»:

4. Կասսիուս Դիոն, գր. 36, գլ. 3, 3՝

«Բայց որովհետև հայերի դեմ ապստամբել էին օտարա-
կան բնակիչները՝ նրանցից Տիգրանակերտն առնվեց: Այլըս-
տամբների մեծագույն մասը կիլիկեցիներ էին, որոնց բռնի

կերպով գաղթեցրել էին այստեղ և նրանք գիշերը ներս թողին հոռմայեցիներին: Իսկ այնուհետև ամեն ինչ կողոպուտի մատնվեց բացի սրանց ունեցվածքից»:

Մեջբերված այս վկայություններից, ինչպես տեսնում ենք, միայն երրորդը՝ Տիգրանակերտի անկումը, հակառակ մյուս վկայություններին, վերագրում է Միհրդատի ղորավարների դավաճանության: «Միհրդատի ղորավարներ» ասելով Մեմնոնը, հավանորեն, հասկանում է Միհրդատի նախկին ղորավարներին, որոնք պոստական թագավորության նվաճվելուց հետո եկել էին, ըստ երեւոյթին, Տիգրանի մոտ և ստանձնել էին Տիգրանակերտում բարձր պաշտոններ: Ռեյնաքը ենթադրում է, որ Միհրդատի ղորավարները հույն և կիլիկեցի զորքի հրամանատարներն էին¹: Սակայն պատմագիտական գրեթե բոլոր մյուս երկերում Մեմնոնի վկայությունն անտես է արված և ավելի վստահելի ու արժանահավատ են համարված Ապպիանոսը, Պլուտարքոսը և Կասսիուս Դիոնը, որոնք համերաշխաբար վկայում են, որ քաղաքը հոռմայեցիներին մատնած են եղել հույն վարձկան զինվորները և Կիլիկիայից զաղթեցրած նորաբնակները:

Հոռմայեցիները, մտնելով Տիգրանակերտ՝ անխնա կողոպտեցին քաղաքը: Պլուտարքոսի պատմելով²

«Լուկուլլոսը ինքը գրավել էր նրա մեջ գտնվող զանձերը, և քաղաքը, որը բացի այլ հարստություններից ուներ նաև ութը հազար տաղանդ դրամով, տվել էր կողոպտելու զինվորներին: Բացի այդ, պատերազմական ավարից ևս նա տվել էր նրանցից ամեն մեկին ութ հարյուրական դրաքմե»:

Ութ հազար տաղանդն արժաթ դրամով հավասար կլինի, ինչպես երևում է գերմանական գիտնական Հուլչի հաշվումներից³, մոտ 34 միլիոն գերմանական ոսկի մարկի, այսինքն՝ մոտ 17 միլիոն ոսկի ռուբլու, իսկ ութ հարյուր դրաքմեն կամ արժաթ դենարն այժմյան դրամով հավասար է մոտ 560 ոսկի մարկի կամ 280 ոսկի ռուբլու: Այս մեծ գումարները ցույց են տալիս, որ Տիգրանակերտը, շնայած որ նոր էր հիմնված, ուներ իր մեջ անչափ մեծ հարստություններ:

Տիգրանակերտում, ինչպես վկայում է դարձյալ Պլուտարքոսը⁴, իր նորակառույց թատրոնի բացման համար Տիգրանը հավաքած է

¹ Տե՛ս Reinach, Mithridate Eupator, էջ 363:

² Տե՛ս Լուկուլ., 29:

³ Տե՛ս Fr Hultsch, Griechische und römische Metrologie, Berlin, 18 82 էջ 297—299 և 711:

⁴ Տե՛ս Լուկուլ., 29:

եղել բազմաթիվ հույն դերասաններ: Սրանք այժմ օգտագործվեցին Լուկուլլոսի հաղթութեան նվիրված հանդեսների և թատերախաղերի համար:

Տիգրանակերտի անկումով մահացու հարված ստացավ Տիգրանի ծրագրած ու սկսած այն առաջադիմական մեծ գործը, որի նպատակն էր զարգացնել հետամնաց Հայաստանում հելլենական քաղաքային կուլտուրական և հելլենիստական քաղաքակրթությունը: Լուկուլլոսն իրենց հայրենի քաղաքներն ու երկրներն ուղարկեց հույներին ու օտարականներին, որոնց, ինչպես վերև տեսանք, վերաբնակեցրել էր Տիգրանն իր նորակառույց մայրաքաղաքում:

Այդ մասին ունեն տեղեկություններ Պլուտարքոսը և Ստրաբոնը:

1. Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, 29՝

«Հելլեններին նա [Լուկուլլոսը] ուղարկեց իրենց հայրենիքը, տալով նրանց ճանապարհածախս. նույնպես վարվեց և բարբարոսների հետ, որոնց բռնի կերպով բնակեցրել էին այստեղ: Այսպիսով թեև այդ մեկ քաղաքը քանդվեց՝ բնակչություն ստացան բազմաթիվ այլ քաղաքներ, որոնք նորից հյուրընկալեցին իրենց նախկին բնակիչներին: Եվ Լուկուլլոսը նրանցից մեծարվում էր իբրև բարեգործ ու վերահաստատող»:

2. Ստրաբոն, XI, 14, 15 (532)՝

«Երբ Տիգրանը զորեղացավ մինչ այդ աստիճան՝ նա հիմնեց Իբերիայի (°) մոտ, նրա և Եփրատի ափին գտնվող Զեգմայի միջև մի քաղաք, որն անվանեց Տիգրանակերտ և այդտեղ բերեց իր ավելի քան 12 հելլենական քաղաքների բնակչությունը: Սակայն շուտով վրա հասավ Լուկուլլոսը, որը պատերազմում էր Միհրդատի դեմ և նրա բնակիչներին արձակեց իրենց հայրենիքը: Իսկ քաղաքը, որը շինված էր կիսով չափ՝ նա գրոհ տալով քանդեց և նրա տեղ թողեց միայն մի փոքր գյուղ»:

3. Ստրաբոն, XII, 2, 9 (539)՝

«Վատ վարվեց Տիգրան արմենը մաժաբյիների հետ, երբ նա արշավել էր Կապպադովկիա: Նա ամբողջ բնակչությունը քշեց տարավ Միջագետք և նրանց մեծ մասամբ բնակեցրեց Տիգրանակերտում: Սակայն հետագայում, Տիգրանակերտի նվաճումից հետո, ով որ կարող էր՝ վերադարձավ հայրենիք»:

Մեջբերված վկայություններից ուշադրության արժանի է, մանավանդ, Ստրաբոնի հաղորդած առաջին վկայությունը (վկ. 2), որի մեջ մատնանշված է, որ ~~Լուկուլոսը քանդել էր Տիգրանակերտը և տեղը թողել էր միայն մի փոքր գյուղ։ Այս տեղեկությունը չպետք է ըստ իս հասկանալ տառացիորեն։ Տիգրանակերտը, ինչպես հայտնի է մատենադրական հետազոտ վկայություններից¹, նշանավոր բերդաքաղաք է համարվել և բաղմամարդ մեծ կենտրոն է եղել նաև Լուկուլոսի արշավանքից հետո։ Նրա բարձր ու անմատչելի պարիսպները հիշատակված են, օրինակ, Տակիտոսի «Տարեգրություններ»-ում²։ Դժվար չէ, ուրեմն, այդ վկայություններից եզրակացնել, որ 69 թվի աշնանը՝ Տիգրանակերտի առման ժամանակ, հավանորեն, քանդված չեն եղել ոչ նրա պարիսպները և ոչ էլ ամրությունները։ Ստրաբոնի վերահիշյալ վկայությունը կարելի է թերևս հասկանալ այն իմաստով, որ հելլենիների և այլ օտարականների ցրմամբ Տիգրանակերտը տարրալուծվել էր և կործանվել իբրև հելլենիստական քաղաք—«պոլիս», այսինքն՝ իբրև քաղաքային ինքնավար կազմակերպություն։ Այդ հոյակապ քաղաքը, որ Առաջավոր Ասիայի ամենամեծ հելլենիստական քաղաքների, Սելևկիայի ու Անտիոքի, մրցակիցն էր լինելու, կորցնելով այժմ իր օտար բնակչության մեծագույն մասը, նաև քաղաքային իր հատուկ հասարակարգը և կազմակերպությունը՝ դառնում էր, բռնականաբար, մի փոքր գյուղ կամ ավան։ ~~Ինչպես հայտնի է, գյուղ կամ ավան էին համարում և անվանում նաև հելլենիստական Սելևկիա քաղաք—«պոլիս»-ի մոտ գտնվող Տիգրոնը, որը պարթևների գահանիստ կենտրոնն էր։~~~~

Տիգրանի աշխարհակալ մեծ պետության համար Լուկուլոսի ~~շարժումները և Տիգրանակերտի առումն ունեցան քաղաքական խիստ ծանր հետևանքներ։~~ Տիգրանի նվաճած բոլոր երկրները, որոնք Տավրոսյան լեռնաշղթայից և Տիգրիս գետից դեպի հարավ էին գտնվում՝ Հյուսիսային Միջագետքը, Կորդոքը, Կոմագենը, Ասորիքը և Արևելյան Կիլիկիան՝ անշառվեցին Մեծ Հայաստանից և ընդունեցին Հռոմի գերիշխանությունը։ Միայն Միջագետքի մի մասը և Մծբին քաղաքը մնացին առժամանակ Տիգրանի եղբոր Գուրասի իշխանության տակ։

Տիգրանակերտի անկումից հետո Լուկուլոսի մոտ եկան, ինչպես հաղորդում է Պլուտարքոսը³, և նրան հնազանդվեցին արաբ-

¹ Տե՛ս, օրինակ, Plinius VI, 10 (հրատ. Littré, Paris, 1883).

² Տե՛ս Tacitus, Annales, XV, 4.

³ Տե՛ս Լուկուլ., 29:

ների ցեղապետները: Կասկած չի ունի մոտ՝ այդ ցեղապետներից ամենափոքրն անվանված է Ալքաուզոնիոս, որը նույն է, անտարակույս, Ստրաբոնի հիշատակած Հոմաբայցոց վաչկատուն ցեղի համանուն Ալքայդամոս ցեղապետի հետ²: Լուկուլլոսին հաջատակութուն հայտնեց նաև Կոմագենի Անտիոքոս իշխանը, որը Սելևկյան Անտիոքոս Գրիպոսի թոռն էր: Լուկուլլոսը սրան թագավոր կարգեց Կոմագենի: Նմանապես նաև Սելևկյան Անտիոքոս Ասիացուն, որը Բագադատես հայ կուսակալի հեռանալուց հետո վերագարձել էր Անտիոք՝ Լուկուլլոսը և հռոմեական ծերակույտը ճանաչեցին Ասորիքի թագավոր: Այս Անտիոքոսը որդին էր Ասորիքի նախկին թագավոր Անտիոքոս Եվսեբեսի և Սելենե-Կլեոպատրայի, որն ըստ Ստրաբոնի³ բանտ էր դրված Սելևկիա ամրոցում, իսկ ապա՝ հայերի նահանջի ժամանակ Ասորիքից՝ սպանվել էր Տիգրանի հրամանով:

Տիգրանակերտի անկումից հետո, 69/68 թվին, Լուկուլլոսը և նրա զորքը ձմեռեցին Կորդուբում: Մենք վերև արդեն տեսանք, որ Կորդուբը, ինչպես և Մոփը, դավաճանել էին Տիգրանին և գաղտնի կերպով համաձայնության էին եկել Ապակոս Կլավդիոսի հետ ու անցել հռոմայեցիների կողմը: Տիգրանը, որ դեռ Լուկուլլոսի արշավանքից առաջ տեղեկութուն էր ստացել Կորդվաց Զարբինոս թագավորի դավաճանության մասին՝ հրամայել էր նրան սրի անցկացնել ընտանիքի հետ միասին: Հռոմեական զորքը կարողացավ այժմ հայերին թշնամացած աշտ երկրում ոչ միայն հանգիստ ու աներկյուղ ձմեռել, այլև ստանալ պարենավորում և օգտվել այստեղ եղած հացի առատ պաշարներից:

Կորդուբում Լուկուլլոսը հանդիսավոր կերպով կատարեց իր դաշնակից Զարբինոս թագավորի թաղումը և ի պատիվ նրան կառուցել տվեց շքեղ մի մահարձան:

Հռոմեական զորքի ձմեռման մասին Կորդուբում վերոհիշյալ տեղեկություններն ունի միմիայն Պլուտարքոսը, որի կարևոր այդ վկայությունները մեջ ենք բերում բառացի թարգմանությամբ:

Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, գլ. 29՝

«Չէ որ և արաբների թագավորները եկել էին նրա [Լուկուլլոսի] մոտ և հնազանդվել յուրայինների հետ միասին, նաև Մոփի ժողովուրդը հարել էր նրան, իսկ կորդվացիներին այն-

¹ Տե՛ս գր. 36, գլ. 2, 5:

² Տե՛ս Ստրաբոն, XVI, 2, 10 (753):

³ Տե՛ս XVI, 2, 3 (749):

պէս էր դեպի իրեն տրամադրել, որ նրանք ուզում էին իրենց քաղաքները թողնել և ուղեկցել նրան երեխաների ու կանանց հետ միասին: Նրանք այդ կամենում էին հետեւյալ պատճառով: Զարբիենոսը, Կորդվաց թագավորը, նեղվելով Տիգրանի բռնակալութունից, ծածկաբար, ինչպէս ասում են, Ապպիոսի միջոցով Լուկուլլոսի հետ բանակցություններ էր վարել դաշնակցութեան մասին: Երբ այդ հայտնի եղավ՝ Զարբիենոսը սպանվեց և նրա հետ միասին սպանվեցին, նախքան հռոմայեցիների Հայաստան ներխուժելը, նաև նրա կիներն ու երեխաները: Այդ բանը Լուկուլլոսը չէր մոռացել. ուստի և, գալով Կորդվաց երկիրը՝ նա կատարեց Զարբիենոսի թաղման ծեսը և, զարդարելով խարույկը զգեստներով, թագավորական ոսկեղենով և Տիգրանից առնված կողոպուտով՝ մոտեցավ ինքը խարույկին, վառեց և հանգուցյալի բարեկամների ու ընտանիքի անդամների հետ զոհ մատուցեց, անվանելով Զարբիենոսին իրեն ընկերակից և հռոմայեցիներէ դաշնակից: Նա հրամայեց, բացի այդ, կանգնեցնել հանգուցյալին թանկարժեք մահարձան: Զարբիենոսի արքունիքում գտել էին մեծ քանակութեամբ ոսկի և արծաթ, իսկ պահեստներում կար երեք միլիոն մեդիմն ցորեն¹: Այսպիսով և զինվորները հարստացան, և Լուկուլլոսը զարմացավ, որ ինքը, մեկ դրամ անգամ չստանալով հասարակային գանձարանից, պատերազմը վարում էր միայն իր միջոցներով:

Կորդուքում եղած ժամանակ Լուկուլլոսը, ինչպէս հաղորդում են Պլուտարքոսը, Եվարոպիոսը և Ռուփոսը², պատրաստվելիս է եղել սպառերազմի՝ ընդդեմ պարթևների: Ինչպէս վկայում է Պլուտարքոսը, նոր այս արշավանքին մասնակցելու համար նա հրամայել էր Պոնտոսում գտնվող իր Սորնատիոս տեղակալին, որ նա գա Կորդուք և միանա իրեն հռոմեական զորամասի հետ, որ ինքը թողել էր Պոնտոսում: Սակայն, Պլուտարքոսի ասելով, այս արշավանքը գլուխ չէր եկել հռոմեական զորքերի հակառակութեան ու ըմբոստութեան պատճառով:

Պարթևական արշավանքի մասին այս տեղեկությունները, որ չեն հիշատակված Մեմնոնի, Ապպիանոսի և Կասսիուս Դիոնի մոտ,

¹ Երեք միլիոն մեդիմն ցորենը հավասար է այժմյան կշռով մոտ 120 միլիոն կիլոգր. կամ 120 հազար տոննայի:

² Տե՛ս Պլուտարքոս, Լուկուլ., 30, Եվարոպիոս, VI, 9 և Սեփստուս Ռուփուս. գլ. 15:

ստույգ և պատմական են ընդունել Ռեյնաքը, Ֆենետոնն¹ և ուրիշները, սակայն միանգամայն արգարացի կերպով կասկածելի ու անվստահելի են համարել Մոմզենը և էքհարդը²: Ավելի քան անհավանական է, անշուշտ, որ Լուկուլլոսը հրամայած լինելու դուրս հանել Պոնտոսից հռոմեական պահապան զորքերը և, թողնելով իր թիկունքում Տիգրանին և Միհրդատին, ուզենար շարժվել դեպի Տիգրոն և սկսել մի նոր պատերազմ: Ըստ երևույթին, վերոհիշյալ տեղեկությունը սարքովի մի հերյուրանք է, որի հեղինակը կարող է լինել Պլուտարքոսը: Վերագրելով իր փառաբանած զորավարին նաև երրորդ պատերազմի նախապատրաստումը՝ Պլուտարքոսը, հավանորեն, կամեցել է ցույց տալ, որ Լուկուլլոսը ևս Աղեքսանդր Մակեդոնացու նման մեծ գործ կատարած կլիներ, եթե նրան խանդարած չլինեին հռոմեական զորքերը:

Մենք կտեսնենք ներքև, որ Լուկուլլոսը ոչ մի դիտավորություն չէր ունեցել պատերազմելու պարթևների դեմ, այլ, ընդհակառակը, ուզեցել էր, իր թիկունքն ապահովելու համար, կնքել նրանց հետ բարեկամական դաշինք:

¹ *St^h Reinach*, Mithridate Eupator, էջ 366 և *Ферреро*, Величие и падение Рима, I, էջ 190:

² *St^h Mommsen*, Римская история, III, էջ 61 և *Eckhardt*, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, Bd. X, Heft 2, էջ 195:

14. 68. ԹՎԻ ԿՌԻՎՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ՄԻՋԱԳԵՏՐՈՒՄ

Տիգրանակերտի մոտ կրած ծանր պարտությունից հետո՝ Տիգրանը և նրա անձնապահ հեծելազունը կարողացան դուրս գալ մարտադաշտից և փախան ու պատսպարվեցին մոտակա մի ամրոցում:

Մեծ էին ու անսահման հուսահատությունը և լքումը հայկական արքունիքում: Տիգրանի լայնածավալ ծովից ծով տարածվող պետությունը, որ նա մոտ քսանհինգ տարվա ընթացքում մեծ դժվարությամբ ի մի էր համախմբել՝ այժմ արդեն կիսով չափ քանդված էր: Թագավորների թագավորի ու Հայաստանի դեմ շուտով ոտքի կարող էին ելնել բոլոր թշնամիները և, առաջին հերթին, պարթևական թագավորությունը, որը Տիգրանը հիմնապես քայքայել և նվաստացրել էր:

Վհատության այս ծանր ժամին, ինչպես հաղորդում է Պլուտարքոսը¹, Միհրդատ Եվպատորը, որն իր հեծելազորով դեռ նոր էր գալիս դեպի ճակատատեղին, պատահելով ճանապարհին փախստականների և վիրավորների խմբերին՝ լսեց Տիգրանի պարտության մասին և շտապեց զնալ նրա մոտ: Միհրդատը Տիգրանին քաջալերեց և նրան հուսադրեց ապագայի նկատմամբ² և այնուհետև նրանք սկսեցին եռանդուն կերպով պատրաստվել նոր պատերազմի: Համաձայն Մեմնոնի և Ապպիանոսի վկայություններին³ Տիգրանն ուշադրության առավ Միհրդատի մեծ փորձառությունը,

¹ Տե՛ս Լուկու., 29, համեմատե՛ նաև Մեմնոն, գլ. 58:

² Եվրոպական գիտնականները՝ Մոմզենը, Ռեյնաքը և ուրիշները (*Моммсен, Римская история*, III, էջ 58 և *Reinach, Mithridate Eupator*, էջ 363), նկատարելով Միհրդատի ու Տիգրանի այս հանդիպումը՝ նշում են Տիգրանի անարիությունն ու փոքրոգությունը: Այդ նախատիքներն անհիմն են ու կամայական և չեն համապատասխանում սկզբնաղբյուրների տված տեղեկություններին:

³ Մեմնոն, գլ. 58 և Ապպ., Միհրդ., գլ. 87:

որ նա ձեռք էր բերել հոռմեական պատերազմներում, և նրան հանձնարարեց թե առաջիկա պատերազմի նախապատրաստումը և թե, ընդհանրապես, ռազմական գործերի ղեկավարությունը:

Արդ՝ Միհրդատը, որն այժմ Տիգրանի ամենամոտ խորհրդատուն էր՝ աշխատեց, ամենից առաջ, հաշտեցնել իր փեսային նրա ոխերիմ թշնամիների՝ պարթևների հետ: 70/69 թվին վախճանվել էր պարթևների Սանատրուկ թագավորը և նրան հաջորդել էր Հրահատ Գ-ը (70/69—57 թ. մեր թվ. առ.): Տիգրանը սրա մոտ ուղարկեց, Միհրդատի խորհրդով, դեսպաններ, համաձայնեց զիջել նրան բոլոր երկրները, որ ինքն առել էր պարթևներից՝ Միջագետքը, Ադիաբենը և «մեծ հովիտները»,—հավանորեն Ստրաբոնի հիշատակած «յոթանասուն հովիտները»¹,—և խնդրեց միանալ իր հետ ընդդեմ հռոմայեցիների²: Դեսպանները զգուշացրին Հրահատին, որ եթե հռոմայեցիները Տիգրանին հաղթեն՝ նրանք այնուհետև պատերազմ կսկսեն նաև պարթևների դեմ³:

Այս բանակցությունների առնչությամբ Սալլուստիուսի մոտ բերված է Միհրդատի նամակը՝ Հրահատ Գ-ին, որը թեև, իհարկե, վավերական չէ, սակայն այնուամենայնիվ հետաքրքրական է, որովհետև արտացոլում է իր մեջ քաղաքական տիրող տրամադրությունները և հարաբերությունները: Այդ նամակի մեջ Միհրդատը նկարագրում է հռոմայեցիների անցուպ ու անկասելի առաջխաղացումը դեպի Արևելք, նրանց մեծ կոռիվներն իր հետ, նվաճումների ու ավազակային կողոպուտների նրանց անհագ ծարավը, և աշխատում է Հրահատին համոզել, որ նա իրեն ու Տիգրանի հետ միանա ընդդեմ ընդհանուր թշնամու:

Պատերազմող կողմերի համար պարթևների բռնելիք դիրքն ուներ, անշուշտ, մեծ կարևորություն: Ուստի նաև Լուկուլլոսը, լուր ստանալով հայերի բանակցությունների մասին պարթևների հետ՝ ուղարկեց Հրահատ Գ-ի մոտ իր նոր գաշնակիցներին և աշխատեց նրան զրավել հռոմայեցիների կողմը: Լուկուլլոսը, ինչպես հաղորդում է Դիոնը⁴, նպաստավոր խոստումներ տվեց Հրահատին և, հիշեցնելով նրան Միհրդատ Բ-ի 92 թվի բարեկամական համաձայնությունը Սուլլայի հետ, պահանջեց կամ իր հետ գաշնակից

¹ Տե՛ս Ստրաբոն, XI, 14, 15:

² Տե՛ս Մեմնոն, գլ. 58, Ապպիանոս, Միհրդատ., գլ. 87:

³ Տե՛ս Կասսիուս Դիոն, գք. 36, գլ. 1, 1—2:

⁴ Սալլուստիուս, IV, frg. 20, Leipzig 1856.

⁵ Տե՛ս գք. 36, գլ. 3, 1:

լինել և կամ չեզոք մնալ ու ամենեւին չմասնակցել հռոմեական-հայկական պատերազմին¹:

Նորամանկ պարթևը շմերժեց Տիգրանի ու Միհրդատի առաջարկը, սակայն միևնույն ժամանակ Լուկուլլոսին պատասխան տվեց, որ նրա հետ պատրաստ է կնքելու բարեկամական դաշինք: Շուտով Լուկուլլոսը դաշնագրության կնքման համար Տիգրոն ուղարկեց իր Սեքստիլիոս տեղակալին: Բայց այս վերջինը, որն ավելի զինվորական էր, քան դիվանագետ՝ կասկածներ առաջացրեց, որ եկել է, ըստ երևույթին, իբրև լրտես և աշխատում է ծանոթանալ պարթևական երկրի ու, գլխավորապես, նրա ռազմական ուժերի հետ: Հրահատ Գ-ը, կորցնելով վստահությունը դեպի հռոմայեցիները՝ այլևս չուզեց միանալ ու օգնել հռոմայեցիներին և վճռեց չեզոքություն պահպանել²: Նրա կարծիքով, եթե պատերազմը երկու կողմերի միջև տեղի ունենար հավասար ուժերով ու առանց իր մասնակցության՝ այդ նպաստավոր ու շահավետ կլիներ հենց իր անվտանգության համար:

Պարթևների թագավորի այս անակնկալ որոշումն ընդունվեց Հայաստանում մեծ զոհունակությամբ: Տիգրանն այժմ կարող էր որոշ չափով հույս ունենալ, որ առաջիկա պատերազմի ընթացքում նրա թիկունքը չէր ենթարկվի հարձակման պարթևների կողմից:

69/68 թվի ամբողջ ձմեռը Տիգրանը և Միհրդատը շտապ կերպով պատերազմի պատրաստություններ էին տեսնում: Նրանք շրջում էին, ինչպես վկայում է Ապպիանոսը³, ամբողջ երկրում և հավաքում էին նոր զորք, որի ղեկավարությունը Տիգրանը հանձնել էր հմուտ ու փորձված իր աներոջը: Նրանք պատրաստել էին տալիս զենքեր և ռազմապիտույքներ և մթերում էին հարմար ու ամուր տեղերում ցորենի ու պարենի պաշարներ:

Ապպիանոսի ասելով՝ սկզբում Միհրդատը հրամայել էր զինվորադրել բոլոր երիտասարդ հայերին, բայց հետո զինվորության համար նրանցից ընտրել էր ամենաուժեղներին: Հռոմեական զորքի ձևով նա բաժանել էր նոր բանակը ջոկատների ու վաշտերի և հանձնարարել էր իր հետ եկած պոնտական զինվորականներին, որ այդ բանակը վարժեցնեն ու մարզեն հռոմեական լեգեոնների նմանությամբ⁴: Նախկին պատերազմների փորձը համոզել էր

¹ Տե՛ս Ապպիանոս, Միհրդատ., 87:

² Տե՛ս Դիոն, գր. 36, գլ. 3, 2—3:

³ Միհրդատականք., գլ. 87:

⁴ Տե՛ս Ապպիանոս, Միհրդատ., 87 և Փլեգոն (Fragm. Hist. Gr. III, էջ 606): Փլեգոնի մոտ հայկական բանակի ուսուցումն ըստ նմանության հռոմեական զորքի սխեմայով մատնանշված է Տիգրանակերտի ճակատամարտից առաջ:

նրան, որ արեւելյան զորքերի մեծ բազմութիւնը ոչ միայն անօգուտ է, այլև արգելք է հանգիստանում ռազմունակ զորամասերի մարտական գործողութիւններին:

Տիգրանի նոր զորաբանակի մեջ բացի հայերից հիշատակված են¹ նմանապես դաշնակից իբերները, մարդերը և, հատկապես, նաև մեդացիները, որոնք կռվում էին Ատրպատականի Միհրդատ թագավորի առաջնորդութեամբ, որը հայոց թագավորի փեսան էր ու հավատարիմ վասսալը:

Տիգրանի ու Միհրդատի հավաքած զորքի թիվն Ապպիանոսի մոտ² ցույց է տրված ավելի քան հարյուր հազար՝ յոթանասուն հազար հետևազոր և այս թվի կեսի չափ հեծելազոր: Էքհարդի կարծիքով՝ թեև Ապպիանոսի մոտ այս զորաթիվերը նախորդ տարվանից պակաս են ցույց տրված, սակայն պետք է համարվեն դարձյալ չափազանցված³:

68 թվի հռոմեական-հայկական պատերազմը Մոմգենը, ինչպես նաև Ռեյնաքը, բնորոշել են իբրև ազգային և կրոնական պատերազմ միացյալ Արեւելքի ընդդեմ Արեւմուտքի⁴:

«Կաբինետային պատերազմը, — ասում է Մոմգենը, — դառնալու էր այժմ ազգային ասիական պատերազմ: Ասիայի թագավորները և ժողովուրդները միանալու էին բնդդեմ ամենազոր ու հանդուգն արեւմտյան նվաճողներին: ...Այս պատերազմը դժվար չէր ներկայացնել իբրև ազգային կռիվ Արեւելքի ընդդեմ Արեւմուտքի, որովհետեւ պատերազմն ուներ հենց, իրապես, այդ բնույթը: Կարելի է հեշտութեամբ նրան դարձնել նաև կրոնական և տարածել լուր, որ Լուկուլլոսի արշավանքի նպատակն է պարսկական Նանեայի կամ Անահիտի տաճարի զրավումը Էլիմայիսում կամ այժմյան Լուրիստանում: Այդ տաճարն ամենից շատ մեծարված և հարուստ սրբավայր էր Եփրատ գետի ամբողջ առափնյա շրջանում: Ասիացիները խմբերով հավաքվում էին մոտից և հեռվից թագավորների դրոշների տակ, որոնք նրանց կանչել էին պաշտպանելու Արեւելքը և նրա աստվածներին անաստված օտարերկրացիներից»:

¹ Համեմատե Պլուտ., Լուկուլ., 31:

² Միհրդատ., գլ 87:

³ *St'us Klio*, Bd. X, 2, էջ 197:

⁴ *St'us Mommsen*, Римская история, III, էջ 58—60 և *Reinach*, *Mithridate* Eupator, էջ 365:

Մոմզենի այս կարծիքը, որ ընդունելի է համարվել և մեջ է բերվում նաև բազմաթիվ այլ երկերում՝ միայն վերջերս քննության է առնված ու մերժված էքզարդի աշխատության մեջ²։ Էքզարդն իրավացի կերպով մատնանշում է, որ 68 թվին հայերը պատերազմում էին հոռմայեցիների դեմ, գլխավորապես, իրենց սեփական ուժերով և ունեին իրենց հետ համեմատաբար ավելի քիչ դաշնակիցներ, քան 69 թվին։ Արևելքի մեծագույն մասը, օրինակ՝ Կորդուքը, Ծովքը, արաբները, պարթևները կամ անցել էին հոռմայեցիների կողմը, կամ մնացել էին չեզոք։ Բացի այդ, ասիացիների կրոնական միությունը ևս, ինչպես իրավամբ նշում է էքզարդը, թեև կարող է հարմար ու տեղին լինել Իսլամի սրբազան պատերազմների նկատմամբ, սակայն բնավ ոչ հին ժամանակների համար, երբ ամեն մի զավառ ուներ իր սեփական կրոնական կենտրոնավայրը։

Մոմզենի և Ռեյնաքի սխալ դիտողությունները հիմնված են, հիրավի, բացառապես միայն մի վիճելի հատվածի վրա Կիկերոնի ճառից, որը թարգմանաբար մեջ էմ բերում առանց կրճատումների։

«Երբ Լուկուլլոսը,—վկայում է Կիկերոնը³,—մտավ իր զորքով նրա [Տիգրանի] թագավորությունը՝ շատ ցեղեր արդեն գրգռված էին մեր հրամանատարի դեմ։ Մեկ կողմից՝ ահով լցվել էին այն ցեղերը, որոնց երբեք հոռմեական ժողովուրդը մտադիր չէ եղել անհանգստացնել կամ պատերազմի միջոցով նվաճել։ Իսկ մյուս կողմից՝ բարբարոս ցեղերի մեջ մի դաժան զրգռիչ կարծիք էր ստեղծվել և տարածվել, որ իբր թե մեր զորքը եկել էր այդ երկրները, որպեսզի կողոպտեն ամենահարուստ ու ամենանվիրական սրբատեղին։ Այսպիսով բազմաթիվ և մեծ ցեղեր գրգռվել էին և նորից մատնվել ահ ու սարսափի»։

Կիկերոնի ճառի այս հատվածը, ինչպես տեսնում ենք, նշում է միմիայն այն ահ ու սարսափը, որը տիրել էր բազմաթիվ ցեղերին Լուկուլլոսի ոչ թե 68, այլ՝ ինչպես ճիշտ դիտել է էքզարդը⁴, 69 թվի արշավանքի ժամանակ։ Նաև անկախ այս առարկությունից,

¹ Տե՛ս, օրինակ, *Халатьянц*, Очерк истории Армении, էջ 198, *J. Morgan*, Histoire du peuple arménien, էջ 75, Լեո, Հայոց պատմություն, էջ 411։

² Տե՛ս *Klio*, Bd. X, 2, էջ 195—197։

³ Տե՛ս *De imperio Cn. Pompeii*, գլ. 9, § 23։

⁴ *Klio*, Bd. X, 2, էջ 196։

ինձ թվում է, որ մեշքերված հատվածի բովանդակությունից ևս դժվար է եզրակացնել, որ իբր թե 68 թվի պատերազմը եղել էր կրոնական և ընդհանուր արևելյան: Քաղաքների, տաճարների և հարստությունների կողոպտումը հռոմեական զորավարների ու զորքի կողմից, ինչպես հայտնի է, միշտ էլ եղել է հռոմեական արշավանքների հիմնական նպատակներից մեկը: Ուստի ժողովուրդների գրգռումները և կրոնական հուզմունքը սովորական երևույթ էին բոլոր արշավանքների ժամանակ, և դրանից չէ կարելի, իհարկե, անել այն լուրջ հետևությունները, որ արված են 68 թվի պատերազմի նկատմամբ:

68 թվի դարնանը Լուկուլլոսը, տեսնելով որ հայոց թագավորը ոչ նոր ճակատամարտ է տալիս, ոչ էլ խնդրում է նրանից հաշտություն, պատերազմը վերսկսեց ինքը, հույս ունենալով, որ՝ ներս խուժելով ու ավերելով Հայաստանի հյուսիսային շրջանները և կամ սպառնալով Հայաստանի Արտաշատ մայրաքաղաքին՝ կրհակադրե հայերին տալ վճռական ճակատամարտ և կկնքե նրանց հետ վերջնական հաշտություն:

68 թվի դարնան վերջերին հռոմեական զորքը թողեց բարեկամ ու դաշնակից Կորդվաց երկիրը, ուր նա լիառատ ապրել ու հանգիստ ձմեռել էր, և ճանապարհ ընկավ Տիգրանակերտի մոտով և Տավրոսյան լեռներով դեպի Մշո դաշտը և Եփրատ—Արածանիի հովիտները*:

Արշավանքի ճանապարհը Կորդուքից դեպի հյուսիս Մոմգենը, Խալաթյանը և Լեոն՝ ենթադրել են այժմյան Բիթլիսի կիրճով և վանա լճի արևմտյան ափերի մոտով: Սակայն էքհարդը², որը հանդամանորեն քննության է առել այս խնդիրը՝ հանգել է այն եզրակացության, որ զորքերի շարժման համար ամենից հարմար ճանապարհն է այդտեղ ոչ թե Բաղեշի, այլ Ներջիկ-Շենիկի գիծը: Հենց այս վերջին ճանապարհագծով գնացել էին, ինչպես համոզիչ կերպով լուսաբանել է գերմանական գիտնական Կարբեն³, նաև Քսենոփոնն ու նրա հետ նահանջող հույները: Էքհարդի ու Կարբեի այս եզրակացությունները հաստատվում են այժմ նաև Պետինգերյան քարտեզի ուսումնասիրությամբ: Այդ քարտեզի վրա, ինչպես

¹ Տե՛ս Mommsen, Римская история, III, էջ 61, Халатьянц, Очерк истории Армении, էջ 200 և Լեո, Հայոց պատմություն, էջ 413:

² Տե՛ս Klio, Bd. X, 2, էջ 202—206:

³ Տե՛ս H. Karbe, Der Marsch der Zehntausend vom Zapates zum Phasis-Araxes. 1898.

* «Լուկուլլոսի ճանապարհը Կորդուքից Մշո դաշտ» քարտեզը տե՛ս վերևում, էջ 215. Իմք.:

մանրամասն պարզաբանված է իմ «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները» աշխատության մեջ¹, ռազմական հին ճանապարհն Աղձնիքում ցույց է տրված դարձյալ Ներջիկ-Կիլիկի վրայով:

Երբ 68 թվի ամառը Լուկուլլոսի զորքն իջավ Տավրոսյան լեռներից այժմյան Մշո դաշտը՝ այստեղ, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը, հացաբույսերի ցանքերը դեռևս կանաչ էին², մինչդեռ Կորզվաց երկրում, որտեղից հռոմեական զորքը մեկնել էր մի քանի շաբաթ առաջ, արդեն հնձի ժամանակ էր: Հայկական բարձրավանդակի այս հատուկ կլիմայական երևույթը, որ Լուկուլլոսի համար անակնկալ մի նորություն էր, նրան մեծ անհանգստություն պատճառեց, որովհետև մեծապես դժվարանում էր նրա բանակի պարենավորման գործը: Անսպասելի էր Լուկուլլոսի համար և խիստ հուսահատեցուցիչ նաև Միհրդատի ու Տիգրանի մարտավարության նոր եղանակը, որը գործադրվում էր այստեղ փորձված ու հնարամիտ Միհրդատի խորհրդով:

Մենք արդեն տեսանք վերև, որ Միհրդատը, որին հանձնարարված էր նոր հայկական զորքի նախապատրաստումը, ուշադրության էր առել զորքի ոչ թե քանակը, այլ որակը: Դաշնակից թագավորները ոչ միայն այժմ ուժեղացրել էին իրենց հետևազորը, այլև աշխատել էին միաժամանակ, որ իրենց ձիավոր զորքը թվով ու մարտունակությամբ գերազանց լինի հռոմեական հեծելազորից, որը, ինչպես հայտնի է, հռոմեական զորքի համեմատաբար թույլ և տկար մասն էր: Միհրդատի խորհրդով՝ այժմ հիմնովին փոխվել էր նաև հայկական զորքի պատերազմելու եղանակը: Որոշված էր խույս տալ վճռական մեծ ճակատամարտից և վարել լեռնային պաշտպանողական և փոքր պատերազմ: Երկու դաշնակիցները պարզապես ուղում էին հռոմեական զորքը քաշել երկրի ներսը: դժվարացնել նրա պարենավորումը և հետզհետե նրան ուժասպառանել իրենց հզոր ու արագաշարժ հեծելազորի հանկարծակի հարձակումներով:

Ռազմական այս ծրագիրն իրագործելու համար դաշնակից թագավորները, ինչպես հաղորդում է Ապպիանոսը³, բաժանել էին իրենց զորաբանակը երկու մասի: Միհրդատը, որին հանձնված էր ամբողջ հետևազորը և հեծելազորի մի փոքր մասը՝ կրնկակոխ հետևում էր հռոմեական զորքին, սակայն՝ բանակ ղնելով ու ամրա-

¹ Տե՛ս էջ 90—94:

² Լուկուլ., գլ. 31, համեմատե նաև Դիոն, գք. 36, գլ. 4, 2:

³ Տե՛ս Միհրդատականք, գլ. 87:

նալով բլուրների վրա՝ նա համառորեն խոսատիում էր վճռական ընդհարումից: Իսկ Տիգրանը հեծելագործի մյուս մասով սրենթաց հարձակվում էր թշնամու վրա, խանգարում էր ու խափանում նրա պարենավորումը և հասցնում նրան զգալի կորուստներ: Այսպիսով, Լուկուլոսը և նրա զորքը շարունակ գտնվում էին Միհրդատի և Տիգրանի բանակների արանքում, սրոնցից որևէ մեկը նրանց սպառնում էր թիկունքից:

Ուշագրավ է, որ 68 թվի այս կռիվների մասին հռոմեական աղբյուրները, մեծ մասամբ, լուռ են ու մոռնչ: Միայն Պլուտարքոսը, որը Լուկուլոսի փառաբանողն է ու գովերգուն, հիշատակել է իր հերոսի մի քանի աննշան հաջողությունները:

«Տավրոսն անցնելուց հետո,—պատմում է Պլուտարքոսը¹,—Լուկուլոսը վհատվեց, որովհետև տեսավ, որ արտերը դեռևս կանաչ են (այստեղ ուշանում են այդքան օգի սառնության պատճառով հնձելու ժամանակները): Սակայն, այնուամենայնիվ, նա ցած իջավ, երկու կամ երեք անգամ ետ մղեց հալերին, որոնք նորից համարձակվել էին նրա դեմ դուրս գալ, անարգել կերպով ավերեց գյուղերը և, գրավելով Տիգրանի համար պատրաստված ցորենը, հակադարձեց թշնամիներին այն ծանր դրությունը, որից ինքը վախենում էր»:

Այս մասնակի հաջողությունները շունչին, ինչպես տեսնում ենք, ռազմական խոշոր նշանակություն, որովհետև նրանք բնավ չէին թուլացնում դաշնակիցների կենդանի ուժը: Սակայն ինքը հռոմեական զորքը, որը հաճախ ենթակա էր Տիգրանի հեծելագործի հարձակումներին, կրում էր, ինչպես զոժվար չէ հետևյալ աղբյուրների վկայություններից, զգալի կորուստներ:

Պլուտարքոսի և Դիոնի պատմելով² Լուկուլոսն աշխատում էր ստիպել թշնամուն ճակատելու իրեն դեմ, որպեսզի նրա դիմադրական ուժը կարողանա խորտակել վճռական ճակատամարտում: Թշնամու աչքի առջև նա ավերում էր այդ նպատակով նրա երկիրը: Սակայն իզուր՝ թշնամին մնում էր անշարժ իր տեղում: Նա պաշարեց այնուհետև Միհրդատի ճամբարը և սկսեց նրա շուրջը փորել խրամատներ: Բայց իզուր էր նաև այս փորձը: Միհրդատին անմիջապես օգնության հասավ Տիգրանը, սպառանալով հռոմեյեցիներին թիկունքից, իսկ Միհրդատը, հավատարիմ մնալով իր ծրագրին՝ այս անգամ ևս տեղից չշարժվեց:

¹ Լուկուլ., գլ. 31:

² Տե՛ս Պլուտ., Լուկուլ., 31, Կասսիուս Դիոն., գք. 36, գլ. 4, 2:

Հուկուլլոսի դժվարին ու ապարդյուն այս արշավանքը, որի ընթացքում նա ավելի ինքն էր կորուստներ կրել, քան թշնամին՝ տևել էր Վանա լճի հյուսիսային կողմերում առնվազն մոտ երկու ամիս: Արդեն սկսվել էր աշունը և հոռմեական զորքի դրուժյունը, որն անսովոր էր Հայաստանի ցուրտ կլիմային՝ հետզհետե դառնում էր ավելի ու ավելի հուսահատական: Յթե Լուկուլլոսն այժմ էտ նահանջեր, այդ համազոր կիներ ամոթալի պարտություն: Եվ նա միայն այժմ, մոտ երկու ամիս ապարդյուն կորցնելուց հետո, ուղղվեց շտապ դեպի Արտաշատ, ուր գտնվում էին Տիգրանի օրինավոր կանայք և անշափահաս զավակները¹: Նա հույս ուներ, որ հին այդ մայրաքաղաքի նվաճմամբ կկարողանա վերականգնել իր զինվորական մեծ անունը և հեղինակությունը, որ սկսել էին արդեն նսեմանալ հոռմեական-հայկական այս նոր պատերազմում: Նա միևնույն ժամանակ կարծում էր, որ Արտաշատին սպառնացող վտանգը Տիգրանին կստիպե իր հետ վճռական կռվի բռնվելու:

Եվ, հերավի, ինչպես որ Լուկուլլոսը մտածում էր՝ այնպես էլ և զավ: Երբ Տիգրանը տեղեկություն ստացավ, որ Լուկուլլոսն արագացրած երթով գնում է դեպի Արտաշատ՝ նա հասավ չորրորդ օրը, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը², հոռմեական զորքի ետևից և նրա առաջը կտրեց Արածանիի գետանցքի մոտ՝ գետի աջ ափին: Լուկուլլոսը, որը գետնա գետը չէր անցել՝ գտնվում էր հայկական զորքի դիմաց Արածանիի ձախ կողմում:

Էքհարդն իր ընդարձակ ուսումնասիրության մեջ³ աշխատել է ճշտել, թե Արածանիի ճակատամարտի այս տեղը և թե, ընդհանրապես, այն ճանապարհը, որոնցով եկած պիտի լինեին այդ տեղ Լուկուլլոսը և Տիգրանը: Նա իրավացի կերպով չէ ընդունում Ռեյնալդի⁴ ենթադրությունը, ըստ որի վերոհիշյալ գետանցքն տեղը մատնանշված է այժմյան Մանազկերտի մոտ: Արածանին անցնելով այդ տեղում, ինչպես միանգամայն ճիշտ դիտել է Էքհարդը, կարելի էր գնալ Բասեն և Հասանդալա, բայց ոչ Արտաշատ: Ինքն էքհարդը կարծում է, որ հոռմեական զորքը գնացել էր, հավանորեն, Մանազկերտի մոտով դեպի հյուսիս և հասել էր Արածանիի ձախակողմն այժմյան Ղարաքիլիսեի մոտ: Նույն այս ճանապարհով

¹ Տե՛ս Պլուտ., Լուկուլ., գլ. 31:

² Լուկուլլոս, գլ. 31:

³ Տե՛ս Die armenischen Feldzüge des Lukullus, *Klio*, Bd. X, Heft 2, էջ 221—226:

⁴ Mithridate Eupator, էջ 368, ժան. 1:

գերմանական գիտնականները ենթադրել են, ինչպես հայտնի է, նաև Քսենոփոնի ու նրա հետ նահանջող հույների ուղեգիրը¹:

Սակայն ինձ ավելի հավանական է թվում, որ ինչպես հույների նահանջի, նույնպես և լուկուլլոսի 68 թվի արշավանքի՝ ճանապարհը՝ պետք է ենթադրել Պետինգերյան քարտեզում նշանակված Isumbo-Didyma, այսինքն Մոմբ-Դիդեմ հին հաղորդակցության գծով, որը մանրամասն լուսաբանված է «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները» իմ նոր ուսումնասիրության մեջ²: Այս նոր ենթադրությամբ Եփրատ-Արածանիի ճակատամարտի տեղը որոշվում է ոչ թե ճշտիվ այժմյան Ղարաքիլիսսի մոտ, այլ այս գյուղից մոտ 20—30 կիլոմետր դեպի արևելք՝ այժմյան Դիդեմի հյուսիսակողմում³:

Արածանիի ճակատամարտի մասին միակ մեր աղբյուրներն են Պլուտարքոսի և Կասսիուս Դիոնի վկայությունները³, որոնք, ինչպես կտեսնենք, հիմնապես իրար հակասում են: Այդ երկու վկայությունները, որ կարոտ են լուրջ ու ուշագիր քննության՝ մեք ենք բերում բառացի թարգմանությամբ:

1. Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, գլ. 31՝

«Լուկուլլոսի արշավանքն Արտաշատի դեմ Տիգրանն ալլես չհանդուրժեց, ալլ՝ վերցնելով հետը իր զորքերը՝ նա բանակեց շորորոզ օրը հոռմայեցիների մոտ, ունենալով նրանց ու իր միջև Արածանիի գետը: Այդ գետը պետք է անհրաժեշտաբար հոռմայեցիներն անցնեին Արտաշատ գնալիս: Զոհ մատուցանելով աստվածներին և վստահ լինելով, որ արդեն հաղթություն իր ձեռքումն է, Լուկուլլոսը մյուս ափն անցկացրեց զորքը, առջևում դասավորելով իր տասներկու կոհորտները, իսկ մյուսները՝ որպեսզի թշնամուց չըջապատվի՝ տեղավորեց հետևում⁴: Դեմ առ դեմ սրանց կանգնած էին բազմաթիվ ձիավորներ ու ընտիր զորքեր, իսկ նրանց առջևը գտնվում էին ձիավոր նետաձիգ մարդերը և նիզակակիր

¹ Համեմատե W. Belck, Der Weg Xenophons auf seinem Rückzuge bis n die Ebene von Alaschgert, Verhandt. d. Berl. anthrop. Gesell., 1899, էջ 661 և այլն:

² Տե՛ս էջ 103—114:

³ Նույն այս ճակատամարտը համառոտակի հիշատակված է էսև Սալլուստիոսի պատմության մի հատվածում, տե՛ս գր. IV, fragm. 74.

⁴ Զորքի այս հատուկ դասավորության մասին (agmen quadratum) տե՛ս V. Chapot, La frontière de l'Euphrate, Paris, 1907, էջ 173:

⁵ «Լուկուլլոսի ճանապարհը դեպի Արտաշատ» քարտեզը տե՛ս վերևում, էջ 217. խմբ.:

իրերները, որոնց բոլոր օտարականներից ավելի էր Տիգրանը վստահում և համարում էր առանձնապես մարտունակ: Բայց իսկապես սրանք որեւէ փալլուն զործ չարին, այլ կովի բրունըվելով մի քիչ հոռմեական հեծելազորի հետ՝ չդիմացան հետո հետեազորի հարձակմանը և, փախչելով ու ցրվել գալով այս ու այն կողմը՝ հարկադրեցին հոռմեական հեծելազորին իրենց հալածելու: Երբ սրանք ցրվեցին, Լուկուլլոսը տեսնելով Տիգրանի հետ առաջացող ձիավորների շքեղութունն ու բազմութունը վախեցավ: Նա ետ կանչեց իր հեծելազորը, որը թշնամուն հալածում էր, և առաջին ինքը դեմ կանգնեց ատրպատականցիներին, որոնք իր դիմացն էին լավագույն զորքի հետ, և, առաջ քան ձեռնակովի գնալը, նրանց ահաբեկեց և մատնեց փախուստի: Երեք թագավորներից, որոնք միասին մասնակցում էին կովին՝ ամենախայտառակ կերպով փախել էր, ինչպես ասում են, Միհրդատ Պոնտացին, որը չէր դիմացել մինչև իսկ հոռմայեցիների մարտական ազադականերին: Հետապնդումը շարունակվեց երկար տարածության վրա և հոռմայեցիներն ուժասպառ եղան, որովհետև ամբողջ գիշերը ոչ միայն սպանում էին թշնամուն, այլև տանում և բերում էին գերիներին ու նաև ավարը և ինչքը: Լիվիոսն ասում է, որ թշնամու կորուստն ավելի մեծ էր եղել առաջին կովում, սակայն այս կովում սպանվել ու գերի էին բռնվել ավելի անվանինները»:

2. Կասսիուս Դիոն¹, գր. 36, գլ. 4—5՝

«Լուկուլլոսն արշավանքը սկսեց նույն տարվա ամառվա կեսին (որովհետև գարնանն անկարելի էր թշնամու երկրի վրա հարձակվել ցրտերի պատճառով) և երկրի որոշ մասերն ավերեց, որպեսզի ստիպե բարբարոսներին դիմադրել ու իր հետ պատերազմել: Իսկ երբ նրանք իսկի շարժվեցին տեղից՝ նա ինքը գնաց նրանց վրա:

Հարձակման ժամանակ թշնամու այրուձին խիստ նեղը գցեց հոռմեական հեծելազորին, բայց հետևակների հետ ոչ ոք նրանցից դուրս չելավ ձեռնամարտի, այլ նրանք իսկույն ետ էին քաշվում, երբ Լուկուլլոսը հեծելազորին օգնության էր

¹ Թեև Դիոնի հատվածում չէ հիշատակված հակառակորդի տեղը, սակայն էջհարդը, հիմնվելով նրա բովանդակության վրա՝ հավանական է համարում, որ նրա մեջ հաղորդված տեղեկությունները՝ վերաբերում են Արածանիի հակառակորդին, տե՛ս Klio, 1910, Bd. X, 2, էջ 208: էջհարդի եզրակացությունը, իմ կարծիքով, միանգամայն հիմնավոր է ու համոզիչ:

տանում վահանակիրներին: Չնայած դրան՝ թշնամիները որևէ վնաս չկրեցին, այլ նրանք հտ դառնալով՝ նետեր էին արձակում հետապնդողների վրա և շատերին իսկույն սպանեցին և շատերին էլ վիրավորեցին: Իսկ վերքերը ծանր էին և դժվար էին բուժվում, որովհետև նետերն ունեին երկու ծայր, որոնք այնպես էին իրար կցված, որ թե վերքի մեջ մնալով և թե դուրս հանվելով՝ արագ կերպով մահ էին պատճառում: Դրա պատճառն այն էր, որ նետի ծայրերից մեկը, որը ոչ մի կերպ էլ չէր կարելի դուրս հանել՝ մնում էր մարմնի մեջ»:

Եվրոպական գիտնականներից շատերը, օրինակ Ռեյնաքը, Նիգեն և Ֆեռնոն¹, հավատ ենթադրելով Պլուտարքոսի վերոհիշյալ վկայություններին, կարծում են, որ Արածանիի ճակատամարտում Լուկուլլոսը հաղթություն էր տարել, և Տիգրանը Միհրդատի հետ կրել էին ծանր պարտություն: Ռեյնաքը, հիմնվելով, բացի այդ, Փլեգոնի վկայության վրա², որը, ինչպես վերև տեսանք, վերաբերվում է ոչ թե Արածանիի, այլ Տիգրանակերտի ճակատամարտին, թյուրիմացաբար մատնացույց է արել, որ այս կովում Տիգրանի զորքից սպանվել էին 5000 հոգի, իսկ մի մասը զերի էին վերցվել:

Լուկուլլոսի տարած այս հաղթության նկատմամբ համեմատաբար ավելի զուսպ են և ձեռնպահ Մոմզենը և էքհարդը³, սակայն սրանք ևս, գտնվելով որոշ չափով Պլուտարքոսի վկայությունների ազդեցության տակ՝ բավարարաչափ չեն ընդգծել հռոմեական զորքի խիստ դժվարին վիճակը, որը պարզ կերպով մատնացույց է արված Դիոնի վերոհիշյալ հատվածում:

Արածանիի մոտ, ինչպես դժվար չէ հետևցնել Կասսիուս Դիոնի վկայությունից, Տիգրանը ոչ միայն պարտություն չէր կրել, այլ, ընդհակառակը, ինքն էր ծանր հարված հասցրել հակառակորդին: Տիգրանի հեծելազորը, ինչպես պարզ վկայում է Դիոնը, ինքը որևէ վնաս չէր կրել թշնամուց, սակայն՝ ետ դառնալով և հետապնդող հռոմայեցիների վրա նետեր արձակելով՝ նրանցից շատերին սպանել և շատերին էլ վիրավորել էր: Տեղի ունեցած ընդհարմանը մասնակցած է եղել, ինչպես միանգամայն ճիշտ մատնացույց է

¹ Տե՛ս Reinach, Mithridate Eupator, էջ 367, Б. Нуге, Очерк римской истории, СПб. էջ 289 և Ферреро, Величие и падение Рима, I, էջ 196:

² Տե՛ս Müller, Fragm. Hist. Gr. էջ 606:

³ Տե՛ս Моммсен, Римская история, III, էջ 61 և Eckhardt, Klio, Bd. X, Heft 2, էջ 208—213:

արել էքհարդը¹, միմիայն Տիգրանի թեթև հեծելազորն առանց հետևազորի, որը չէ հիշատակված, իրոք, ոչ Պլուտարքոսի և ոչ էլ Դիոնի վկայություններում: Հայկական հետևազորի, ինչպես և Միհրդատի բացակայությունը՝ պետք է համարել միանգամայն հավանական, որովհետև վերոհիշյալ Պլուտարքոսի վկայությունից ևս երևում է, որ հռոմեական զորքին հետապնդել ու նրա հետևից հասել էր իր թեթև հեծելազորովը Տիգրանը: Անհնարին էր, իհարկե, որ դանդաղաշարժ հայ հետևազորը ևս միաժամանակ հասած լիներ Արածանիի գետափը:

Աղբյուրների մեջբերված վկայություններից երևում է նույնպես, որ այս կովում ևս Տիգրանը գործադրել էր մարտավարության հին եղանակը, այսինքն՝ ուղեցել էր ոչ թե վճռական մարտի բրուքվել, այլ հարված հասցնել թշնամուն գետից անցնելու ժամանակ: Տիգրանի հեծելազորի փախուստը պարզապես կեղծ փախուստ էր, որի միջոցին նրա նետածիճ արագաշարժ ձիավորները նոր շարք էին տալիս թշնամուն: Կովելու արևելյան այդ ձևը գործադրել էին, ինչպես հայտնի է, նաև պարթևները Կրասոսոսի դեմ, որը կատարյալ պարտություն էր կրել 53 թվին:

Արդ՝ ընդունելով, որ հայերի կողմից Արածանիի կովին մասնակցել էր Տիգրանի միայն թեթևաշարժ հեծելազորը՝ դժվար չէ ըստ իս համոզվել, որ Պլուտարքոսի հաղորդած տեղեկությունները, որ իբր թե հռոմայեցիներն ամբողջ գիշերը ջարդել ու գերել էին թշնամուն և որ իբր թե Միհրդատ Պոնտացին առաջինն էր փախել ռազմադաշտից՝ դիտավորյալ հերյուրանքներ են, որոնք ոչ միայն չեն հաստատվում, այլև միանգամայն հակասում են Դիոնի արժանահավատ ու անաշուտ վկայություններին:

Արածանիի ճակատամարտը տեղի էր ունեցել 68 թվի սեպտեմբերի կեսերին: Մոտենում էր արդեն Հայաստանի դաժան ձյունն իր բուք ու բորանով, սակայն հռոմեական զորքը զեռուս ոչ վճռական կռիվ էր ունեցել հայկական զորքի հետ, ոչ էլ որևէ զգալի հաջողություն: Ընդհանուր տարածությունը Մշո դաշտից մինչև Արածանիի վերին հոսանքը, այսինքն՝ հին Պատրանս ավանից մինչև Արածանիի գետանցքը Դիդեմի մոտ, ուր գտնվում էր

¹ Տե՛ս Klio, Bd. X, 2, էջ 210: Միանգամայն ուղիղ են ու հիմնավոր էքհարդի առարկությունները Մոմզենի և Ռեյնաքի դեմ, որոնց մոտ Արածանիի ճակատամարտը չէ համապատասխանում աղբյուրների հաղորդած տեղեկություններին, տե՛ս Mommsen, Römische Geschichte, т. III էջ 61 և Reinach, Mithridate Eupator, էջ 367:

այժմ հոռմեական զորքը, Պետինգերյան քարտեզում նշանկված մեծ ճանապարհով, որը մանրամասն լուսաբանված է աշխարհագրական իմ նոր ուսումնասիրության մեջ՝ ընդամենը մոտ 250 կիլոմետր էր¹, և այդ համեմատաբար փոքր տարածությունը հոռմեական զորքն անցել էր մոտ 2—3 ամսվա ընթացքում: Եթե հոռմեական աղբյուրները մանրամասն մեզ չեն հաղորդում այս երկարատև արշավանքի բոլոր եղելությունները՝ այդ ինքնին արդեն հավանական մի նշան է, որ այդ դեպքերը նպաստավոր և պատվաբեր չէին հոռմեական զորքի համար: Սակայն չնայած աղբյուրների լռության՝ կարելի է վերոհիշյալ աղքատիկ իսկ վկայություններից հետևել, որ Լուկուլլոսի զորքն այդ երկու կամ երեք ամսվա ընթացքում արդեն բավական հյուծվել ու թուլացել էր և, ըստ երևվույթի, վերոհիշյալ փոքր զուպարածներում, ինչպես շատ ճիշտ դիտել է էքսարդը², ունեցել էր ավելի մեծ կորուստներ, քան նա կոռնենար վճռական մեծ ճակատամարտում:

Գետն անցնելուց հետո Լուկուլլոսն առաջնորդեց իր զորքը դեպի Արտաշատ: Սակայն մի քանի օրից հետո, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը, զորքը կտրականապես հրաժարվեց առաջ գնալ և պահանջեց ետ դառնալ: Զորքի մեջ ծագած այս ապստամբությունը, որ հարկադրել էր Լուկուլլոսին ետ նահանջել Հայաստանից՝ Պլուտարքոսի և Կիկերոնի մոտ տրված են տարբեր բացատրություններ: Պլուտարքոսն ապստամբության պատճառ համարում է այն, որ սեպտեմբեր ամսին, աշնանային գիշերահավասարի ժամանակ, հանկարծակի ձյուն էր եկել և Հայաստանում սկսվել էին անժամանակ ցրտերը: Իսկ Կիկերոնը, որի մոտ զորքի այս ապստամբությունը պարզ կերպով ականարկված է, բացատրում է, որ հոռմեական զորքը մերժել էր առաջ գնալ, որովհետև նա շատ էր հեռացել իր երկրից և կարոտել էր հայրենիքին:

Համապատասխան այդ վկայությունները մեջ եմ բերում բառացի թարգմանությամբ հունարենից և լատիներենից.

1. Պլուտարքոս, Լուկուլլոս, գլ. 31՝

«Այնուհետև Լուկուլլոսը որոշեց վստահ ու համարձակ առաջ շարժվել դեպի երկրի ներսը և ընկճել բարբարոսներին:

¹ Տե՛ս «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները», Երևան, 1936, էջ 92—114: Տարածությունը Patransauna-ից մինչև Tsumbo ցույց է տրված հոռմեական քարտեզում 114 հոռմեական մղոն կամ մոտ 170 կիլոմետր, իսկ Tsumbo—Մումբից մինչև գետափը Didyma—Դիդեմի մոտ կլինի մոտ 80 կիլոմետր:

² Տե՛ս Klio Bd. X, 2, էջ 207:

Սակայն աշնանային գիշերահավասարի ժամանակ վրահասան հանկարծակի ձմեռվա վատ եղանակները. շատ ձյուն էր գալիս և կամ պարզ եղանակներին նստում էր եղյամ և սառույց: Եվ այս պատճառով ձիերը դժվարությամբ էին խրմում գետերի ջուրը, որը չափից դուրս սառն էր, և նրանք դժվարությամբ էին անցնում գետերի վրայով, որոնց կարծր սառույցները ճղում և կտրում էին նրանց երակները: Այդ կողմերի մեծագույն մասը խիտ ծածկված էր ծառերով, անտառապատ էր և ճանապարհները նեղ էին: Զինվորները, որոնք ձյունով ծածկվում էին ճանապարհին՝ շարունակ թրջվում էին և, որովհետև թաց տեղերում էին գիշերում՝ իրենց վատ էին զգում: Արդ՝ ճակատամարտից հետո նրանք մի քանի օր հետևեցին Լուկուլլոսին, բայց հետո ընդգիմացան: Սկզբում նրանք խնդրում էին և ուղարկում նրա մոտ տրիբուններին, ապա՝ մեծ աղմուկով հավաքվում էին միասին և, վերջապես՝ սկսեցին գիշերը վրաններում աղաղակ բարձրացնել, որ նշան էր ապստամբական տրամադրության: Եվ Լուկուլլոսը պնդում էր, իհարկե, համառորեն ու խնդրում, որ նրանք մի փոքր էլ համբերեն, մինչև որ կվերցնեն Հայաստանում Կարթագենը և կխորտակեն ամենամեծ թշնամու (այդպես էր նա անվանում Աննիբալին) գործը: Սակայն չկարողանալով համոզել՝ ետ տարավ նրանց ու անցավ Տավրոսն այլ ճանապարհներով և իջավ Միգդոնիա»:

2. Կիկերոն, Պոմպեոսի հրամանատարության մասին, IX, 23—24՝

«Ինչ վերաբերում է մեր զինվորներին՝ նրանց հաջողվել էր, իրոք, վերցնել մեկ քաղաք, որը գտնվում էր Տիգրանի թագավորության մեջ, և, հաջողվել էր նույնպես հաղթություն տանել մի քանի ճակատամարտերում, սակայն այն կողմերի անչափ հեռավորությունը վատ էր ազդել նրանց վրա և հայրենիքի կարոտը սկսել էր նրանց հաղթահարել: ... Թե ինչ պատահեց հետո՝ այդ մասին ես այլևս չեմ խոսի: Բանը վերջացավ նրանով, որ մեր զինվորները, առաջ շարժվելու փոխարեն, պահանջեցին ետ դառնալ արագորեն»:

Ապպիանոսը և Կասսիուս Դիոնը տեղեկություններ են տալիս միայն Լուկուլլոսի նահանջի մասին, առանց հիշելու ապստամբության անպատվաբեր փաստը: Ապպիանոսը նահանջի պատճառ է

համարում վրա հասնող ձմեռը¹, իսկ Դիոնը վերավորների մեծ թիվը և սննդամթերքների պակասությունը²:

Մոմզենը, Ռեյնաքը, Ֆեռետոն և ուրիշ պատմագետներ ընդունելի և արժանահավատ են համարել վերոհիշյալ հաղորդագրություններին, գլխավորապես, Պլուտարքոսի վկայությունը, որին աղբյուր էր ծառայել Լիվիուսը: Նախապատվություն տալով Պլուտարքոսին, նրանք, դժբախտաբար, աչքաթող են արել Կասսիուս Դիոնին, որը թեև չէ հիշատակել հռոմեական զորքի ապստամբությունը, սակայն նահանջի մասին տվել է ուշագրավ ու միանգամայն վստահելի տեղեկություն: Դիոնին նրա պատմության այս մասում աղբյուր էր ծառայել, անկասկած, Սալլուստիուսը, որը հռոմեական հնագույն պատմիչների մեջ համարվում է բոլորից լրջամիտը և անաչառը:

Բոլորովին ճիշտ են այս տեսակետից էքսարդի դիտողությունները³, որը հիմնական պատճառ զինվորական ապստամբության համարել է ոչ այնքան անժամանակ ցուրտը, ինչպես այդ մատնանշված է Պլուտարքոսի մոտ, որքան հռոմեական զորքի մեծ կորուստները, վերավորների շատությունը և սննդամթերքների պակասությունը, ինչպես այդ պարզ կերպով մատնացույց է արված Դիոնի մոտ: Իրավացի է նույնպես և Աստուրյանը⁴, որը կարծում է, որ նահանջի բուն պատճառը եղել է հռոմեական զորքի բարոյալքումը և վհատությունն իր լուրջ անհաջողությունների պատճառով: Եթե միայն ցուրտը լիներ ապստամբության պատճառը՝ հռոմեական զորքը պետք է, ընդհակառակը, ոչ թե ետ նահանջեր, այլ առաջ գնար դեպի Արտաշատ, որն արդեն շատ մոտ էր և որը ոչ միայն կազատեր նրանց ցրտից, այլև կտար պատերազմական մեծ ավար:

Արտաշատի հեռավորությունը հռոմեական բանակի վերջին ճամբարակայանից կարելի է ըստ իս ճշգրիտ կերպով որոշել: Համաձայն Պևտինգերյան քարտեզի, տարածությունն Արածանի գետանցքից մինչև Արտաշատ ընդամենը մոտ 170 կիլոմետր է: Ըստ Պլուտարքոսի՝ Արածանի ճակատամարտից հետո հռոմեական զորքը Արտաշատի ուղղությամբ առաջ էր շարժվել դեպի երկրի ներսը և ապստամբության ժամանակ, ինչպես երևում է նրա

¹ Տե՛ս Միհրդատ., գլ. 87:

² Տե՛ս գք. 36, գլ. 6, 1:

³ Տե՛ս Klio Bd. X, 2, էջ 213—216:

⁴ «Քաղաքական վերաբերություններ», էջ 63 և այլն:

նկարագրութիւնից, դեռեւ չէր հասել Արարատիւն դաշտը: Արածանիի ափից նա կարող էր մի քանի օրում գնացած լինել, Պլուտարքոսի մոտ նկարագրված ծանր պայմաններում, առ առավելն 50—70 կիլոմետր: Ուրեմն, դժվար չէ կռահել, որ Լուկուլլոսի զորքը, որը գնում էր Արտաշատ Պետինգերյան քարտեզում նշված մեծ ռազմական ճանապարհով ու հին Բագավանի և Արուճի մոտով՝ իր առաջարժման վերջին օրում դտնվել էր, հավանորեն, ճանապարհի ամենադժվար մասում, այժմյան Կուջաղի կամ Կարվանսարայի լեռնանցքում՝ Արտաշատից ընդամենը մոտ 100 կիլոմետր հեռավորութիւն վրա:

Լուկուլլոսի նահանջի ճանապարհը Հայաստանից դեպի Միջագետք մանրամասն քննութիւն է առնված էքհարդի աշխատութիւն մեջ¹: Այդ ճանապարհը, մատնանշված է, ինչպես վերև տեսանք, Պլուտարքոսի մոտ: Համաձայն սրա վկայութիւն Լուկուլլոսն իր զորքերը ետ էր տարել ոչ թե վերոհիշյալ հին ճանապարհով, այլ նոր ուղղութիւնով: Նա Տավրոսն անցել էր մի այլ լեռնանցքով և իջել էր Միգդոնիա նոր ճանապարհով: Էքհարդն այս ճանապարհը ենթադրում է այժմյան Խոյի վրայով դեպի Բաշկալե և այնտեղից Ջուլամերկի, Զախոյի և Զեզիրեյի վրայով դեպի Մծբին: Ինձ թվում է, որ նահանջի ճանապարհը, որը պետք է ենթադրել, անտարակույս, կամ Բերկրիի ձորով և կամ հին Արտազ գավառի միջով՝ դժվար է ճշտիվ որոշել, որովհետև բացի Պլուտարքոսից չկան այդ մասին որևէ այլ տեղեկութիւններ:

Հյուսիսային Միջագետքում, ուր Տավրոսյան լեռներից իջել էր Լուկուլլոսը 68 թվի հոկտեմբեր ամսին՝ դեռևս ամառային տաք եղանակներ էին: Հայերի ձեռքին էր գտնվում այստեղ Մծբինը, որը նշանավոր բերդաքաղաք էր և շրջապատված էր կրկնակի՝ արտաքին և ներքին պարիսպներով: Գերագույն իշխանութիւնը Մըծբինում, որն ուներ ռազմական ու ստրատեգիական մեծ նշանակութիւն, Տիգրանը հանձնարարել էր, ինչպես վերև տեսանք, իր եղբորը Գուրասին:

Արդ՝ ուշագրավ է ու հետաքրքիր, որ հռոմեական զորքը, որն ապստամբել էր և չէր ուղեցել գնալ Արտաշատ՝ այժմ պաշարեց Մծբինն առանց որևէ հակառակութիւն: Սակայն այս պաշարումն³

¹ Տե՛ս «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները», էջ 17—46:

² Տե՛ս Klio, Bd. X, 2, էջ 226—231:

³ Պաշարման մասին մանրամասն տեղեկութիւններ են հաղորդում Պլուտարքոսը և Կասսիուս Դիոնը, տե՛ս Պլուտ., Լուկուլ., գլ. 32 և Դիոն, գք. 36, գլ. 6—7:

առաջին ամիսները չտվեց ոչ մի հետեանք: Քաղաքը, որի փաստական հրամանատարն էր ու պաշտպանը հռչակավոր հույն ճարտարապետ Կալլիմաքոսը, ցույց տվեց նույնպիսի ուժեղ դիմադրություն, ինչպես և Տիգրանակերտը:

Քաղաքի պաշտպանները, ինչպես վկայում է Դիոնը, միանգամայն վստահ էին, որ հռոմայեցիները ստիպված են լինելու հեռանալ: Բայց անսպասելի կերպով, անձրևային ու փոթորկալից մի մութ գիշեր, երբ ոչինչ չէր կարելի նկատել կամ լսել՝ հռոմայեցիներին հաջողվեց մոտենալ քաղաքին և տիրել արտաքին պարսպին: Այնուհետև ներքին պարիսպը ևս հնարավոր չեղավ, մթության ու հորդ անձրևի պատճառով, պաշտպանել նետաձգությամբ ու այրվող նավթով: Հռոմայեցիները լցրին միջպարիսպային փոսը ցախով և հեշտությամբ վերցրին նաև երկրորդ պարիսպը: Պարիսպների գրավումից հետո՝ Գուրասը և բերդապահ զորքը, որոնք ամրացել էին միջնաբերդում, անձնատուր եղան որոշ պայմանով և ազատ արձակվեցին: Միայն Կալլիմաքոսը, որը Մծբինից առաջ հաջողությամբ դեկավարել էր նաև պաշարված Ամիսոսի պաշտպանությունը, համարվեց հանցավոր և շղթայվեց:

Մծբինի առումը Լուկուլլոսի վերջին հաջողությունն էր: Այնուհետև նրա աստղը հետզհետե բոլորովին խավարեց և հոռմեական զորքը, ինչպես կտեսնենք, անփառունակ կերպով հեռացավ Հայաստանից:

15. ՏԻԳՐԱՆԻ ԵՎ ՄԻՀՐԳԱՏԻ ՀԱՂԹԱԿԱՆ ԱՌԱՋԱՐԺՈՒՄԸ ԵՎ ԼՈՒԿՈՎԼՈՍԻ ՆԱՀԱՆՁՐ

Մինչ հռոմեական զորքը երկար ու դժվար ճանապարհներով իջնում էր Միջագետք և պաշարել էր այստեղ Մծբինը՝ Միհրդատր և Տիգրանը, փոխանակ հուսաբեկ ու բարոյալքված թշնամուն հալածելու, հարձակվեցին հռոմեական զորամասերի վրա Պոնտոսում և Տիգրիսի հյուսիսակողմում։ Նրանք դարձյալ շարունակեցին վարել տեղային մանր կռիվներ, որոնք ունեցել էին հաջող հետև-վանքներ և, ինչպես տեսանք, հյուծել ու անբարոյացրել էին Լուկուլլոսի գլխավոր բանակը։

Միհրդատր, իր հետ վերցնելով ութ հազար զորք, որոնցից չորս հազարը հայեր էին, որ նա ստացել էր Տիգրանից՝ գնաց Պոնտոս, որպեսզի վերագրավի իր թագավորությունը, իսկ Տիգրանն աշխատեց վերանվաճել իր բուն թագավորության հարավային շրջանները¹։ Այստեղ՝ Տիգրիս գետի հյուսիսակողմում, որը Մեծ Հայաստանի հարավամասն էր՝ Տիգրանը վերագրավեց մի շարք շրջաններ և շրջապատեց ու պաշարեց տեղական ամրոթյուններից մեկը, որի մեջ պատսպարվել էին հռոմեական Լուկիոս Փաննիոս զորավարն ու նրա զորքերը։ Փաննիոսին, ինչպես վկայում է Դիոնը², Միջագետքից օգնության էր եկել և ազատել ինքը Լուկուլլոսը։

Նույնպես և Միհրդատր, որը մտել էր նախ Փոքր Հայքի արևելյան շրջանները, ահաբեկելով այստեղ հռոմայեցիների ցրված ու թուլ ուժերը և կոտորելով մաս առ մաս թշնամիներին՝ մեծ արագությամբ գրավել էր իր թագավորության արևելյան մասերը։ Այստեղից նա կոչ էր արել իր ժողովրդին զենք առնել ու ապստամբել և խոստացել էր ազատել բոլոր պոնտացիներին, որոնք հռոմայեցիների մոտ աշխատում էին որպես ստրուկներ։

¹ Տե՛ս Ապպիան., Միհրդատ., գլ. 88 և Կասսիոս Դիոն, գր. 36, գլ. 8—9.

² Տե՛ս գր. 36, գլ. 10:

Ժողովուրդը, ինչպես վկայում է Դիոնը¹, գրկաբաց ընդունում էր և օգնում Միհրդատին, որովհետև ատելութեամբ լցված էր դեպի հռոմայեցիներն ու նրանց դաժան ու հարստահարող իշխանավորները:

Երբ Միհրդատը Փոքր Հայքից անցավ Պոնտոսի ներքին գավառները՝ նրա դեմ դուրս եկավ հռոմեական Փաբիուս Հադրիանոս զորավարը: Սակայն Միհրդատի նախկին վարձկան թրակական զորքը և նմանապես նաև պոնտացիները, որոնք հռոմայեցիներին սպասարկում էին իբրև ստրուկներ՝ կապ հաստատեցին Միհրդատի հետ, օգնեցին նրան² և տեղի ունեցած ճակատամարտի ժամանակ խմբերով անցան նրա կողմը: Հռոմայեցիները թեև այս ճակատամարտում մեծ կորուստներ էին կրել, սակայն Հադրիանոսը կարողացել էր աղետալի մարտը դադարեցնել շնորհիվ միայն այն հանգամանքի, որ թշնամին ստիպված էր մարտադաշտից դուրս տանել Միհրդատին, որը ծանր վիրավորվել էր³: Հռոմեական պարտված զորքի մնացորդները փախան ու ամրացան Կաբիրա բերդաքաղաքում:

Հադրիանոսին օգնության հասավ Տրիարիուսը, որը նրան պաշտոնանկ արեց և փոխարինեց⁴: Սակայն սա ևս չկարողացավ դուրս վտարել Պոնտոսից թշնամուն և հարկադրված եղավ ձմեռել Գազիուրայում՝ դեմ առ դեմ Միհրդատի զորաբանակին, որը գրտնըվում էր պոնտական Կոմանայի կողմերում: Միհրդատն ամրացավ այստեղ Իրիս գետի հարավակողմում և աշխատեց նոր ուժեր հավաքել Փոքր Հայքից, որն ամբողջովին ազատված էր հռոմեական տիրապետությունից: Նմանապես և Տրիարիուսը դիմեց Լուկուլլոսին և, հայտնելով նրան Հադրիանոսի պարտության ու հռոմայեցիների վտանգված դրության մասին՝ խնդրեց նրանից օգնություն:

Լուկուլլոսը տեղեկություն ստանալով հռոմեական զորքի անհաջողությունների մասին՝ վճռեց Պոնտոսը փրկելու համար դուրս տանել իր զորքը Միջագետքից և հրաժարվել Անդրեփրատյան իր նվաճումներից: Սակայն նրա լեզբեռները, որոնք ուրախ ու հանգիստ ապրում էին ձմեռվա տաք կայաններում՝ հրաժարվեցին արշավանքի դուրս գալ գարնանից առաջ⁵: Այս արդեն երկրորդ

1 Գր. 36, գլ. 9, 2:

2 Տե՛ս Դիոն, գր. 36, գլ. 9, 3—4:

3 Ապպիանոս, Միհրդատ., գլ. 88:

4 Տե՛ս նույնը, գլ. 88:

5 Համեմատե Պլուտ., Լուկուլ., գլ. 34:

անգամն էր, որ հռոմեական զորքերը չէին հնազանդվում իրենց հրամանատարին և ըմբոստաբար ու ինքնազուլս խախտում էին զինվորական կարգապահությունը:

Պետք է ասել, որ 68 թվի հայկական անհաջող արշավանքից հետո Լուկուլլոսի զրույթյունը սկսել էր խիստ տատանվել: Հենց հռոմեական-հայկական այս կռիվների ժամանակ Հռոմում ուժեղացել էր նորից դեմոկրատական կուսակցությունը, որը համառոտե՛ն աշխատում էր վարկաբեկել ու տապալել այս հզոր հակառակորդ զորավարին, որը Սուլլայի համախոհն էր ու կուսակիցը: Դեմոկրատական կուսակցությանը և, գլխավորապես, դրամատիկների ու կապալառուների ագիտացիային պետք է վերադրել, որ դեռևս 69/68 թվերին Լուկուլլոսին գրկել էին Ասիայի ու Կիլիկիայի կուսակալության պաշտոններից: Զայրույթն ավելի ևս սաստկացել էր նրա դեմ 68 թվի անհաջող կռիվներից հետո: Նրա հեղինակության անկումը Հռոմում անդրադառնում էր, բնականաբար, զորքի վրա: Լեգեոնարներ ձեռք արդեն լուրեր էին պտտում, որ Հռոմում որոշված է Լուկուլլոսին պաշտոնից հեռացնել: Այսպիսով, 68 թվի կռիվներից ու նահանջից հետո, զինվորների սանձարձակությունը շարունակ ուժեղանում էր և նրանց մեջ սաստկանում էին ըմբոստության ու ապստամբության տրամադրությունները: Զորքն այժմ պահանջում էր, որ իրեն թույլ տրվի վերադառնալ Իտալիա: Զինվորներից շատերը, որոնց ծառայության ժամկետը լրանում էր 67 թվին և որոնք իրենց զինվորության ընթացքում կողոպտել էին բազմաթիվ հարուստ քաղաքներ ու շրջաններ՝ այժմ այլևս ընչազուրկ պրոլետարներ չէին, այլ կարողության տեր էին և ունեւոր: Միանգամայն բնական է, որ նրանք չէին ուզում վտանգի ենթարկվել նոր կռիվներում, այլ շտապում էին վերադառնալ Իտալիա և ապրել այնտեղ կուշտ և անդորր:

Շնորհիվ իր զորքերի ընդդեմադրությանը, Լուկուլլոսը, ինչպես տեսանք, ստիպված եղավ մնալ Միջագետքում 68/67 թվի ամբողջ ձմեռը: Միայն 67 թվի գարնան սկզբին նա թողեց Տիգրանակերտն ու Մծբինը և, անցնելով Եփրատի աջ կողմը՝ օգնության շտապեց Պոնտոսին: Դատարկելով Միջագետքը և հարավային Հայաստանը՝ Լուկուլլոսը, ինչպես միանգամայն ճիշտ մատնանշել է Մոմզենը, հրաժարվում էր, անշուշտ, բոլոր իր փալլուն հույսերից, որ կապված էին հայկական արշավանքի հետ:

¹ Տե՛ս Մոմսեն, Римская история, III, էջ 63:

Մինչև Լուկուլլոսը Տրիարիուսին օգնության էր գնում՝ արդեն Պոնտոսում սկսվել էին պատերազմական գործողությունները։ Տրիարիուսը, որն ուներ մոտ տասը հազար զորք՝ սկզբում աշխատեց խուսափել ընդհարումից և ամրացավ իր ճամբարում Գազիուրայի մոտ։ Սակայն, երբ Միհրդատն ուզեց պաշարել Դադասա ամրությունը, ուր գտնվում էին հոռմեական զորքի հափշտակած ավարն ու գույքը՝ Տրիարիուսի զինվորները սրան հարկադրեցին օգնության գնալ Դադասայի կայազորին։ Դուրս գալով ամրացրած ճամբարից՝ Տրիարիուսը ստիպված եղավ մարտի բռնվել Միհրդատի հետ Գազիուրայի և Զելայի միջև խիստ վտանգավոր վայրում։ Չնայած որ հոռմայեցիները ցույց տվին թշնամուն ուժեղ դիմադրություն՝ հայ-պոնտական զորքերը կարողացան ետ մղել հոռմեական հետևազորը մի տղմուտ ձորի մեջ, ուր նա զրեթե ամբողջությամբ կոտորվեց։ Փախուստի էին դիմել ու ազատվել միմիայն ինքը Տրիարիուսը և հոռմեական հեծելազորը։

Ըստ Ապպիանոսի և Պլուտարքոսի վկայությունների՝ հոռմեական զորքից սպանվել էին ճակատամարտում 24 հազմական տրիբուններ, 150 հարյուրապետեր և մոտ 7000 զինվորներ։ Տրիարիուսի այս ծանր պարտության մասին առանձնապես ուշագրավ է Կիկերոնի վկայությունը, որը մատնանշում է, որ ինքը, հետևելով հոռմեական պատմագիրների օրինակին՝ լռություն է պահպանելու պարտության մասին։ Վերջինս, ասում է Կիկերոնը, այնքան մեծ էր, որ զախավոր հրամանատարը իմացել էր նրա մասին ոչ թե ճակատամարտին մասնակցող լրաբերից, այլ ժողովրդի մեջ պատուղ լուրերից²։ Սպանվածների դիակները, երեք տարի անթաղ մնալուց հետո, հողին էր հանձնել Պոմպեոսը 64 թվին։

Լուկուլլոսը դեռևս կես ճանապարհին էր գտնվում, երբ նա տեղեկացավ, որ Տրիարիուսը, որին նա օգնության էր գնում՝ ծանր պարտություն էր կրել թշնամուց։ Նա ուզեց վերսկսել ճակատամարտը և վրեժ առնել Միհրդատից Տրիարիուսի պարտության համար, սակայն Միհրդատը մարտը շընդունեց և, նախապատվություն տալով մարտավարության նախկին գործելակերպին՝ զերադասեց սպասել Տիգրանին և վերսկսել նրա հետ միասին լեռնային փոքր պատերազմը, որը, ինչպես տեսանք, փայլուն հետևանքներ էր տվել 68 թվի կռիվներում։

¹ Տե՛ս Ապպ., Միհրդ., գլ. 89 և Պլուտարքոս, Լուկուլ., գլ. 35։

² Տե՛ս De imp. Pompeii, IX, 25։

Գազիուրայի ու Զելայի կողմերից, ուր պարտութիւն էր կրել Տրիարիուսը՝ Միհրդատը շտապեց ետ քաշվել Փոքր Հայք, վերցնելով իր հետ այնքան պաշարեղէն, որքան հնարավոր էր տանել¹։ Իսկ այն, ինչ որ դժվար էր տանել, նա ոչնչացրեց, որպեսզի զրգացնէ թշնամու պարենավորումը։ Ինչպէս վկայում է Կասսիուս Դիոնը², նա իր զորքի հետ նահանջել էր Տալավրայի բարձունքները և, ամրանալով ալստեղ՝ սպասում էր Տիգրանի գալստյան։ Եվ նույն այդ ժամանակ Ատրպատականի թագավոր Միհրդատը, որը Տիգրանի փեսան էր՝ հանկարծակի հարձակումներով հալածում ու սրի էր քաշում այս ու այն կողմ ցրված հռոմեական փոքր զորամասերը³։

67 թվի դարնանը Լուկուլլոսը և նրա զորքը գտնվում էին Փոքր Հայքում՝ դեմ հանդիման Միհրդատի զորաբանակի։ Իսկ թիկունքից, ինչպէս և 68 թվի կոիվներում, նրան սպառնում էր Տիգրանը, որը վերագրավել էր արդեն իր բուն թագավորութեան հայկական հարավային երկրները և պատրաստվում էր օգնութեան դալու անբոյժ։ Լուկուլլոսի ու նրա զորքի դրութիւնը խիստ ծանր էր, որովհետև հայ-պոնտական զորքերն անընդհատ ուժեղանում էին ու ստանում թարմ զորական ուժեր, մինչդեռ հռոմեական բանակը, որը շարունակ կորուստներ էր կրել՝ զրեթե չէր ստանում օժանդակ նոր զորամասեր։

Արդ՝ կարիք ունենալով կորուստների լրացման՝ Լուկուլլոսը Փոքր Հայքից սուրհանգակներ ուղարկեց Կիլիկիայի նորընտիր Կվինտուս Մարկիուս Ռեքս կուսակալի մոտ և խնդրեց նրանից օգնութիւն։ Այս վերջինը, որն այդ ժամանակ գնում էր իր շրջանը՝ արդեն հասել էր Լիկաոնիա և ուներ իր տրամադրութեան տակ երեք լեզեոն։ Լուկուլլոսը լիահույս էր, որ Մարկիուս Ռեքսն իր խնդիրը չի մերժի, որովհետև նա հետևորդ էր քաղաքական միևնույն կուսակցութեան և միաժամանակ իր քենակալն էր։ Սակայն այդ միանգամայն զուր հույսեր էին։ Մարկիուս Ռեքսը մերժեց նրա խնդիրը և պատասխանեց, որ իր զորքերը չեն համաձայնվում գնալ Հայաստան⁴։

Վատ էին նաև Հռոմից հասած լուրերը։ Տրիարիուսի պարտութեան լուրը հռոմայեցիների ականջը հասնելուց հետո՝ Լուկուլլոսի

¹ Տէս Ապպիան., Միհրդ., գլ. 90.

² Գք. 36, գլ. 14, 2:

³ Տէս Դիոն, գք. 36, գլ. 14, 2:

⁴ Տէս Սալլուստիուս, V, fr. 12 և 13, համեմատեա նաև Կասսիուս Դիոն, 36, 15, 1 և 17, 2:

հակառակորդները նոր առիթ ունեցան սաստկացնելու իրենց պայքարը նրա դեմ: 67 թվի դարնանը նրանք կարողացան հասնել իրենց վերջնական նպատակին: Ժողովրդական տրիբուն Գաբինիուսի առաջարկով թյամբ Հռոմում ընդունվեց մի նոր օրենք, որը Լուկուլոսից ետ էր վերցնում նրա հրամանատարության իրավունքն ընդդեմ Միհրդատի, ինչպես և Բիթանիայի ու Պոնտոսի կուսակալությունները, և տալիս էր այդ իրավունքները նույն տարվա կոնսուլ Մանիուս Ակիլիուս Գլաբրիոնին: Նույն օրենքով արձակուրդ էր տրվում Լուկուլոսի հրամանատարության տակ գտնվող այն լեգեոնարներին, որոնց ծառայության ժամկետն արդեն լրացել էր: Օրենքը հակառակորդներին սպառնում էր նրանց գույքի բռնագրավմամբ: Հռոմի այս կարգադրությունները, ինչպես հաղորդում է Ապպիանոսը¹, իսկույն հրապարակվել էին ամբողջ Ասիայում:

Այսպիսով, Լուկուլլոսը, որն արդեն վարկաբեկ էր եղել էր բանակում 68 և 67 թվերի ռազմական անհաջողությունների ու պարտությունների պատճառով՝ վերոհիշյալ օրենքի հրապարակումից հետո կորցրեց բոլորովին իր վարկն ու հեղինակությունը: Գլուխը վեղելով այսպիսի ծանր դրության մեջ՝ նա տեսավ, որ իրեն ուրիշ ոչինչ բան չէր մնում անել, քան հանձնել հրամանատարությունը կոնսուլ Գլաբրիոնին, որն արդեն ժամանել էր Փոքր Ասիա: Նա խնդրեց այս վերջինին, որ համաձայն հռոմեական ժողովրդի որոշման ընդունե իրենից զորքի գերագույն հրամանատարությունը: Սակայն Գլաբրիոնը ևս, ինչպես և Մարկիուս Ռեքսը, մերժեց նրա խնդիրը և չհամաձայնեց վերցնել իր վրա նրա պատասխանատու պաշտոնը, որը դառել էր չափազանց դժվար ու վտանգավոր:

Այսպիսով Լուկուլլոսը, թողնված լինելով ինքն իրեն և վախենալով, որ Միհրդատն ու Տիգրանն իրեն կարող են շրջապատել Տալավրայի մոտ՝ հրաման տվեց իր զորքին արշավել Տիգրանի դեմ, հույս ունենալով, որ կհաջողվի հանկարծակիի բերել նրա հոգնած զորքը, որը շտապում էր օգնության գալ Միհրդատին և արդեն գտնվում էր Նփրատ գետի մոտ: Հռոմեական լեգեոնները սկզբում, թվում էր, թե կատարում էին նրա հրամանը: Սակայն երբ նրանք դուրս գալով Փոքր Հայքից՝ հասան մեծ ճանապարհի մոտ, որը մի կողմից գնում էր դեպի Նփրատ գետը, իսկ մյուս կողմից՝ դեպի Գալատիա՝ նրանք հրաժարվեցին գնալ հայերի դեմ և գերադասեցին ետ դառնալ արևմուտք: Զինվորների մեծագույն մասը, որոնց ծառայության ժամանակն արդեն լրացել էր՝ հայտնեցին, որ հա-

¹ Միհրդատ., գլ. 90, համեմատե Սալլուստիուս, V, fr. 14 (Kritz).

մաձայն օրենքի արդեն իրենք արձակված են ծառայությունից և որ Լուկուլլոսն այլևս իրավունք չունի իրենց առաջնորդելու:

Այնուհետև, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը¹, Լուկուլլոսը, տխուր ու հուսահատված, մտնում էր նրանց վրանները, նաև դիմում էր նրանց անհատապես: Նա լաց էր լինում, աղաչում և մինչև իսկ համբուրում էր նրանց ձեռքերը՝ բայց իզուր: Հռոմեական զորքը մնաց անդրդվելի ու կտրականապես մերժեց գնալ Տիգրանի ու հայերի դեմ, և Լուկուլլոսը ստիպված եղավ հո քաշվել դեպի Գալատիա²: Արձակուրդ ստացած զինվորները համաձայնեցին սակայն մնալ նրա բանակում մինչև ամառվա վերջը և հայտնեցին, որ եթե այդ ժամանակամիջոցում թշնամին չերևա ու չկռվի հռոմեական զորքի հետ՝ նրանք այնուհետև իրենց ազատ կհամարեն ու կցրվեն: Լուկուլլոսը, որը գոհ պիտի լիներ, որ արձակուրդավորներն առժամանակ մնում են բանակում՝ հարկադրված եղավ ընդունելու այդ պայմանները, և 67 թվի ամբողջ ամառը նրա զորքը համաձայն այդ պայմանի կանգնած մնաց անշարժ Գալատիայի արևելյան շրջաններում և, գլխավորապես, Տրոկմերի երկրում:

Նույն այս 67 թվին, երբ Լուկուլլոսը խաղալիք ու ծաղրի առարկա էր դառել հռոմեական բանակում՝ Միհրդատը ոչ միայն կարողացել էր տիրել իր ողջ թագավորությունը, այլև նրա հեծելազորն արդեն ասպատակում էր Բիթանիայի արևելյան շրջանները, իսկ Տիգրանը, եփրատ գետն անցնելուց հետո՝ ներս էր խուժել Կապպադոկիա³ և իր փեսայի, Ատրպատականի Միհրդատ թագավորի հետ, նվաճում ու ավերում էր այդ երկիրը: Նա նորից կարողացել էր հալածել ու դուրս վտարել երկրից Կապպադոկիայի Արիոբարզան թագավորին, որը ոչ մի օգնություն չէր ստացել ո՛չ Լուկուլլոսից, ո՛չ նրա փոխանորդ Գլաբերիոնից և ո՛չ էլ Կիլիկիայի նոր կուսակալից⁴:

¹ Տե՛ս Լուկուլ., գլ. 35:

² Հռոմեական զորքի անվթար վերադարձը Փոքր Ասիա Մոմզենը համարում է զինվորական գործում այնպիսի մի հրաշք, որն իրենից շատ հո է թողնում մինչև իսկ Քսենոփոնի նահանջը (տե՛ս «Римская история», III, էջ 64): Մոմզենի այս գնահատականը ակներև մի չափազանցություն է, որովհետև Լուկուլլոսը Միջագետքից նահանջել էր Փոքր Ասիա, գլխավորապես, Մոփքի և Կապպադոկիայի վրայով, որոնք բարեկամ ու դաշնակից երկրներ էին:

³ Տե՛ս Պլուտ., Լուկուլ., գլ. 35, Ապպիանոսի մոտ (գլ. 91) Կապպադոկիայի վրա հարձակումը վերագրված է Միհրդատ Պոնտացուն:

⁴ Տե՛ս Դիոն., գք. 36, գլ. 17, 1 և Կիկերոն, Պոմպեոսի հրամանատարության մասին, V, 12:

67 թվի ամառը Լուկուլլոսի մոտ եկել էին հռոմեական ծերակույտի լիազորները, որոնց նա խնդրել էր ուղարկել Պոնտոս, որպեսզի նրանք համաձայն ընդունված կարգերի կազմակերպեն նվաճված երկրի գործերը: Սակայն այս լիազորների զալն այժմ, իհարկե, սխալմամբ անխմայտ էր: 67 թվի ամառը հռոմայեցիները Պոնտոսում այլևս չունեին և ոչ մի թիզ հող և այդ երկիրը հարկավոր էր վերստին նվաճել զենքի ուժով:

67 թվի ամառվա վերջին Լուկուլլոսի բանակից խմբերով հեռացան արձակուրդ ստացած զինվորները, որոնց ծառայության ժամանակն արդեն լրացել էր: Նմանապես և երիտասարդ զինվորներից շատերը շուգեցին մնալ նրա մոտ և գերադասեցին շարունակել իրենց զինվորական ծառայությունը կոնսուլ Գլաբրիոնի մոտ, որն ինչպես տեսանք, ուղարկված էր իբրև Լուկուլլոսի փոխանորդ: Ապպիանոսի ասելով՝ հռոմեական այս մեծ զորավարի մոտ այժմ մնացել էին միմիայն աննշան թվով զինվորներ, որոնք բոլորովին աղքատ էին և չունեին փող ճանապարհածախսի համար:

Ինչպես տեսնում ենք, Լուկուլլոսի վարած պոնտական ու հայկական պատերազմները, որ նա փայլուն կերպով սկսել էր յոթը տարի առաջ, վերջանում էին այսպիսով բոլորովին անփառունակ կերպով:

«Հենց այսպես,—ասում է Ռեյնաքը,—յոթը տարվա կատաղի պատերազմից հետո՝ դեպքերը պարզապես հանգել էին դարձյալ նույն մեկնակետին: Լուկուլլոսի մեծամեծ հաղթությունները չբանում էին ինչպես մի երազ: Հռոմեական արծիվները նույնպիսի արագությունը, ինչպես նրանք գնացել էին առաջ՝ ետ դարձան Եփրատից դեպի Տավրոս և Տավրոսից դեպի Հալիս: Կապադովկիան արդեն կորցված էր, Բիթանիան անդամատված, պրովինցիա Ասիան վտանգված²:

Թե որքան ծանր դրություն էր ստեղծվել Փոքր Ասիայում 67 թվի վերջերին՝ այդ մանրամասն մատնացույց է արված Կիկերոնի «Պոմպեոսի հրամանատարության մասին» ճառում: Իր այդ ճառի մեջ³ Կիկերոնը նշում է, որ Բիթանիայում հրդեհված ու ոչնչացված էին բազմաթիվ գյուղեր և որ հռոմեական ամբողջ Ասիան սպասում էր, որ երկու հզոր թագավորները, որոնք Հռոմի ամենաոխերիմ

¹ Միհրդատ, գլ. 90:

² Reinach. Mithridate Eupator, էջ 377:

³ St^h De imperio Cn. Pompeii, II, 4—5, V, 12, VI, 16.

թշնամիներն էին, կներխուժեն շուտով և կավերեն հռոմեական շրջանները: Վտանգ էր սպառնում, նրա ասելով, հռոմեական դրամատերերի հարստություններին, որ նրանք զետեղել էին պետական հարկերի հավաքման գործում: Հուսալքվել էին, ասում է նա, բաժնետերերը և վարձակալական ընկերությունների գործակալները, որովհետև նրանք գիտեին, որ թշնամու ձիավոր ջոկատների առաջատարները կարող էին իրենց գրկել ամբողջ տարվա եկամուտից: Վախենում էին վարձակալներն անգամ իրենց ստրուկներից, որոնց նրանք պահում էին արոտավայրերում ու արտերում, նավահանգստներում ու պահակակետերում:

67 թվին հռոմեական հանրապետության դրությունը ծանր ու աղետալի էր դառել ոչ միայն հռոմեական Ասիայում, այլև ծովի վրա ու նաև բուն Իտալիայում: Չափազանց ուժեղացել էին այդ ժամանակ ծովահենները, որոնք պարզապես տեր ու տնօրեն էին դառել էգեյան ու Միջերկրական ծովերի: Նրանք հարձակվում էին ոչ միայն առանձին նավերի, այլ նաև ռազմական նավախմբերի վրա: Նրանք շարունակ կողոպտում էին ծովափնյա շրջանները և գերի էին տանում մինչև իսկ ամենաականավոր հռոմեական պաշտոնյաներին ու զինվորականներին: Հաղորդակցությունը ծովով չափազանց վտանգավոր էր դառել և Իտալիայում ու առանձնապես Հռոմում, որը հացահատիկ էր ստանում օտար երկրներից՝ հացի գները խիստ բարձրացել էին և սկսվել էր արդեն ահավոր սովը:

Հռոմում զգացին, որ հանրապետության սովորական պաշտոնեությունը չի կարողանալու դուրս հանել երկիրը ճգնաժամային այդ դրությունից, այլ հարկավոր են արտակարգ իշխանություն ունեցող պաշտոնյաներ, որոնց պետք է տրվեն զիկտատորական լիազորություններ:

Հենց Լուկուլուսի նահանջի ժամանակ, նույն այս 67 թվին, ժողովրդական տրիբուն Գաբինիուսն անցկացրեց Հռոմում իր առաջարկը, որով Պոմպեոսը ստացավ զիկտատորական արտակարգ իրավունքներ, որպեսզի նա ոչնչացնե ծովահեններին և վերականգնե ծովային հաղորդակցության ճանապարհների անվտանգությունը:

Պոմպեոսը կարողացավ, իրապես, գրավել ծովահենների ամրությունները և, չախջախելով նրանց ուժերը՝ հարկադրեց նրանց անձնատուր լինել: Այնուհետև, 66 թվի սկզբներին, ժողովրդական տրիբուն Մանիլիուսի առաջարկությամբ՝ Պոմպեոսին տրվեց արտակարգ իշխանություն (imperium majus) արևելյան պատե-

րազմը շարունակելու համար: Համաձայն այդ օրենքի Արևելքից ետ կանչվեցին Մարկիուս Ռեքսը և Մանիուս Ակիլիուս Գլաբրիոնը և նրանց պաշտոնները հանձնվեցին Պոմպեոսին: Այս վերջինը, որը Լուկուլլոսի վաղեմի հակառակորդն էր, ստացավ այժմ, բացի Գաբինիուսի օրենքով իրեն տրված նախկին լիազորություններից, զորքի բարձրագույն հրամանատարությունն առաջիկա կոիվներում քնդդեմ Միհրդատի և Տիգրանի ու նաև բացարձակ իրավունք պատերազմ հայտարարելու և հաշտություն կնքելու հռոմեական ժողովրդի անունից:

66 Թվին ռազմական գործողությունները վերսկսվեցին Արևելքում Պոմպեոսի առաջնորդությամբ:

16. ՊՈՄՊԵՆՍԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ՊՈՆՏՈՍ ԷՎ ՄԵԼՐԴԱՏԻ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երբ Հռոմում ընդունվում էր Մանիլիուսի վերոհիշյալ օրենքը՝ Պոմպեոսն ինքը գտնվում էր Կիլիկիայում։ Ստանալով տեղեկություն, որ իր վաղեմի հույսերը լիովին իրականացել են և որ իրեն է հանձնված պոնտական ու հայկական պատերազմների վարումը՝ իսկույն ևեթ նա սկսեց նախապատրաստվել պատերազմին¹։ Նա կարգադրեց դաշնակից և ստորագրյալ ասիական իշխանավորներին ու քաղաքներին, որ ուղարկեն իրեն օգնական զորքեր։ Նրան հաջողվեց իր դրոշների տակ հավաքել մինչև իսկ այն արձակուրդավոր զինվորներին, որոնք հրաժարվել էին մնալ Լուկուլլոսի բանակում։ Ամենակարճ ժամանակվա ընթացքում նա համակենտրոնացրել էր Կիլիկիայում, բացի Մարկիոս Ռեքսի վերոհիշյալ երեք լեգեոններից և ասիական օգնական զորքերից, ավելի քան հիսուն հազար նոր զորք։

66 թվի սկզբներին, իր մեծ արշավանքը սկսելուց առաջ, Պոմպեոսը նախապես աշխատեց, իրեն հատուկ առանձին զգուշավորություններ, դիվանագիտական պատրաստություններ ևս տեսնել։ Նա ուղարկել էր Միհրդատի մոտ, ինչպես վկայում է Կասսիուս Դիոնը², իբր թե բարեկամական բանակցությունների համար փախստակ Միտրոփանեսին։ Սակայն իրապես, նրա ուղարկած այս դեսպանը գնացել էր Պոնտոս՝ պարզապես հետախուզական ու լրտեսական նպատակներով։ Միևնույն ժամանակ Պոմպեոսի մի այլ դեսպանությունը գնացել էր նաև Տիգրոն բանակցելու Հրահատ Գ-ի հետ և առաջարկելու, որ նա հռոմայեցիների հետ դաշն կնքե Պոնտոսի ու Հայաստանի թագավորների դեմ։ Այս դաշինքը գլուխ

¹ Տե՛ս Կասսիուս Դիոն, գր. 36, գլ. 45, 1—2։

² Տե՛ս գր. 36, գլ. 45, 2։

էր եկել, ինչպես վկայում է Դիոնը¹, նույն այն պայմաններով, որ 68 թվին պարթևաց թագավորին առաջարկել էին Տիգրանը և Միհրդատը: Հրահատ Գ-ին խոստում էր տրված, որ նա կստանա ամբողջ Միջագետքը մինչև Եփրատ, այսինքն՝ այն երկրները, որ նրանից գրավել էր հարավում Տիգրանը: Միևնույն ժամանակ առաջարկ էր արված Հրահատին, որ նա, գործակցելով իբրև դաշնակից՝ հարձակվի հայկական թագավորության վրա հարավ-արեւելքից:

Դաշինքի կնքման առաջարկը, ինչպես մասնաշվում է պատմագիտական նորագույն ուսումնասիրություններում², Հրահատ Գ-ին համոզել էր ընդունել Տիգրան Բ-ի որդին, Տիգրան Կրտսերը, որը 66 թվի սկզբներին ապստամբել էր իր հոր դեմ և փախել էր Տիգրան: Ինձ թվում է սակայն, որ տիրող ու ընդհանրացրած այս կարծիքը ոչ միայն վիճելի է, այլև անհավանական: Կասսիուս Դիոնի համապատասխան վկայության մեջ պարզ կերպով ակնարկված է, որ վերոհիշյալ դաշինքը Պոմպեոսի հետ կապված է եղել Կրտսեր Տիգրանի Տիգրան գալուց առաջ, և այս վերջինը Հրահատ Գ-ին հորդորած է եղել միայն իրեն օգնելու արշավել Հայաստան:

«Իսկ Տիգրանը, Տիգրանի որդին, — վկայում է Կասսիուս Դիոնը, — վերցնելով իր հետ մեծամեծներից ոմանց, որոնց հաճելի չէր ծերունու իշխանությունը՝ փախավ Հրահատի մոտ, և երբ սա մտածում էր, թե ինչ պետք է անել ըստ դաշինքի, որ կապված էր Պոմպեոսի հետ՝ համոզեց նրան արշավել Հայաստան»³:

Ինչպես տեսնում ենք, 66 թվի սկզբներին քաղաքական դեպքերը դասավորվում էին ոչ ի նպաստ դաշնակից թագավորների: Մասնավորապես Միհրդատը, որի դեմ շուտով արշավանք էր ըսկըսելու Պոմպեոսը, այլևս չէր կարող հույս դնել ոչ պարթևների վրա, ոչ էլ, առանձնապես, Տիգրանի վրա, որի երկրում ծագել էին ներքին խռովություններ և ապստամբություն:

Ինչպես հաղորդում են Ապպիանոսը և Վալերիուս Մաքսիմուսը, դավադրությունները Տիգրան Բ-ի դեմ Հայաստանում տեղի էին ունեցել մի քանի անգամ: Այդ դեպքերը սրանց մոտ պատմված են

¹ Տե՛ս գր. 36, գլ. 45, 3:

² Տե՛ս Reinach, Mithridate Eupator, էջ 382, Моммсен, Римская история, т. III, էջ 104, Халатьянц, Очерк истории Армении, էջ 208 և ուրիշ:

³ Տե՛ս Դիոն, գր. 36, գլ. 51, 2:

այնպիսի վիպական մանրամասնություններով¹, որոնք ըստ իս վիճելի են դարձնում նրանց արժանահավատությունը և որոնք կարող են ընդունվել միայն որոշ վերապահումներով: Այս հեղինակների վկայություններից երևում է, որ Տիգրանի արքունիքում, որն ամուսնացել էր Միհրդատի Կլեոպատրա դստեր հետ, սովորական էին դառել պալատական խարդավանքներն ու արյունահեղ ռճրագործությունները, որոնք մեծ չափերով առանձնահատուկ էին, ինչպես հայտնի է, նաև պոնտական, Սելևկյան և այլ արևելյան արքունիքներին:

Տիգրանն ուներ Կլեոպատրայից, ինչպես վկայում է Ապպիանոսը², երեք որդիներ, որոնք բոլորն էլ թագավորական իշխանություն էին ձգտում հոր մահից առաջ: Նրանցից մեծը, Զարեհ³, հայ իշխանների հետ, որոնք ղեկավարում էին Տիգրանից, իր հոր գեմ դավադրություն էր կազմել նրան գահընկեց անելու նպատակով: Դավակիցները, ինչպես պատմում է Վալերիուս Մաքսիմուսը⁴, հավատարմության երդում տալով միմյանց, իրենց աջ ձեռքերից, ըստ տեղական սովորության, արյուն էին թողնում և ծծում փոխադարձաբար մեկը մյուսից: Դավաճանությունը սակայն հաջողություն չէր ունեցել, և Զարեհն ու նրա դավակից ընկերները հաղթվել էին և սպանվել: Կլեոպատրայից ծնված Տիգրանի միջակ որդին, որի անունը չէ պահպանվել, ուղեցել էր նույնպես գրավել հոր գահը, օգտվելով ուրիշ առիթից: Մերունի Տիգրանը որսի էր գնացել իր այդ որդու ու կրտսեր Տիգրանի հետ: Որսի ժամանակ նա վայր էր ընկել ձիուց և ուշաթափվել: Միջակ որդին, թողնելով իր հորն այդ ծանր վիճակում՝ վերցրել էր նրա թագը և դրել իր գլխին, իսկ կրտսերը մնալով նրա մոտ՝ խնամել էր նրան և օգնել: Մերունի թագավորը ուշքի գալով՝ հրամայել էր միջակ որդուն մահապատժել, իսկ կրտսերին խոստացել էր տալ իր թագն ու գահը: Սակայն, Տիգրանի՝ Կապպադովկիայում գտնված ժամանակ, ապստամբել էր, ինչպես տեսանք, նաև այս կրտսեր որդին:

66 թվի սկզբներին Տիգրանը, լուր ստանալով իր որդու ապրստամբության մասին, ստիպված եղավ ընդհատել իր հաղթական

¹ Տե՛ս Ապպիան., Միհր., գլ. 104 և Վալերիուս Մաքսիմուս, գք. 9, գլ. 11:

² Միհրդ., գլ. 104:

³ Վալերիուս Մաքսիմուսի մոտ (գք. 9, գլ. 11) Տիգրանի այս մեծ որդին անվանված է Sariastr, որ համապատասխանում է հայկական Զարեհ (=Zaria-dris) անվան:

⁴ Տե՛ս գք. 9, գլ. 11, 3:

արշավանքը Կապպադովկիայում և վերադարձով Հայաստան։ Ապստամբ որդին, որ պատերազմ էր սկսել իր հոր դեմ՝ պարտութուն կրեց, փախավ դավադիր հայ մեծամեծների հետ Տիգրոն և այնտեղ ամուսնացավ պարթևների թագավոր Հրահատ Գ-ի դստեր հետ¹։

Կրտսեր Տիգրանի այս ապստամբությունը Պոմպեոսի արշավանքի ճիշտ նախօրյակին ոչ միայն մեծապես թուլացրեց դաշնակից թագավորների դիմադրական ուժը, այլև պատճառ դառավ նրանց բարեկամական հարաբերությունների վատացման։ Մերունի Տիգրանը, ինչպես վկայում է Կասսիուս Դիոնը², կասկածում էր, որ իր որդուն գրգռողը և ապստամբության զրգողը հենց ինքը Միհրդատն է։ Նրա կասկածները, իսկապես որոշ հիմք ունեին։ Տիգրանը, լինելով դաշնակից Միհրդատի, վարում էր, ինչպես վերև տեսանք, իր սեփական ու ինքնուրույն քաղաքականությունը։ Եվ Միհրդատին ձեռնառու էր, իհարկե, հայկական գահի վրա տեսնել իր երիտասարդ թոռին, որին նա կկարողանար իր ձեռին խաղալիք դարձնել։

66 թվի զարնանը Պոմպեոսը Կիլիկիայի ու Կապպադովկիայի պաշտպանության համար թողեց Մարկիուս Ռեբսի երեք լեգեոնները և ինքն իր հավաքած զորքերով առաջ շարժվեց դեպի Գալատիա, որպեսզի փոխարինե լուկուլլոսին և ընդունե նրանից զորքի գերազույն հրամանատարությունը։ Նրկու զորավարների հանդիպումը տեղի ունեցավ, ինչպես հաղորդում է Ստրաբոնը³, Դանալա ամրոցում, որը գտնվում էր Տրոքմերի երկրում։ Թեև լուկուլլոսի և Պոմպեոսի ընդհանուր բարեկամներն աշխատեցին հաշտեցնել նրանց իրար հետ, սակայն, իրապես, նրանց տեսակցությունը վերջացավ փոխադարձ անարգանքով ու վիրավորանքով։ Պոմպեոսն անվավեր հայտարարեց լուկուլլոսի կարգադրությունները, որ արված էին իր ժամանումից հետո, վերցրեց նրանից գրեթե ամբողջ զորքը և թողեց նրան միայն 1600 զինվոր, որոնք լուկուլլոսի հետ գնացին Իտալիա։ Վերադառնալով Հռոմ՝ լուկուլլոսը, ինչպես հայտնի է, այլևս քաղաքական որևէ դեր չկատարեց, այլ վարեց այնտեղ անգործ ու շռայլ կյանք և հայտնի եղավ իր քեֆերով ու կերուխոսով՝ «Լուկուլլոսյան» կոչված՝ «փարթամ խնջույքներով», որոնց համար նա ուներ անչափ հարստություններ, որ իր հետ տարել էր կողոպտված Պոնտոսից ու Հայաստանից։

¹ Տե՛ս Ապպիանոս, Միհրդատ., գլ. 104, Դիոն., գր. 36, գլ. 51, 1, համեմատե՛նաև Gutschmid, Geschichte Irans, էջ 83։

² Տե՛ս գր. 36, գլ. 50, 1։

³ Տե՛ս XII, 5, 2 (567)։

Տրորմերի երկրից, որը սահմանակից էր Միհրդատի թագավորության, Պոմպեոսն իր ամբողջ բանակով, որը բաղկացած էր ավելի քան հիսուն հազար միայն բուն հռոմեական զորքից¹, մտավ Պոնտոս, իսկ նավատորմիղը, որը բաղկացած էր մոտ 270 նավից, կարգադրություն ստացավ վերահսկել ծովափնյա շրջանների վրա և նեցուկ լինել ցամաքային զորքի արշավանքին: Պոմպեոսի զինականն այս մեծ ուժերի դեմ Միհրդատը, որի երկիրն ավերվել ու ուժասպառ էր եղել Լուկուլլոսի արշավանքների ժամանակ, կարողացել էր հավաքել ու դուրս բերել ընդամենը մոտ 30.000 հետևազոր և 2—3000 հեծելազոր²: Հայաստանից նա այլևս չէր կարող օգնություն ստանալ, որովհետև ժերոնի Տիգրանի դեմ պատերազմ էին սկսել Հրահատ Գ-ը և Կրտսեր Տիգրանը:

Թողնված լինելով ինքն իրեն և տեսնելով որ պատերազմի վախճանը թշնամու զորքի թվական մեծ առավելությամբ գրեթե կանխորոշված է՝ Միհրդատն ուզեց Պոմպեոսի հետ հաշտություն խոսել առանց պատերազմի և ուղարկեց նրա մոտ իր դեսպաններին: Սակայն Պոմպեոսի առաջարկած պայմաններն այնքան ծանր էին, որ համաձայնությունը գլուխ չեկավ: Պոմպեոսը պահանջ էր դրել, որ Միհրդատը հանձնի իրեն պոնտական զորքի մեջ գտնվող փախստականներին ու նաև ինքն անձնատուր լինի առանց որևէ պայմանի³:

66 թվի գարնանը վերսկսվեց Պոնտոսում պատերազմը Միհրդատի դեմ: Ինչպես 68—67 թվերին, Միհրդատը դարձյալ վարեց պարտիզանական լեռնային պատերազմ, որը, ինչպես տեսանք, մեծ հաջողությամբ կիրառվել էր Լուկուլլոսի դեմ: Նա շարունակ ետ էր քաշվում, հարկադրում էր Պոմպեոսին իրեն հետապնդել, հարձակվում էր հանկարծակի, վնաս էր հասցնում թշնամուն և, ավե-

¹ Պոմպեոսի զորքի թիվը Մոմզենը ենթադրում է քառասուն կամ հիսուն հազար, չհաշված դաշնակիցների օգնական զորամասերը (տե՛ս Римская история, III, էջ 104): Ինչնաք բուն հռոմեական զորքի թիվը հաշվում է 60.000 (տե՛ս Mithridate Eupator, էջ 382): Սխալ է, անտարակույս, Ֆեոեոյի մատնանշված 30.000 թիվը, որովհետև այդ թիվը չի հիշատակված Դիոնի մոտ, որի վկայությամբ վրա նա հիմնվում է (տե՛ս Величие и падение Рима, т. I, էջ 212)

² Տե՛ս Ապպիան., Միհրդ., գլ. 97, և Պլուտ., Պոմպեոս, գլ. 32: Ինձ թվում է, որ Միհրդատի հեծելազորի փոքր թիվը, որ մատնացույց է արված աղբյուրների մեջ՝ կարող է վիճելի համարվել, որովհետև 67 թվի կռիվների ժամանակ նա ուներ, ինչպես տեսանք, ութը հազար հեծելազոր:

³ Տե՛ս Ապպիանոս, Միհրդ., գլ. 98 և Դիոն., գր. 36, գլ. 45, 3—4.

լելով իր սեփական երկիրը՝ աշխատում էր դժվարացնել հռոմեական զորքի պարենավորումը¹:

Հոգնելով այս անվերջ ու ապարդյուն երթերից՝ Պոմպեոսը հարկադրվեց դադարեցնել թշնամու հետապնդումը և ներս խուժեց Փոքր Հայք, որտեղ գրեթե չկային պոնտական զորքեր, բայց կային իր մեծ զորքի համար պարենի առատ պաշարներ: Սակայն Միհրդատը ևս, ինչպես վկայում է Կասսիուս Դիոնը², շտապեց նույնպես գնալ Փոքր Հայք, ամրացավ դժվարամատչելի բարձր լեռան վրա և այստեղ ևս աշխատեց խափանել հռոմեական զորքի պարենավորումը: Պոնտական թուռցիկ ձիավոր ջոկատները, որոնք շարունակ իջնում էին բաց դաշտ, անընդհատ հարձակվում ու հարվածում էին հռոմայեցիներին և խմբերով բանակ էին բերում իրենց կողմն անցած դասալիքներին: Շուտով Պոմպեոսի դրուժյունը պարենի պակասության պատճառով այստեղ ևս ծանրացավ: Բայց նրա բախտից Միհրդատը ստիպված եղավ ինքը հեռանալ իր հարմար դիրքերից, որովհետև անջրդի այդ վայրերում սպառվեցին նրա ջրի պաշարները: Պլուտարքոսի ասելով³ Միհրդատի գրաված հենց նույն այս լեռան զառիվայրերի վրա հայտնաբերվեցին նրա հեռանալուց հետո ջրի առատ աղբյուրներ, որոնցից օգտվեցին Պոմպեոսի զորքերը:

Պոմպեոսը կրնկակոխ հետապնդեց Միհրդատին, որը նահանջում էր Փոքր Հայքի անտառախիտ ձորերի ու կիրճերի միջով, ուր նա անկարող էր օգտագործել իր հեծելազորը: Հետապնդման ժամանակ Պոմպեոսի հետևազորի և հեծելազորի առանձին ջոկատները, դարանամուտ լինելով՝ մեծ կորուստ պատճառեցին Միհրդատի հեծելազորին⁴: Այս մասնակի պարտությունից հետո՝ Միհրդատը, զգուշանալով Պոմպեոսի նոր հարձակումներից՝ զրավեց, ինչպես վկայում է Ստրաբոնը⁵, «Դաստեյրայի»⁶ մոտ Անգուլիսենի ջրառատ լեռը» և, ամրանալով նոր այս տեղում՝ նորից ուղեց խանգարել հռոմեական զորքի պարենավորումը:

Սակայն այս անգամ Պոմպեոսը կանչեց Կիլիկիայից այնտեղ թողնված երեք հռոմեական լեգեոնները և, ավելացնելով իր զորքի

¹ Տե՛ս Դիոն, գր. 36, գլ. 47, 1, համեմատե նաև Ապպ., Միհրդ., գլ. 97:

² Գր. 36, գլ. 47, 2 և այլն:

³ Պլուտ., Պոմպեոս, գլ. 32, 2:

⁴ Տե՛ս Փրոնտինուս, II, գլ. 5, 33, և Դիոն, գր. 36, գլ. 47, 4:

⁵ Տե՛ս XII, 3, 28 (555):

⁶ Օրոսիուսի մոտ Դաստրակուս է անվանված ինքը լեռը (Dastracus mons), տե՛ս գր. VI, գլ. 4, 3:

թիվը՝ չորս կողմից, մոտ 22 կիլոմետր տարածության վրա, պահպան պոստերի շղթայով շրջափակ պաշարեց Միհրդատի զորաբանակը և այժմ ինքը դժվարացրեց պարենի մատակարարումը Միհրդատի զորքին¹։ Իսկ հռոմեական զորքը պարենի անհրաժեշտ պաշարներն անարգել կերպով ստանում էր Եկեղյաց գավառից, որը գրավել էր Եփրատի ձախ ափում Պոմպեոսի զորամասերից մեկը։

Պոնտական զորքը, որին կաբոդացել էր Պոմպեոսի զորքը շրջապատել՝ ընկավ այժմ խիստ ծանր դրուժյան մեջ և, մատնվելով սովի՝ հարկադրվեց մորթել մինչև իսկ իր ձիերը։ Մնալ նրան Գաստեյրայի մոտ այլևս անկարելի էր։ Ուստի պաշարումից 45 օր հետո՝ Միհրդատը, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը², հրամայեց սպանել պոնտական բանակի թույլ ու հիվանդ զինվորներին, և խորը գիշերով անցավ իր զորքով, հանդարտ ու լուռ, հռոմեական քնած պահակապոստերի շղթայի միջով և փրկեց իր բանակը սովամահով թյուրից։ Հետևյալ առավոտը Պոմպեոսը շտապ հետապնդեց նրան և երրորդ օրը հասավ նրա ետևից ու նորից նրան շրջապատեց մի նեղ կիրճում։ Միհրդատը չկարողացավ այլևս խուսափել ճակատամարտից։ Վճռական ու վերջին կռիվը տեղի ունեցավ Միհրդատի հետ Գալլ գետից դեպի հարավ, էնդերեսից մոտ 10 կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող այժմյան Պյուրկի մոտ, ուր հիմնված էր հետո Նիկոպոլիս քաղաքը։

Հռոմեական զորքը, անցնելով հակառակորդի թիկունքը և գրավելով շրջակա բարձունքները՝ գիշերվա լուռության մեջ հանկարծակի սոսկալի մարտական աղմուկ բարձրացրեց և չորս կողմից կարկտի նման թշնամու վրա թափեց քարեր, նետեր և տեղեր։ Ապա հռոմայեցիները ցած իջան բարձունքներից և կոտորեցին պոնտական զրեթե ամբողջ ահաբեկված ու խուճապահար զորաբանակը³։

Ինքը Միհրդատն այս անգամ ևս կարողացավ թողնել ճակատամարտի դաշտը և իր զորքի փոքրաթիվ մնացորդներով ու իր սիրուհու Հիպսիկրատիայի ուղեկցությամբ, որը տղամարդու շորեր հագած նրան միշտ հետևում էր ու նրա կողքին մարտնչում՝ փախավ Հայաստանի սահմանում գտնվող Սինոբիա ամրոցը։ Այս

¹ ԵՆՍ Ապպիանոս, Միհրդ., գլ. 59 և Պլուտ., Պոմպեոս, գլ. 32, 3։

² Տե՛ս Պլուտ., Պոմպ., գլ. 32, 3 և Փրոնտինոս, I, 1, 7։

³ Ծակատամարտի նկարագրությունը տարբեր կերպ է տրված զանազան աղբյուրներում, տե՛ս Ապպիանոս, Միհրդատ., գլ. 99 և 100, Դիոն, գր. 36, գլ. 48, 3—5 և 49, 1—8 և Պլուտարխոս, Պոմպեոս, գլ. 32, 3—5։

անգամ եւ նա հուլիս ուներ, որ ապաստան կղանի Հայաստանում եւ օգնութիւն կստանա ծերունի Տիգրանից¹:

Վերեւ հիշված Դաստեյրայի տեղադրութիւնը, ինչպես եւ Միհրդատի նահանջի ճանապարհը Դաստեյրայից մինչեւ Սինոորիա, սխալ ու խառնաշփոթ կերպով են լուսաբանված պատմագիտական երկերում: Խառնաշփոթումներն առաջ են եկել նրանից, որ սկզբնաղբյուրները եւ իրար հետ համերաշխ չեն եւ տալիս են հաճախ տեղագրական անհավաստի ու անճշգրիտ տեղեկութիւններ: Այս մոլթ խնդիրը, ինձ թվում է, հաջողվել էր ինձ լուծել ու պարզել աշխարհագրական իմ ուսումնասիրութիւնյան մեջ, որը նվիրված էր Պետինգերիցան քարտեզի մանրախուլջ քննութիւնն²:

Արդ՝ ի նկատի ունենալով, որ առաջագործ իմ նոր պարզաբանումները ոչ միայն կարեւոր են Փոքր Հայքի եւ Հայաստանի պատմական աշխարհագրութիւնյան համար, այլեւ ճշտում են Պոմպեոսի արշավանքների պատմութիւնը եւ որոշում նրա զորքերի տեղաշարժումների հին ճանապարհները՝ ավելորդ չեմ համարում այստեղ էս կանգ առնել այդ խնդրի վրա եւ քննութիւնյան առնել սկզբնաղբյուրների վկայութիւններն ավելի հանգամանորեն, քան այդ արված էր աշխարհագրական իմ աշխատութիւնյան մեջ:

Կարեւոր այդ վկայութիւնները, որ վերաբերվում են այս խընդրին թարգմանաբար մեջ եմ բերում ամբողջութեամբ, ընդգծելով այն հատվածները, որոնց մեջ տեղեկութիւններ են հաղորդված Դաստեյրայի, Սինոորիայի եւ Նիկոպոլսի մասին:

1. Ստրաբոն, XII, 3, 28 (կայացիք՝ 1915)¹

«Երբ զորեղացավ Միհրդատ Եվպատորը՝ նա տիրեց Կոլխիդային եւ այն բոլոր երկրներին, որ նրան հանձնել էր Անտիպատորը՝ Սիսիդի որդին: Նա այնքան հոգս էր քաշում այդ տեղերի մասին, որ կռուցել էր նրանց մեջ յոթանասուն եւ հինգ ամրութիւններ, որոնց մեջ դրել էր իր գանձերի մեծագույն մասը: Դրանցից ամենանշանավորներն էին Հիդարան, Բասգոյդարիզան, նաեւ Սինոորիան, որը սահմանակից էր Մեծ Հայքին, եւ հենց այդ պատճառով Թեոփանեսն անվանել էր այդ տեղը Սինոորիա: Իսկ Պարիադրեսի ամբողջ լեռնային շրջանը, լինելով ջրառատ եւ անտառաշատ եւ անջատված լինելով զանազան կողմերից թեք ձորերով եւ սեպ լեռնագագաթներով՝

¹ Տե՛ս Պլուտ., Պոմպ., 32, 6—7, Վալերուս Մաքսիմուս, IV, 6, 2 եւ Ապպիանոս, Միհրդատ., գլ. 101:

² Տե՛ս «Հին Հայաստանի զլխավոր ճանապարհները», էջ 68—73:

այնպիսի մեծ հարմարություններ ունի, որ այնտեղ էր հենց շինել Միհրդատը գանձերի պահեստատեղերի մեծագույն մասը. և, իրապես, վերջ ի վերջո, ինքը ևս, երբ նրան հետապնդում էր Պոմպեոսը, ապավինեց պոնտական թագավորության այս հեռավոր կողմերը. և գրավելով Դաստեյրայի մոտ Անգոլիսենեյի՝ ջրառատ լեռը (մոտ էր նաև Եփրատը, որը բաժանում էր Ակիլիսենեն Փոբր Հայփից)¹ մնաց այստեղ մինչև որ, պաշարված լինելով՝ հարկադրված եղավ փախչել լեռներով Կողքիս և այնտեղից Բոսփոր։ Իսկ Պոմպեոսը, այս տեղի մոտ հիմնեց Փոբր Հայփում Նիկապոլիս քաղաքը, որը մնում է մինչև այժմ և շատ լավ բնակված է»։

2. Պլուտարքոս, Պոմպեոս, գլ. 32, 3՝

«Այնուհետև [Պոմպեոսը], բանակ դնելով նրա շուրջը՝ շրջափակ պաշարեց նրան։ Եվ նա [Միհրդատը], 45 օր պաշարմանը դիմանալուց հետո՝ իր զորքի ամենաուժեղ մասի հետ աննկատելի կերպով փախավ, իսկ անպետքներին և հիվանդներին սպանել տվեց։ Սակայն հետո նրա Ետեից հասավ Եփրատի մոտերում Պոմպեոսը և բանակեց նրա մոտ. բայց երկյուղ կրելով, որ նա կարող է իսկույն Լեթ անցնել Եփրատը՝ առաջնորդեց նրա դեմ կես գիշերին իր սպառազինված զորքը»։

3. Նույնը, Պոմպեոս, գլ. 32, 6—7՝

«Վերջապես նրանք [փախչելիս] հասան Սինուս ամրությունը, որը լիսի-լեցուն էր թագավորական փողերով ու թանկարժեք իրերով։Այստեղից նա [Միհրդատը] շարժվեց Տիգրանի մոտ Հայաստան, սակայն երբ սա մերժեց և նրա գլխի համար հայտարարեց հարյուր տաղանդ վարձատրություն՝ նա անցավ Եփրատի ալունեներին մոտով և փախավ Կողքիսի միջով»։

4. Կասսիուս Դիոն, գր. 36, գլ. 48, 1՝

«Արդ՝ Միհրդատը, երբ այդ ամենը հաջող անցավ՝ գրավեց առժամանակ Արմենիայի Անահիտյան երկիրը, որը նվիրված էր մի ինչ-որ համաճումն աստվածության, և այնուհետև այստեղ նրան հարեցին ուրիշ շատերը։ Իսկ երբ Պոմպեոսին ևս միացան Մարկիոսի զինվորները՝ նա վախեցավ և այլևս

¹ Մեյնեբեյի բնագիրը փոխանակ ձևազարդական 'Αγγολιστην ἔνθερον-վածք ունի 'Αχιλίστην, համաձայն Քսիլանդերի ուղղման, տե՛ս Markwart, Die Genealogie der Bagratiden, էջ 60, ծան.:

շմնաց այդ երկրում, այլ իսկույն աննկատելի կերպով դուրս եկավ գիշերով և ապա, առաջ զնալով գիշերները՝ ճանապարհվեց դեպի Տիգրանի Հայաստանը»:

5. Նույնը, գր. 36, գլ. 50, 3՝

«[Պոմպեոսը] փաղափ հիմնեց այն տեղում, որտեղ հաղթությամբ էր տարել¹, և տվեց իր վերավոր ու հասակավոր զինվորներին: Այնտեղ նրանց հետ միասին բնակություն հաստատեցին նաև ցանկացողները հարևան տեղերից: Եվ նրանք գոյություն ունեն և այժմ անվանվում են Նիկոպոլսեցիք»:

6. Ապպիանոս, Միհրդատ., գլ. 101՝

«Միհրդատը, զցելով իրեն միայն իր թիկնապահների հետ դեպի թեք լեռները՝ փախավ ու ազատվեց, և ճանապարհին նրան պատահեցին ոմանք նրա վարձկան հեծելազորից և մոտ երեք հազար հետևակներ, որոնք ուղեկցեցին նրան մինչև Սինուրեգա ամրոցը»:

7. Օրոսիոս, գր. VI, գլ. 4, 3՝

«Պոմպեոսը... Փոքր Հայքում Դաստրակոս լեռան մոտ

շրջափակ պաշարեց թագավորի [Միհրդատի] բանակը»:

Մեջբերված այս վկայություններում հիշատակված են, ինչպես տեսնում ենք, հռոմեական-պոնտական կոիվների և Միհրդատի նահանջի երեք գլխավոր վայրերը Փոքր Հայքում՝ Դաստեյրան, Նիկոպոլիսը և Սինուրիան: Այս երեք վայրերից եվրոպական պատմագիտության մեջ անվիճելի կերպով որոշված է միայն Նիկոպոլսի տեղագրությունը: Նա գտնվել է, ինչպես վերև ասացինք, այժմյան Պյուրկի մոտ, ուր հայտնաբերված են արձանադրություններ, որոնց մեջ պարզ կերպով հիշատակված է Նիկոպոլիս քաղաքի անունը²:

Եվրոպական գիտնականներից շատերը՝ Ռեյնաբը, Մարկվարտը և ուրիշները՝ կարծում են, սակայն, որ Նիկոպոլիսը հիմնված է եղել ոչ թե գիշերային ճակատամարտի և Պոմպեոսի վճռական հաղթության վայրում, ինչպես վկայում են քաղաքի անունը (Νικαπολις = «Հաղթության քաղաք») և Կասսիուս Դիոնի ու Ապպիանոսի վերոհիշյալ ցուցումները (վկ. 5), այլ Դաստեյրայի տեղում, ինչպես այդ մատնանշված է վերև մեջբերված Ստրաբոնի

¹ Համեմատե նաև Ապպիանոս, Միհրդատ., գլ. 105:

² S. L. Taylor J. G., Journal of a tour in Armenia, Kurdistan and Upper Mesopotamia, Journ. of Roy. Geogr. Soc., London, 1868, t. 38, էջ 302:

վկայության մեջ¹ (տես վկ. 1): Այս ենթադրությունը հիմնավորելու համար Մարկվարտը մատնացույց է անում, որ նաև Պլուտարքոսի վերոհիշյալ վկայության մեջ (վկ. 2) գիշերային կռվի տեղը ցույց է տրված «Եփրատ գետի մոտերքում»: Ուստի և նա կարծում է, որ Միհրդատի վերջնական պարտության տեղը պետք է լիներ Եփրատ գետի մոտ Եկեղյաց հին դավառում:

Ռեյնաքի ու Մարկվարտի եզրակացության դեմ, որն առաջին հայացքից համոզիչ է թվում, գլխավոր առարկությունը կարող է, անշուշտ, այն լինել, որ Ստրաբոնի վերոհիշյալ մութ ու երկդիմի վկայությունից դժվար է անել որևէ հաստատուն հետևություն: Ընդհակառակը, Ստրաբոնն իր այդ վկայության մեջ, հենց ինքը, ինչպես տեսանք հաղորդում է, որ Դաստեյրայի մոտ է գտնվել «Եփրատ գետը, որը բաժանում էր Ակիլիսենեն Փոքր Հայքից»: Եվ ուշագրավ է, որ Ստրաբոնի այս ցուցմանը կատարելապես համապատասխանում է ոչ թե Ռեյնաքի և Մարկվարտի, այլ Ադոնցի նոր ենթադրությունը, որն ուշադրության չէ արժեք, դժբախտաբար, նորագույն ուսումնասիրություններում:

Ադոնցի կարծիքով² Ստրաբոնի հիշած Դաստեյրան համապատասխանում է այժմյան Դոստալին, որը գտնվում է Կամախի և Ակնի միջև Եփրատի աջ ափի մոտ. ուրեմն՝ հենց համաձայն Ստրաբոնի վկայության՝ թե Եփրատ գետի մոտ և թե Փոքր Հայքի ու Ակիլիսենեի սահմանում: Պետք է ի նկատի ունենալ, որ Միհրդատի ու Տիգրանի ժամանակ Ակիլիսենեն եղել է, ինչպես միանշանակ ճիշտ ենթադրում է Ադոնցը, խիստ ընդարձակ մի շրջան և բովանդակել է իր մեջ ոչ միայն Հին Հայաստանի Եկեղյաց գավառը, այլ, հավանորեն, նաև Դարանադին, Մանանադին, Ադյունը և Մզուրը³:

Որ Դաստեյրայի ու այժմյան Դոստալի նույնացումը կարելի է հաջող և ընդունելի համարել՝ այդ ցույց են տալիս նաև ներքև մեջբերված մեր դիտողությունները Դաստեյրայի հեռավորության մասին Նիկոպոլսից:

Կարևոր է նախ մատնանշել, որ այժմյան Դոստալը հիշատակված է նաև Տալուրի մոտ Զիմարայից մոտ 10—12 կիլոմետր հեռավորության վրա այժմյան Պյուրկից (= Նիկոպոլիս) Զիմարա

¹ St^hu Reinach, Mithridate Eupator, էջ 385, ծան. 1 և Markwart, Die Genealogie der Bagratiden, էջ 59—63:

² St^hu „Армения в эпоху Юстиниана“, էջ 54:

³ St^hu նույնը, էջ 54—55:

տանող ճանապարհի վրա, որը մանրամասն նկարագրված է նրա «Թրագիր մի պտույտի մասին Հայաստանում են» աշխատության մեջ¹: Տայլորի նկարագրած այս ճանապարհը պարզապես Պետինգերյան քարտեզի Նիկոպոլիս-Զիմարա ճանապարհագիծն է, որի ուղղությունը ճիշտ է որոշված թե Ագոնցի մոտ և թե Կոնրադ Միլլերի բացատրական քարտեզում²: Պետինգերյան քարտեզում Նիկոպոլիս հեռավորությունը Զիմարայից ցույց է տրված 75 հռոմեական մղոն կամ մոտ 111 կիլոմետր: Պարզ է, որեմն, որ տարածությունը Պյուրկ-Նիկոպոլիսից մինչև այժմյան Դոստալ պետք է լիներ մատուցարոպես 100 կիլոմետր և Դոստալից մինչև Զիմարա՝ մոտ 11 կիլոմետր:

Այս տարածությունները մի նոր ապացույց են, անշուշտ, Դաստեյրայի ու Դոստալի նույնության: Պոմպեոսը, հետամտելով Միհրդատին, որը նահանջելու էր, բնականաբար, արագացրած երթով, կարող էր հասնել Դաստեյրա-Դոստալից Նիկոպոլիս-Պյուրկ ճիշտ և ճիշտ միայն երրորդ օրը, ինչպես այդ վկայում են հին հեղինակները:

Ճիշտ պետք է համարել ըստ այսմ և Կասսիուս Դիոնի ու Ապիանոսի հաղորդած տեղեկությունը, որ Նիկոպոլիսը հիմնված է եղել ոչ թե Դաստեյրայում, ինչպես ենթադրում են Ռեյնալդը և Մարկվարտը, այլ Պոմպեոսի հաղթության և Միհրդատի վերջնական պարտության տեղում, այսինքն՝ Դաստեյրայից մոտ 100 կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող այժմյան Պյուրկում:

Վերոհիշյալ վկայությունների մեջ հիշատակված վայրերից երրորդի, Սինոբիայի, տեղագրությունը ևս քննված է ու որոշված իմ պատմական-աշխարհագրական նույն աշխատության մեջ³:

Սինոբիա ամրությունը, ինչպես մասնացույց է արել Կոնրադ Միլլերը, համապատասխանում է, անշուշտ, Պետինգերյան քարտեզի Սինարա կայարանին: Սակայն նրա և Ռ. Կիպերտի մոտ⁴ սխալ է որոշված սրա տեղագրությունը: Միլլերը Սինարայի տեղը ենթադրում է այժմյան Սընկաոֆձում, իսկ Կիպերտն այժմյան

¹ *Steu* Journal of the Royal Geographical Society, vol. 38, London, 1868, նաև նույն աշխատության Астафьев-ի ուսերեն թարգմանությունը՝ «Материалы для географии Азиатской Турции», Тифлис, 1874, прил. II к тому II «Изв. Кавк. Отдел. Рус. Геогр. Общества»:

² *Steu* K. Miller, *Itineraria Romana*, Stuttgart, 1916, էջ 679—680.

³ *Steu* «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները», էջ 66—68:

⁴ *Steu* K. Miller, *Itineraria Romana*, էջ 676—677 և R. Kiepert, *Atlas von Kleinasien* in 24 Blättern, 1902—1906.

Ալաջալում: Սակայն, իրապես, նա գտնվել է, ինչպես մանրամասն ցույց է տրված վերոհիշյալ իմ աշխատության մեջ, այժմյան Գաղատաոփճից, որը համապատասխանում է Պետինգերյան քարտեզի *Chalchdiaris կայարանին, 15 հոռմեական մղոն կամ մոտ 22 կիլոմետր հեռավորության վրա և ըստ այս տարածության ընկնում է Գաղատաոփճից Սատաղ տանող ճանապարհի վրա, Աշկալայից մոտ 15 կիլոմետր դեպի հյուսիս-արևմուտք՝ Եփրատ գետի մոտ: Սինորայի մասին կարևոր է ու էական Ստրաբոնի վերոհիշյալ վկայությունը (տես վերև վկ. 1), որից երևում է, որ նա նշանավոր մի ամրություն է եղել Միհրդատի թագավորության մեջ և գտնվել է Պոնտոսի ու Մեծ Հայքի սահմանում: Այս վկայությունից, ինչպես տեսնում ենք, կարելի է եզրակացնել, որ Տիգրան Բ-ի ժամանակ Հայաստանի հարավ-արևմտյան սահմանը հասնում էր մինչև այժմյան Կոպ-Դաղի լեռները, որոնց հարավ-արևելյան ստորոտներում, Եփրատ գետի մոտ, գտնվել է Սինորիա նշանավոր ամրությունը՝ Պետինգերյան քարտեզի Սինարա կայարանը:

Որ մեր եզրակացությունը Սինորիայի տեղագրության մասին ստույգ է և անվիճելի՝ այդ հաստատում են Մարկվարտի նոր դիտողությունները, որ մեջ են բերված նրա վերոհիշյալ աշխատության մեջ¹: Մարկվարտը ևս հանգել է այժմ նոր եզրակացության, որ Միհրդատի և Տիգրանի ժամանակ Դերջան գավառը պատկանել է, հավանորեն, Միհրդատին, իսկ սրա վերջնական պարտությունից հետո, «Ակիրխսենեն և Դերջանը և թերևս նաև Կարենիտիսը» կցվել են Հայաստանին: Նրա ենթադրությունը հավանական չէ, ինչպես տեսնում ենք, Կարենիտիս գավառի նկատմամբ, որն ըստ մեր եզրակացության պատկանել է մինչև Սինորիան ու Կոպ-Դաղը Հայաստանին:

Տեղագրական վերոհիշյալ խնդիրների վրա մենք անհրաժեշտ համարեցինք ընդարձակ կերպով կանգ առնել, որովհետև այդ մասում պատմագիտական երկերը կարոտ են հիմնական սրբագրության: Մեր նոր ուսումնասիրությամբ Միհրդատի նահանջի ճանապարհը Դաստեյրայից մինչև Սինորիա պարզ կերպով որոշվում է Պետինգերյան քարտեզի և Անտոնինոսի ճանապարհացույցի Zimara-Nicopolis և Nicopolis-Satala հին ուղեգծերով, որոնք քննված են ու լուսաբանված Ադոնցի և իմ պատմական-աշխարհագրական աշխատություններում²:

¹ Sk'n Die Genealogie der Bagratiden, էջ 63:

² Sk'u Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 75—80 և իմ աշխատությունը՝ «Հին Հայաստանի զլխավոր ճանապարհները», էջ 66—81:

Մինորիա ամրոցը, ուր փախել էր Միհրդատն իր զորքի աննշան մնացորդներով՝ նրա խոշորագույն գանձապահաստներից մեկն էր։ Այստեղ պահվում էին, ինչպես վկայում են Ապպիանոսը և Պլուտարքոսը¹, վեց հազար տաղանդ դրամ (= մոտ 25 միլիոն ոսկի մարկ կամ 12½ միլիոն ոսկի ուրբի) և թանկարժեք իրեր ու շորեր։ Մինորիայում Միհրդատը բաժանեց իր զորքին փող և նվերներ ու Տիգրանի մոտ ուղարկեց այստեղից սուրհանդակներ խնդրելու նրանից հյուրընկալվելուն։ Սակայն, ինչպես վերև հիշեցինք, ծերունի Տիգրանը կասկածում էր, և ոչ առանց հիմքի, որ իր որդուն զրգողն ու իր դեմ բարձրացած ապստամբության զըլխավոր դրդիչն ինքը Միհրդատն է։ Ուստի և նա ոչ միայն մերժեց նրան ընդունել և օգնել, այլև ձերբակալեց սրա ուղարկած սուրհանդակներին և ուղարկեց նրանց Պոմպեոսին։ Նա ազդարարների միջոցով հայտարարեց, բացի այդ, որ Միհրդատի զխի համար նա սահմանել է 100 տաղանդ դրամավարձ (= մոտ 420.000 գերմանական ոսկի մարկ կամ 210.000 ոսկի ուրբի)։

Ծրանսիրական գիտնականներ Տուրներֆելդ և Մորգանը, ինչպես և Մոմզենը, միանդամայն իրավացի կերպով ենթադրում են², որ Միհրդատի փախուստի հենց ժամանակ Տիգրանը սկսել էր արդեն վարել Պոմպեոսի հետ հաշտության բանակցություններ։

Ըստ երևույթին, Միհրդատը նաև ինքն այլևս հույս չունեիր ընդունելություն գտնելու իր փեսայի մոտ՝ Հայաստանում։ Առանց Տիգրանից պատասխանի սպասելու՝ նա իր փոքրաթիվ զորաբանակով առաջ շարժվեց Մինորիայից դեպի հյուսիս։ Նա հույս ուներ, որ, հասնելով Սև ծովի հյուսիսային ափերը՝ իր Բոսփորյան նախկին թագավորությունից կկարողանա դուրս վտարել իր ապստամբ որդուն, որը հոռմայեցիների հետ արդեն դաշն էր կնքել։

Միհրդատի ճանապարհը Մինորիայից մինչև Կողքիս մանրամասն նկարագրված է Ապպիանոսի մոտ³։ Մինորիայից նա գնացել էր Եփրատի ափերով և հասել մինչև նրա ակունքները։ Այստեղ նա մնացել էր երեք օր և կարգի էր բերել իր զորքերը։ Այնուհետև

¹ Ապպիանոս, Միհրդատ., գլ. 101 և Պլուտ., Պոմպեոս, գլ. 32, 6։

² St' u F. Tournebize, Histoire politique et religieuse de l'Arménie, էջ 774, J. de Morgan, Histoire du peuple arménien, Paris, 1919, էջ 78 և Момсен, Римская история, т. III, էջ 107։

³ St' u Ապպիանոս, Միհրդ., գլ. 101, համեմատե նաև Պլուտ., Պոմպեոս, 32, 7 և Դիոն., գր. 36, գլ. 50, 2—3։

նա ուղղվել էր դեպի հյուսիս, Հայաստանի խոտենեն¹ գավառի միջով, ուր խոտենցիները և իբերները, զինված նետաղեղներով ու պարսատիկներով՝ ուղեցել էին փակել նրա ճանապարհը: Սակայն Միհրդատը նրանց ետ էր մղել և ճորոխ գետի երկայնությամբ ու Սև ծովի ափերով հասել էր Փասիս (այժմյան Փոթի) և այնտեղից Դիոսկուրիաս: Միհրդատի ճանապարհը պետք է ըստ այսմ ենթադրել այժմյան Աշկալայի և էրզրումի մոտով դեպի Թորթում և այստեղից Արզվինի ու Բաթումի վրայով դեպի Սուխում:

Միհրդատի փախուստից հետո Պոմպեոսը պատերազմը նրա դեմ համարեց վերջացած և նույն 66 թվին առաջնորդեց իր զորքը դեպի Հայաստան:

¹ Հյուբշմանը կարծում է, որ խոտենեն (Xw-tyty). որը Հին Հայաստանի գավառներից մեկն է, գտնվել է Եփրատ գետի ափունքների ու Ափսարոս գետի միջև (տե՛ս «Հին Հայոց տեղւոյ անունները», Թարգմ. Պիլեզիկճյանի, Վիեննա, 1907, էջ 19, ծան. 1): Իսկ Ռեյնաբը ենթադրում է, որ խոտենեն համապատասխանում է Ստրաբոնի հիշատակած Xwtyty-ին տե՛ս Mithridate Eupator, էջ 389, ծան. 2:

17. ՏԻԳՐԱՆԻ ՀԱՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊՈՐՊԵՈՍԻ ՀԵՏ

Մինչդեռ Պոնտոսում տեղի էին ունեցել վերև նկարագրված անցքերը՝ Հայաստանն իր հերթին ենթարկվել էր հարձակման։ Պարթևների թագավոր Հրահատ Գ-ը, իր նորափեսա Կրտսեր Տիգրանի խնդրանքով և, հավանորեն, նաև Պոմպեոսի դրդմամբ՝ պատերազմ էր սկսել Տիգրան թագավորի դեմ, որը նրա անհաշտ ախոյանն էր ու թշնամին։ Տիգրանի ապստամբ որդու և խռովարար հայ մեծամեծների ուղեկցությամբ՝ նա ներս էր խուժել Հայաստան և, նվաճելով նրա հարավ-արևելյան շրջանները՝ հասել էր մինչև Արտաշատ մայրաքաղաքը։

Ծերունի Տիգրանը, որը հանկարծակիի էր բերվել, հարկադրվեց, ինչպես վկայում է Կասսիուս Դիոնը¹, փախչել իր երկրի լեռնային շրջանները։ Սակայն Արտաշատ քաղաքը, հավատարիմ մնալով Տիգրան թագավորին՝ ցույց տվեց համառ դիմադրություն։ Ինչպես հայտնի է Ստրաբոնի վկայությունից՝ հին Արտաշատը շնորհիվ իր ամրությունների գրեթե անմատչելի էր։

«Այս քաղաքը,—ասում է Ստրաբոնը²,—գտնվում է թերակղզու նմանող մի խորշում, որը, բացառությամբ պարանոցի, շրջապատված է պարսպով ու նրա առջև հոսող գետով, իսկ պարանոցը փակված ու պաշտպանված է խրամով ու ցցապատներով»։

Շնորհիվ նրա ամուր աչս դիրքի՝ պարթևները, որոնք շունեին ամրացրած քաղաքների պաշարման փորձ՝ չկարողացան նրան առնել և պաշարումը խիստ երկարեց։

Կասսիուս Դիոնի պատմելով³, երբ պարթևների թագավորը տեսավ, որ պաշարումը խիստ երկար է տևելու՝ իր ուժերի մի մասը

¹ Տե՛ս գր. 36, գլ. 51, 2;

² XI, 14, 6 (529)։

³ Գր. 36, գլ. 51, 2։

թողեց Տիգրանի որդուն և վերադարձավ իր երկիրը: Սակայն հենց որ նա հեռացավ՝ ժերոունի Տիգրանը, որն իր շուրջն էր հավաքել իրեն հավատարիմ մնացած զորական ուժերը, հարձակվեց դավաճան որդու և ապստամբած հայ իշխանների վրա, հաղթեց նրանց և հալածեց ու իր իշխանությունը վերահաստատեց ամբողջ իր երկրում: Կրտսեր Տիգրանը հարկադրված եղավ Հայաստանից փախչել և ուզեց գնալ Միհրդատի մոտ ու ուղևորվեց դեպի Պոնտոս, սակայն, իմանալով ճանապարհին, որ իր պապը ծանր պարտություն է կրել և կարոտ է ինքը օգնության՝ փոխեց իր ծրագիրը և գնաց Պոմպեոսի մոտ: Նա հույս ուներ, որ, համաձայնության գալով հռոմայեցիների հետ՝ կկարողանա այս նոր դավաճանության գնով ստանալ իր հոր զահը և թագավորությունը:

Պլուտարքոսի կարեւոր մի վկայությունից՝ երևում է, որ Կրտսեր Տիգրանը եկել էր հռոմեական բանակը և հանդիպել էր Պոմպեոսին Արաքսի ափին: Նրանց հանդիպման տեղը կարելի է ենթադրել այժմյան Քեփրիքեյի մոտ: Այստեղ հենց Բարձր Հայքից Արտաշատ տանող ճանապարհի վրա գտնվում էր, իրապես, Արաքս գետի ափին, ինչպես ցույց ենք տվել աշխարհագրական մեր աշխատության մեջ², Պետինգերյան քարտեզի Ad Confluentes կամ «Գետախառնուրդի մոտ» կայարանը:

Հռոմեական զորավարն ուրախ պիտի լիներ, անշուշտ, որ Տիգրանի ապստամբ որդին, դավաճանելով իր հորը՝ ապավինում էր հռոմայեցիների հովանավորությանն ու օգնությանը: Բայց Կրտսեր Տիգրանն արդեն ուշացել էր: Նրա՝ Պոմպեոսի մոտ գալուց դեռ առաջ ժերոունի Տիգրանը, տեսնելով, որ անկարելի է միաժամանակ պատերազմել թե՛ պարթևների ու իր որդու և թե՛ հռոմայեցիների դեմ՝ սկսել էր, ինչպես վերև տեսանք, հաշտության բանակցություններ վարել Պոմպեոսի հետ: Բանակցությունները դեռ չավարտած՝ նա ձերբակալել ու հանձնել էր Պոմպեոսին Միհրդատի պատվիրակներին և իր աներոջ գլխի համար վարձատրություն էր սահմանել 100 տաղանդ, այսինքն՝ ավելի քան 200.000 ոսկի ոտուրի:

Հավանորեն, Պոմպեոսն ինքն ևս դեմ չէր հաշտության, սակայն նա, օգտվելով Հայաստանում ծագած ներքին խռովություններից՝ ուզում էր, իհարկե, Տիգրանին առաջադրել խաղաղության պայմաններն ըստ իր հայեցողության: Կասսիուս Դիոնի ուշագրավ

¹ Պլուտ., Պոմպեոս, գլ. 33, 1:

² Տե՛ս «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները», էջ 60—62:

մի վկայութիւնից¹ պարզ ու որոշ երևում է, որ այդ բանում Պոմպեոսին մեծապես օգնել էր Կրտսեր Տիգրանը, որն ամեն կերպ խոչընդոտել ու խանգարել էր սկսված բանակցութիւնները: Ըստ Դիոնի² որդու այս հակառակութիւնն էր պատճառը, որ ծերունի Տիգրանը չէր կարողացել դաշն կնքել չափավոր պայմաններով:

Կրտսեր Տիգրանը, հույս ունենալով, որ կստանա իր հոր գահը՝ ուղեցույց դառավ հռոմեական զորքին և թուաշնորդեց Պոմպեոսին ուղիղ Արտաշատի վրա³: Այս արշավանքի ճանապարհը ևս պարզ կերպով որոշվում է Պետինգերյան քարտեզի Սատաղ—Բագավան—Արտաշատ հին ուղեգծով, որ մանրամասն լուսաբանված է «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները» աշխարհագրական իմ ուսումնասիրութիւն մեջ: Հռոմեական բանակը եկել էր Սատաղից Գաղտառիճի վրայով Քեփրիքէյ և այնուհետև գնացել էր Ալաշ-կերտի դաշտը և այստեղից Հայկական Պար կամ Աղբի-դաղ լեռնաշղթայի հարավային կողմով ու Կուջաղի լեռնանցքով մտել էր Արարատյան դաշտը: Կասսիուս Դիոնի կարեւոր մի վկայութիւնից² կարելի է հետեցնել, որ Պոմպեոսը ևս, ինչպես հետագայում նաև Կորբուտոնը՝ Արաքս գետն անցել էր Արարատյան դաշտում հին վարդանակերտի մոտ գտնվող ծանծաղուտով³ և Արտաշատին մոտեցել էր Արաքսի ոչ թե աջ, այլ ձախ կողմից:

Երբ Պոմպեոսի զորաբանակը մոտեցել էր Արտաշատին՝ Տիգրան Բ-ը, տեսնելով, որ դիմադրութիւնն աննպատակ է ու անօգուտ՝ վճռեց, ինչ զնով էլ լինի, համաձայնութիւն գալ Պոմպեոսի հետ և գնաց ինքն անձամբ նրա մոտ ու կամավոր կերպով անձնատուր եղավ հռոմայեցիներին: Տիգրանի տեսակցութիւն մասին Պոմպեոսի հետ հին աղբյուրները տալիս են խառնաշփոթ տեղեկութիւններ, որոնք կարեւոր մի քանի կետերում իրարից զգալի չափով տարբերվում են: Ապպիանոսը, օրինակ, թեև ինքը՝ համապատասխան Կասսիուս Դիոնի և Պլուտարքոսի հաղորդած տեղեկութիւններին՝ վկայում է, որ Տիգրանի գնալը Պոմպեոսի մոտ ինքնաբերաբար էր ու հոժարակամ, սակայն միևնույն ժամանակ մատնանշում է, որ ոմանք վկայում են նաև, որ Տիգրանին նախապես հրավիրել էր Պոմպեոսը:

Ինձ թվում է, որ այս վերջին տեղեկութիւնը, որը հիշատակված է Ապպիանոսի մոտ թուուցիկ կերպով և որը պատմագիտական

¹ Գր. 36, գլ. 52, 1:

² Տե՛ս նույնը:

³ Տե՛ս «Հին Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները», էջ 45—46:

* «Պոմպեոսի ճանապարհը Փոքր Հայքից դեպի Արտաշատ» քարտեզը տե՛ս վերևում, էջ 231. խմբ.:

երկերում աշխարհող է արված, կարող է ճիշտ լինել, որովհետև Պլուտարքոսի մոտ ևս մատնացույց է արված, որ Տիգրանը, նախքան Պոմպեոսի մոտ գնալը, ներս էր թողել Արտաշատ նրա ուղարկած հռոմեական կայազորը: Անհավանական չէ, ուրեմն, որ Տիգրանը Պոմպեոսի մոտ գնացել էր իրոք, ոչ թե ինքնաբերաբար, այլ, հավանորեն, հատուկ հրավերով և նախնական բանակցություններից ու թերևս որոշ հավաստիացումներից հետո: Հռոմեական աղբյուրներն աշխատել են, ըստ երևույթին, քողարկել նախնական համաձայնության հավանական այս փաստը և, Պոմպեոսին մեծարելու համար, կարևոր են համարել առանձնապես շեշտել, որ Տիգրանն ապավինել էր Պոմպեոսի գթասրտությանը հլու ու անվերապահ կերպով:

Համաձայն աղբյուրների տված տեղեկություններին՝ ժերունի Տիգրանը—որն այդ ժամանակ մոտ 75 տարեկան էր,—Պոմպեոսի մոտ եկել էր ձի հեծած, առանց արքայական ծիրանու, բայց գլխին ուներ իր խուլըն ու ապարոշը: Երբ նա հասել էր հռոմեական զորաբանակի մուտքի առջև, նա ուղեցել էր, ինչպես այդ ընդունված էր հայերի մոտ, մտնել ճամբար ձիով: Սակայն Պոմպեոսի թիկնապահների պահանջով նա, համաձայն հռոմեական կարգերի, իջավ ձիուց ցած, տվեց նրանց իր սուրը ու ներս մտավ ոտքով: Մշտնելով Պոմպեոսի մոտ, ինչպես վկայում է Կասսիուս Դիոնը¹, նա դեն գցեց իր խուլըն և ուղեց խոնարհվել ու նրան ողջունել: Սակայն Պոմպեոսն իսկույն տեղից վեր կացավ, նրան բարձրացրեց և նստեցրեց իր կողքին: Կասսիուս Դիոնի ասելով՝ Պոմպեոսն այնուհետև Տիգրանին մխիթարեց և հայտնեց, որ նա ոչ միայն կմնա Հայաստանի թագավոր, այլև կհամարվի հռոմայեցիների բարեկամ ու դաշնակից: Այա, ժերունուն հանգստացնելուց ու քաջալերելուց հետո՝ Պոմպեոսը նրան հրավիրեց ճաշի: Տիգրանի որդին, որը ներկա էր ու նստած էր Պոմպեոսի մյուս կողքին և որը հույս ուներ Պոմպեոսից ստանալու Հայաստանի գահը, տեսնելով որ ինքը խաբված է՝ խիստ դժգոհ մնաց և Պոմպեոսի մոտ չգնաց ճաշի, որին հրավիրված էր հոր հետ միասին:

Տիգրանի ու Պոմպեոսի տեսակցության վերաբերող այս նկարագրությունը, որը կարող է, ինչպես ասացինք, աշառու կերպով գունավորված լինել՝ մենք մեջ բերինք, գլխավորապես, համաձայն Կասսիուս Դիոնի վկայություններին: Պետք է սակայն մատնանշել, որ Պլուտարքոսի ու Ապպիանոսի համապատասխան

¹ Գր. 36, գլ. 52, 3:

հատվածներում կան անհաշտելի շեղումներ, որոնք պարզ ցույց են տալիս, որ նրանց վկայություններին հիմք են ծառայել տարբեր սկզբնաղբյուրներ: Ռեյնաքի կարծիքով, Կասիուս Դիոնը կարող էր իր պատմության այս մասում օգտված լինել Լիվիուսից, Պլուտարքոսը՝ Պոմպեոսի կենսագիր Թեոփանես Միտիլենացուց, իսկ Ապպիանոսը՝ Նիկիտաս Դամասկացուց կամ Պոսիդոնիոսից¹:

Ավելորդ չեմ համարում թարգմանաբար մեջ բերել այս երեք աղբյուրների տեղեկությունները Տիգրանի ու Պոմպեոսի տեսակցության մասին:

1. Կասիուս Դիոն, գլ. 26, գլ. 52, 1—4¹

«Եվ երբ Պոմպեոսն անցավ Արաքսը և մոտեցավ Արտաշատին՝ Տիգրանը և քաղաքը նրան հանձնեց և ինքը ևս հոժարակամ եկավ նրա բանակը: Նա ցույց տվեց բացահայտ կերպով, որքան այդ հնարավոր էր՝ իր նախկին մեծությունը և այժմյան խոնարհությունը, որպեսզի արժանի երևա թե հարգանքի և թե կարեկցության: Նա հանել էր մեջ ընդ մեջ սպիտակ իր պատմաձանը և համակ ծիրանի վերարկուն, բայց ուներ գլխին իր խուլըն ու ապարոշը: Արդ՝ Պոմպեոսը, ընդառաջ ուղարկելով նրան իր թխնապահներից մեկին՝ նրան իջեցնել տվեց ձիուց (որովհետև Տիգրանը, ինչպես նրանց մոտ սովորություն է՝ ներս էր մտնում ձամբարը ձիով): Բայց երբ Պոմպեոսը տեսավ, որ նա ներս մտնելով ոտքով՝ դեն գցեց խուլըն և ուզում էր խոնարհվել իրեն ողջունելու համար՝ խղճահարվեց, վեր կացավ տեղից, բարձրացրեց նրան, դրեց խուլըն գլխին և նստեցրեց իր կողքի բազմոցի վրա: Նա մխիթարեց նրան և ի միջի այլոց ասաց, որ նա ոչ միայն չէ կորցրել հայոց թագավորությունը, այլև ձեռք է բերել նաև հռոմայեցիների բարեկամությունը: Այսպիսով, Պոմպեոսը մտերմացավ նրա հետ և հրավիրեց ճաշի: Իսկ որդին, որը նստած էր Պոմպեոսի մյուս կողքին՝ հոր առջև վեր չկեցավ տեղից, և ոչ էլ նրան որևէ այլ կերպ պատվեց: Նա նմանապես չգնաց ճաշի, որին հրավիրված էր: Եվ հենց սրանով նա մեծապես իր դեմ գրգռեց Պոմպեոսի ատելությունը»:

2. Պլուտարքոս, Պոմպեոս, գլ. 33, 1—4¹

«Իսկ Տիգրան թագավորը, որին Լուկուլլոսը քիչ առաջ ջարդ էր տվել, իմանալով որ Պոմպեոսը բնավորությամբ

¹ Տե՛ս Reinach, Mithridate Eupator, էջ 452:

մեղմ է և հեղձ ներս թողեց հռոմեական կայազորն իր մայրաքաղաքը և, վերցնելով իր բարեկամներին ու ազգականներին՝ գնաց, որպեսզի անձնատուր լինի Պոմպեոսին: Երբ նա հասավ ձի հեծած ճամբարի ցցապատներին՝ նրան մոտեցան Պոմպեոսի երկու թիկնապահները և հրամայեցին ձիուց ցած իջնել ու գնալ ոտքով, որովհետև երբեք չէ տեսնված, որ որևէ մի մարդ հռոմեական բանակ մտնի ձի նստած: Տիգրանը հնազանդվեց ու հանեց և նրանց տվեց նաև իր սուրը: Եվ հետո, երբ նա եկավ իրեն Պոմպեոսի մոտ՝ հանեց իր խուլը և ուզեց գնել նրա ոտքերի մոտ՝ և, բացի այդ, խոնարհվելով— որ ամենից ամոթալին էր— ուզում էր նաև ծուներ իջնել: Սակայն Պոմպեոսը, բռնելով նրա աջ ձեռքից՝ կանխեց այդ, քաշեց իր մոտ և նրան նստեցրեց իր կողքին, իսկ որդուն՝ մյուս կողքին: ...Բայց որդին դժգոհ մնաց և, հրավիրված լինելով ճաշի, ասաց, որ նա կարիք չունի նման պատիվների Պոմպեոսի կողմից և որ նա կգտնի հռոմայեցիների մեջ մեկ ուրիշին»:

3. Ապպիանոս, Միհրդատ., գլ. 104՝

«Սակայն բարբարոսների մոտ մեծապես համբավված էին Պոմպեոսի արդարամտությունը և հավատարմությունը: Հույս գնելով նրա այդ համբավի վրա՝ նրա մոտ գնաց, առանց նախապես լրատար ուղարկելու, Տիգրան հայրը: Եվ սա, ամեն բանում իրեն տրամադրելով Պոմպեոսի արդարադատությանը՝ ուզում էր մեղադրել որդուն Պոմպեոսի առջև: Երբ Պոմպեոսը, նրան պատվելու համար, իր ղինվորական արիբուններին և հեծելապետներին հրամայեց գնալ նրան ղիմավորելու՝ Տիգրանի շուրջը գտնվողները ճանապարհին վախեցան, որովհետև մոտեն էին գնում առանց լրատարի միջոցով ազգարարելու, և ետ փախան: Իսկ Տիգրանը գնաց և, համարելով Պոմպեոսին իրենից ավելի հզոր, ըստ բարբարոսական սովորության ողջունեց նրան խոնարհվելով: Ոմանք ասում են, որ Տիգրանին, որին նախապես հրավիրած է եղել Պոմպեոսը՝ առաջնորդել էին նրա մոտ թիկնապահները»:

Պոմպեոսի և Տիգրանի այս հանդիպման ժամանակ նրանց մեջ կայացավ հաշտություն, որով վերջ դրվեց հայկական նորաստեղծ

¹ Համեմատե նաև Վալերիուս Մաքսիմուսի վկայությունը (գր. V, գլ. 1, 9), որի սկզբնաղբյուրն է Կիկերոնի Pro Sestio ճառը (XXVII, 58):

աշխարհակալության: Համաձայն հաշտության պայմաններին¹ Տիգրանը պետք է հրաժարվեր իր բոլոր նվաճումներից, այն է՝ Ասորիքից, Արևելյան Կիլիկիայից, Փյունիկեից, Կապպադովկիայից, Կորդոքից ու Մոփքից և մնալու էր միմիայն իր հայրենի երկրի՝ Մեծ Հայաստանի թագավոր: Իսկ նրա որդին, Կրտսեր Տիգրանը, ստանալու էր Մոփքը (ըստ Ապպիանոսի² նաև Կորդոքը) և հոր մահից հետո ժառանգելու էր նաև նրա գահը: Ոմանք, հիմնվելով Ապպիանոսի անորոշ մի վկայության վրա³ կարծում են, որ Մոփքի թագավորությունը նա ստացել էր դեռ առաջ իր հորից⁴:

Մերոնի Տիգրանը ոչ միայն հարկադրված եղավ հրաժարվելու իր նվաճումներից, այլև վճարելու էր Պոմպեոսին 600 տաղանդ պատերազմական տուգանք, որն անում է այժմյան դրամով մոտ 25 միլիոն գերմանական ոսկի մարկ կամ մոտ 12½ միլիոն ռուսական ոսկի ռուբլի: Բացի այդ, նա հոռմեական զորքերին ևս համաձայնել էր տալ հատուկ դրամական նվեր՝ ամեն մեկ զինվորին 50 դրաքմե (հավասար է մոտ 35 ոսկի մարկի կամ մոտ 17½ ոսկի ռուբլու), հարյուրապետներին 1000-ական դրաքմե (= 350 ոսկի ռուբլ.) և զինվորական տրիբուններին 1-ական տաղանդ (= 2100 ոսկի ռուբլ.)⁵:

Հաշտության այս պայմաններին վերաբերող վկայությունները ևս մեջ ենք բերում բառացի թարգմանությամբ:

1. Կասսիուս Դիոն, գք. 36, գլ. 53, 2՝

«Հետևյալ օրը Պոմպեոսը, նրանց ունկնդրելուց հետո՝ տվեց մեծին հայրենի ամբողջ թագավորությունը, իսկ այն, ինչ որ Տիգրանը նվաճել էր ինքը,— թե այլ երկրներ և թե Կապպադովկիայի ու Ասորիքի մասերը, Փյունիկեն ու Հայաստանի սահմանակից Մոփքը,— նրանից վերցրեց, և, բացի այդ, նրանից պահանջեց նաև փող. իսկ որդուն տվեց միայն Մոփքը»:

¹ Տե՛ս Դիոն, գք. 36, գլ. 53, 2, Պլուտարխոս, Պոմպեոս, 33, 3—4 և Ապպիանոս, Միհրդատ., գլ. 104—105:

² Միհրդատ., գլ. 105:

³ Նույնը, գլ. 104:

⁴ Տե՛ս Ն. Աստուրյան, Քաղաքական վերաբերություններ, էջ 77:

⁵ Տե՛ս Ստրաբոն, XI, 14, 10 (530), Պլուտարխոս, Պոմպեոս, 33, 3—4 և Ապպիանոս, Միհրդատ., գլ. 104: Համաձայն վերջինիս վկայության զինվորական տրիբուններից ամեն մեկին տրված է եղել ոչ թե 6000 դրաքմե կամ 1 տաղանդ, այլ 10,000 դրաքմե: Ըստ Նուլլի հանրապետական Հոռմի դենար-դրաքմեն հավասար էր 0,70 ոսկի մարկի կամ մոտ 35 ոսկի կոպեկի, տե՛ս Griechische und römische Metrologie, Berlin, 1882, էջ 250—252, 297—299 և 711:

2. Պլուտարքոս, Պոմպեոս, գլ. 33, 3—4՝

«Նա [Պոմպեոսը] ասաց, որ նախորդ դեպքերի համար մեղադրելու է Լուկիլլոսին, որովհետև նա է նրանից [Տիգրանից] վերցրել Ասորիքը, Փյունիկեն, Կիլիկիան, Գալատիան և Մոփքը: Իսկ այն, ինչ որ նա մինչև իր գալը պահպանել էր՝ կմնա իրեն: Բայց պետք է հռոմայեցիներին վճարել իր հանցապարտության համար վեց հազար տաղանդ պատերազմական տուգանք: Եվ Մոփքում թագավոր կլինի նրա որդին: Այս պայմանները Տիգրանը գոհունակությամբ ընդունեց և, երբ հռոմայեցիները նրան ողջունեցին ու հայտարարեցին թագավոր՝ նա խիստ ուրախացավ ու խոստացավ տալ յուրաքանչյուր զինվորին կես մնաս, հարյուրապետներից ամեն մեկին 10 մնաս և զինվորական տրիբուններին, մեկական տաղանդ»:

3. Ապպիանոս, Միհրդատ., գլ. 104—105՝

«Գալով Պոմպեոսի մոտ նա [Տիգրան թագավորը] ներողություն խնդրեց պատահած դեպքերի համար և տվեց իրեն Պոմպեոսին 6000 տաղանդ, յուրաքանչյուր զինվորին 50 դրաքմե, վաշտապետներից ամեն մեկին՝ 1000 դրաքմե և զինվորական տրիբուններին՝ 10.000-ական դրաքմե: Եվ Պոմպեոսը պատահած դեպքերը ներեց նրան, հաշտեցրեց որդու հետ և որոշեց, որ որդին թագավոր լինի Մոփքի և Կորդուբի, որոնք այժմ կաղմում են փոքրագույն Հայաստանը, իսկ հայրը լինի թագավոր մյուս Հայաստանի ու որդին լինի նրան հաջորդ: Իսկ այն երկրները, որ նա նվաճել էր՝ հրամայեց թողնել: Եվ Տիգրանը ձեռք քաշեց Ասորիքից—Եփրատ գետից սկսած մինչև ծովը. նրան էր պատկանում թե այդ երկիրը և թե Կիլիկիայի մի մասը, որոնց միջից նա դուրս էր վտարել Անտիոքոսին, որի մականունն էր Բարեպաշտ»:

4. Ստրաբոն, XI, 14, 10 (530)՝

«Իսկ երկրի [Հայաստանի] հարստության և հզորության կարևոր մի նշանն այն էր, որ Տիգրանը, Արտավազդի հայրը, երբ նրա վրա 6.000 արծաթ տաղանդ դրված էր իբրև տուգանք՝ իսկույն այդ գումարը բաշխեց հռոմեական զորքերին,—յուրաքանչյուր զինվորին՝ հիսուն դրաքմե, ամեն մեկ հարյուրապետին՝ հազար դրաքմե և հեծելապետներին ու զինվորական տրիբուններին՝ մեկական տաղանդ»:

Թեև պատմական երկերում հաճախ մատնանշվում է, որ Պոմպեոսի վերաբերմունքը դեպի Տիգրանը եղել է արտասովոր կերպով

մեղմ, սակայն, ինչպես տեսնում ենք, հաշտության վերոհիշյալ պայմանները բավական ծանր էին: Պետք է ասել, որ արտաքին մեղմությունը և արտակարգ զգուշավորությունը եղել են Պոմպեոսի քաղաքական ու ռազմական գործունեության հիմնական հատկանիշները: Լինելով հռոմեական ֆինանսիստների ու վաշխառուների կուսակիցը՝ Պոմպեոսն ինքը ևս, ինչպես հայտնի է, Իտալիայի ամենախոշոր վաշխառուներից մեկն էր: Նա գերադասում էր հռոմեական իմպերիալիզմի նպատակներն իրագործել ոչ թե զենքի ուժով, ինչպես Լուկիլլոսը, որը խիզախ զինվորական էր, այլ խաղաղ ճանապարհով և առանց ռիսկի: Հայաստանը, ինչպես տեսնում ենք, նա մեծ հաջողությամբ կարողացել էր ընկճել ու կողոպտել առանց արյունահեղության ու զոհողությունների:

Հաշտության վերոհիշյալ պայմաններից չէր կարող, իհարկե, գոհ լինել Կրտսեր Տիգրանը: Իբրև վարձ իր դավաճանության՝ նա հույս ուներ ստանալու ոչ թե Մոփաց երկրի թագավորությունը, որը նա, ինչպես տեսանք, նախքան իր ապստամբությունը, ըստ երեվույթին, արդեն ստացել էր իր հորից, այլ հայկական մեծ ու հզոր պետությունը: Չափազանց ծանր ու անարդար էր նա համարում նաև այն, որ պատերազմական վերոհիշյալ տուգանքը վճարվելու էր, գլխավորապես, Մոփքում գտնվող գանձապահեստներից, այսինքն՝ թագավորության միջոցներից: Թե որպիսի մեծ դժվարություններով էին դուրս տրվել դրամական հարստությունները Մոփքի պահեստներից՝ այդ մասին մանրամասն պատմում է Կասսիուս Դիոնը: Նրա ընդարձակ վկայությունը, որը խիստ հետաքրքրական է թագավորական գանձերի պահպանման կարգերի համար հայկական երկրներում՝ մեջ ենք բերում թարգմանաբար առանց կրճատումների:

Կասսիուս Դիոն, գք. 36, գլ. 53, 3—5՝

«Եվ որովհետև պատահամբ նրա [Մոփքի] մեջ էին գտնվում գանձապահեստները՝ ուստի և սրանց պատճառով վեճ ունեցավ երիտասարդ Տիգրանը: Եվ հաջողություն չունենալով (քանի որ Պոմպեոսն ուրիշ ոչ մի տեղից չէր կարող ստանալ որոշված գումարը)՝ նա դժգոհեց և մտածում էր փախչել: Սակայն Պոմպեոսը, իմանալով այդ՝ նրան հսկողության տակ առավ առանց կալանքի և, սուրհանդակներ ուղարկելով գանձերի պահպանների մոտ՝ հրամայեց, որ նրանք այդ բոլորը տան նրա հորը: Իսկ երբ նրանք չհնազանդվեցին, ասելով որ այդ նրանց պետք է կարգադրե երիտասարդ Տիգրանը, որին պատկանում է երկիրը՝ Պոմպեոսը

սրան ուղարկեց ամրությունների վայրը: Եվ սա, տեսնելով որ դրանք փակ են՝ մոտ գնաց և հրամայեց դժկամորեն բաց անել: Իսկ երբ նրանք դարձյալ շլսեցին, առարկելով որ նա այդ հրամանը տվել է ոչ թե կամովին, այլ հարկադրված՝ Պոմպեոսը զայրացավ և հրամայեց երիտասարդ Տիգրանին բանտարկել: Եվ այսպիսով գանձերը ստացավ ժերունի Տիգրանը»:

Կրտսեր Տիգրանի ձերբակալության մասին, որ մատնանշված է Դիոնի այս վկայության մեջ՝ հին աղբյուրները տալիս են միանգամայն տարբեր տեղեկություններ: Ըստ Կասսիուս Դիոնի այս վկայության, ձերբակալման պատճառ էր ծառայել, ինչպես տեսանք, նրա ընդդիմությունը և նրա հարուցած դժվարությունները Մոփրոմ գտնվող գանձերի հանձնման ժամանակ: Ապպիանոսն ակնարկում է, որ նա նոր դավադրություն էր կազմակերպել իր հոր դեմ¹: Իսկ Պլուտարքոսը, որի համապատասխան վկայությունը վերև մեջ էինք բերել, մատնանշում է, որ նա՝ հրավիրված լինելով ճաշի՝ հրաժարվել էր գնալ և անարգել ու վիրավորել էր Պոմպեոսին²: Ինձ թվում է, որ այս բոլոր վկայություններն էլ կարող են որոշ չափով ճիշտ լինել: Կրտսեր Տիգրանը, որը դժգոհ էր մնացել և թշնամացել էր Պոմպեոսին՝ կարող էր, իրոք, կոպտաբար վերաբերված լինել սրան, հակառակած լինել իր թագավորության գանձերի հանձնմանը և, միևնույն ժամանակ, կարող էր նաև դավեր նյութած լինել իր հոր դեմ:

Կրտսեր Տիգրանի ձերբակալությունը, որը փաստորեն Պոմպեոսի դաշնակիցն էր՝ բացահայտ բռնություն էր և խախտումն միջազգային իրավունքի: Միաժամանակ այդ թշնամանք էր ու վիրավորանք կալանավորի աներոջ՝ պարթևների թագավոր Հրահատ Գ-ի նկատմամբ: Ըստ Պլուտարքոսի վկայության³:

«Հրահատ պարթևը մարդ էր ուղարկել [Պոմպեոսի մոտ] պահանջելու երիտասարդին, որ իր փեսան էր, նաև պահանջ հայտնելու, որպեսզի իրենց իշխանությունների սահմանը լինի Եփրատ գետը: Պոմպեոսը պատասխանել էր, որ Տիգրանն ավելի մոտ է իր հորը, քան աներոջը, իսկ սահմանը կլինի այն, որ կհամարվի իրավացի»:

¹ Միհրդատ., գլ. 105:

² Տե՛ս Պլուտարքոս, Պոմպեոս, 33, 4:

³ Տե՛ս նույնը, 33, 4:

Հակառակ, ուրեմն, Հրահատ Գ-ի բողոքներին, որը հիշեցնում էր Պոմպեոսին իր կնքած դաշինքը հռոմայեցիների հետ՝ Կրտսեր Տիգրանը և նրա կինն ու դուստրը՝ ուղարկվեցին շուտով Հռոմ, որպեսզի մասնակից լինեն Պոմպեոսի հաղթահանողների շքերթին:

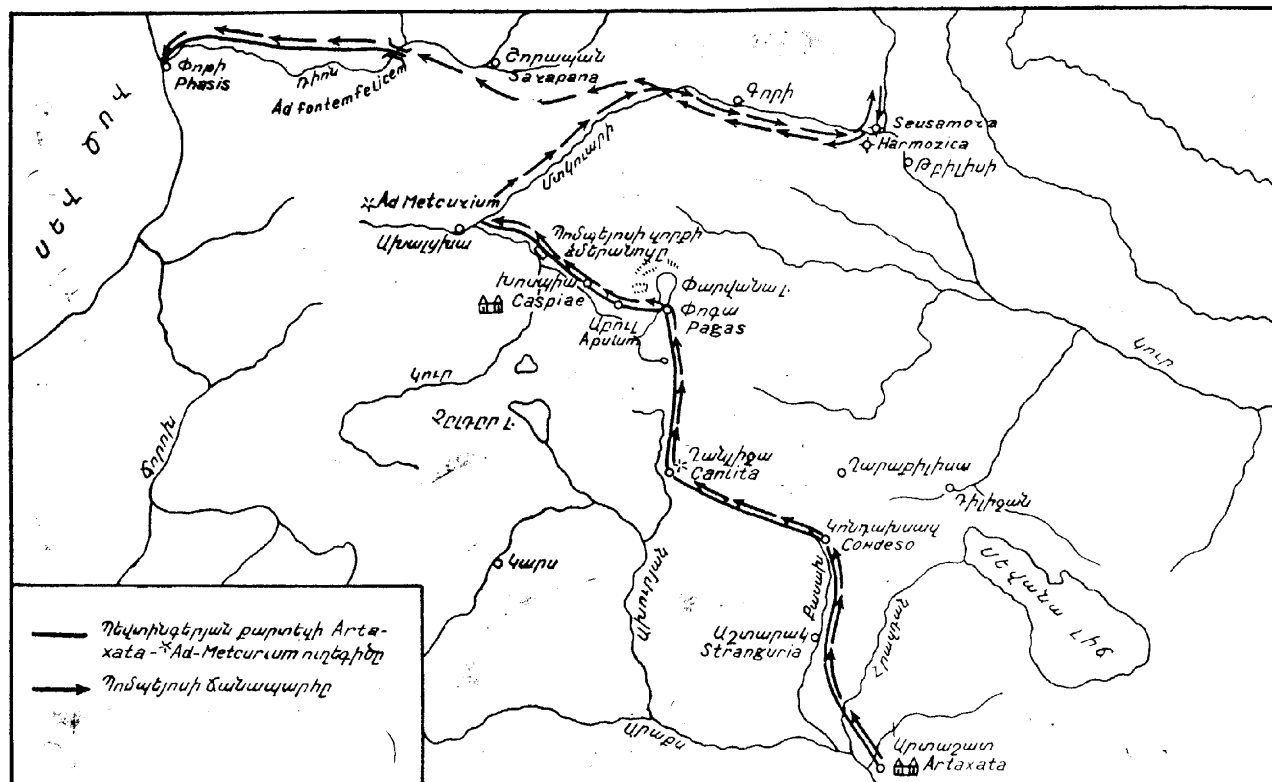
Պոմպեոսի վարքագծի այս անակնկալ փոփոխությունը պարթևական թագավորության հանդեպ, համապատասխանում էր կատարելապես Հռոմի արտաքին նենգ ու խարդախ քաղաքականությանը: Քանի որ պոնտական ու հայկական թագավորությունները թշնամի էին Հռոմին և պատերազմում էին նրա դեմ՝ վերջինս իրեն ցույց էր տալիս բարեկամ պարթևներին: Հռոմեական զորավարները, ինչպես Սուլլան և Լուկուլլոսը, նույնպես և Պոմպեոսը՝ կամ բարեկամական բանակցություններ էին վարում նրանց հետ և կամ դաշինք էին կնքում ու խոստանում նրանց թողնել Միջագետքը մինչև Եփրատ գետը: Բայց այժմ պոնտական թագավորություն այլևս գոյություն չունեի, իսկ Տիգրան թագավորը ճանաչված էր իբրև բարեկամ ու դաշնակից Հռոմի: Ուստի և Հռոմը, որը չէր ուզում ունենալ իր շուրջը հզոր ու մեծ պետություններ՝ հիմա հովանավոր դառավ Տիգրան թագավորի և փոխեց իր վերաբերմունքը դեպի Հրահատ Գ-ը: Պարթևական պետությունը Հռոմի համար այլևս հանդուրժելի չէր իբրև անկախ ու ուժեղ թագավորություն: Եվ շուտով, ինչպես կտեսնենք, նրանց նախկին բարեկամությունը վերածվեց անհաշտելի թշնամության:

Դժվար չէ նաև կոհսել, թե ինչու Պոմպեոսը Հայաստանի գահը չտվեց Կրտսեր Տիգրանին: Շատ պարզ է, որ ծերունի Տիգրանը, որը պարթևական թագավորության ոխերիմ թշնամին էր՝ հռոմայեցիների համար ավելի ցանկալի դաշնակից էր, քան Կրտսեր Տիգրանը, որը փեսան էր ու բարեկամը Հրահատ Գ-ի:

Ներգրավելով Հայաստանը հռոմեական ազդեցության շրջանակի մեջ՝ Պոմպեոսը, ինչպես վկայում է Պլուտարքոսը², թողեց այստեղ իբրև վերահսկիչ Ափրանիոսին, իսկ ինքն առաջնորդեց հռոմեական զորքը դեպի հյուսիս՝ ընդդեմ Միհրդատ Պոնտացու, որը սակավաթիվ իր զորքերով պատասպարվել էր Կողքիսում: Սակայն որովհետև ձմեռն արդեն վրա էր հասել՝ նա ստիպված եղավ ձմեռել Կուր գետի մոտ Արտաշատից Կողքիս տանող ռազմական հին ճանապարհի շրջավայրերում:

¹ Նույնը, գլ. 45, 4:

² Տե՛ս Պոմպեոս, գլ. 34, 1:

Պոմպէյոսի ճանապարհը Արտաշատից Իրերիա և այնտեղից Սեբաստոպոլիս- Ֆապս

ինչպես ցույց ենք տվել Պոմպեոսի անդրկովկասյան ռազմ-
ուղիների լուսաբանությունը վերաբերող մեր ընդարձակ հոդվա-
ծում¹, հռոմեական զորքի 66/65 թվի ձմեռվա կայանատեղերը
գտնվել են ոչ թե Եփրատի վերին հոսանքի ու Կուր գետի ափունք
ների միջև, ինչպես այդ ենթադրում է Մոմգենը², այլ այժմյան
Ախալցխայի ու Ախալքալաքի միջև: Մոմգենը հիմնվել է, անշուշտ,
Դիոնի վկայության վրա, որը հռոմեական զորքերի ձմեռոցի տեղը
ցույց է տվել Անահիտյան երկրում և Կուր գետի մոտ³: Սակայն
Դիոնի հիշատակած Անահիտյան այս երկիրը, որը համապատաս-
խան է համարվում հին Եկեղյաց գավառին, իրապես, ինչպես
մատնանշված է հիշյալ իմ հոդվածում՝ գտնվել է Պետինգերյան
քարտեզի Caspiae (= ալթմ. խոսպիա) կայարանի ու Կուր գետի
մոտերքում:

Համաձայն վերոհիշյալ մեր ուսումնասիրության ճշտիվ որոշ-
վում է նաև հռոմեական զորքի ճանապարհն Արտաշատից դեպի
ձմեռոցի տեղը: Այդ ճանապարհը պետք է ենթադրել, անշուշտ,
Պետինգերյան քարտեզի Արտաշատ—Սեբաստապոլիս ուղեգծով,
որը մանրամասն լուսաբանված է «Հին Հայաստանի գլխավոր ճա-
նապարհները» աշխարհագրական իմ աշխատություն մեջ, այն է՝
այժմյան Աշտարակի, Կոնդարխագի, Ղանլիճայի ու խոսպիայի
մոտով դեպի Կուր գետի աջակողմյան ափերը:

Զմեռոցում Պոմպեոսը բաժանել էր իր զորքերը, ինչպես հա-
ղորդում է Կասսիուս Դիոնը⁴, երեք զորամասերի, որոնք տեղա-
վորված էին իրարից բավականաչափ հեռու և գտնվում էին իրեն
Պոմպեոսի ու նրա երկու օգնականների՝ Լուկիուս Փլակկիուսի և
Մետելլուս Կելերի հրամանատարության տակ: Այս վերջինի բա-
նակումն էր պահվում կալանավորված Կրտսեր Տիգրանը:

Նախապատրաստելով իր արշավանքը դեպի Կողքիս, ուր
գտնվում էր Միհրդատը՝ Պոմպեոսը հարաբերության մեջ մտավ
իբերների Արտոկես և աղվանների Օրոյզես թագավորների հետ,
որոնք խոստացան չեզոք մնալ և համաձայնվեցին, որ հռոմեական
զորքն անցնի անարգել իրենց երկրների միջով⁵: Սակայն, իրա-
պես, նրանք՝ կամ Միհրդատի զրդումով և կամ Կրտսեր Տիգրանին

¹ Տե՛ս «Круговой путь Помпея в Закавказье», Вестник древней исто-
рии, 1939, 4.

² Տե՛ս «Римская история», III, М., 1887, էջ 108.

³ Դիոն, գր. 36, գլ. 53. 5:

⁴ Տե՛ս գր. 36, գլ. 54:

⁵ Տե՛ս Պլուտարխոս, Պոմպեոս, 34, 2:

ազատելու նպատակով՝ պատրաստվել էին դարան գործել հոռ-
մայեցիներին և նրանց բերել հանկարծակիի:

Դեկտեմբերի կեսերին, երբ Պոմպեոսի զորքերն անհոգ ու
հանգիստ կատարում էին իրենց Սատուրնալիա տոնը՝ իբերները
և ազվաններն անցան Կուր գետը և հարձակվեցին հանկարծ հոռ-
մեական երեք զորամասերի վրա, հույս ունենալով հարվածել ու
նրանց ջարդել առանձին առանձին: Սակայն հարձակումը, որը շա-
փազանց վտանգավոր կարող էր լինել Պոմպեոսի զորաբանակի
համար՝ չհաջողվեց: Արտոկեսի ու Օրոյզեսի զորքերը հտ մղվեցին
և նահանջելիս մեծ կորուստներ տվին, գլխավորապես, Կուրի
գետանցքն անցնելիս¹, որը գտնվում էր, հավանորեն, Պետինգեր-
յան քարտեզի Ad Metcurium կայարանի, այժմյան Ախալցխա
քաղաքի մոտ:

Անսպասելի ու վտանգավոր այս հարձակումից հետո հոռմեա-
կան զորքերը մնացին անվրդով Կուր գետի մոտ մինչև 65 թվի
գարունը:

¹ Տե՛ս նույնը, գլ. 34, 1—3 և Ապպիանոս, Միհրդատ., գլ. 102—103 և Կասսիուս
Դիոն, գր. 36, գլ. 54, 1—5:

18. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ՄՅՈՒՍ ՀԱՐԵՎԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԸ ՊՈՄՊԵՈՍԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻՑ ՀԵՏՈ

65 թվի գարնան սկզբին Պոմպեոսը, փոխանակ առաջ շարժվելու դեպի Կոդքիս՝ ուզեց նախապես ապահովել իր թիկունքը Իբերիայի կողմից և արշավանքի ելավ ընդդեմ իբերների: Հռոմեական զորքն իջավ Կուր գետի հովիտներով, առանց որևէ դիմադրության հանդիպելու, մինչև Հարմոզիկա ամրությունը, որը գտնվում էր Կուր գետի և այժմյան Մցխեթի հարավակողմում: Պոմպեոսի այս արշավանքը մանրամասն նկարագրված է Կասսիուս Դիոնի պատմության մեջ¹:

Արտոկես թագավորը, ինչպես հաղորդում է Դիոնը, այրելով Կուր գետի կամուրջը՝ փախավ նրա ձախ ափը: Սակայն տեսնելով, որ Պոմպեոսը Հարմոզիկան գրավելուց հետո, պատրաստություններ էր տեսնում գետն անցնելու՝ նա իսկույն խաղաղության բանակցություններ սկսեց, ուղարկելով հռոմայեցիներին կենսամթերքների՝ և վերակառուցեց նաև Կուր գետի կամուրջը:

Բայց երբ հռոմեական զորքն անցել էր արդեն գետի մյուս ափը՝ նա վախեցավ ու նորից փախավ մինչև Պելորոս գետը: Անցնելով այս գետը ևս՝ նա այրեց սրա կամուրջը: Ինչպես Պոմպեոսի հետապնդման ժամանակ, նույնպես և Պելորոս գետն անցնելիս՝ իբերները կրեցին մեծ կորուստներ: Այնուհետև, որովհետև հռոմեական զորքերը կանգ չառան և Պելորոս գետի ափին՝ Արտոկեսն ուղարկեց Պոմպեոսին նվերներ, տվեց իր որդիներին իբրև պատանդ և ընդունեց նրա առաջարկած պայմանները:

Պոմպեոսի հաղթական բանակը վերջապես կարողացավ, ապահովելով իր թիկունքը հնարավոր հարձակումներից՝ շարունակել իր արշավանքը Միհրդատ Նվպատորի դեմ: Հարմոզիկայի մոտից նա

¹ Տե՛ս գրք. 37, գլ. 1, 3—5 և գլ. 2, 1—6:

գնաց Կուր գետի հովիտներով և այժմյան Սուրամի ու Շորապանի վրայով դեպի Ռիոն գետի հովիտները և այնտեղից Սեբաստոպոլիս—Փոթի, ուր գտնվում էր հռոմեական նավատորմիղը։ Պոմպեոսը կարծում էր, որ Միհրդատը, որը շրջապատված էր ծովի կողմից՝ գտնվում էր իբր ծուղակի մեջ։ Սակայն նա զարմացած մնաց, երբ իրեն հայտնեցին, որ որսն արգեն ծուղակից դուրս էր եկել։ Համառ ծերունին գրեթե անմատչելի ճանապարհներով անցել էր իր սակավաթիվ զորամասի հետ մոտ 700 կիլոմետր և գտնվում էր արգեն Ղրիմում, ուր վերստին նվաճել էր Բոսփորյան իր թագավորությունը։

Պոմպեոսն աննպատակահարմար ու վտանգավոր համարեց շարունակել իր արշավանքը և գնալ ծովով Ղրիմ, ուր ուժեղացել ու վերականգնել էր իր իշխանությունը Միհրդատը։ Կողքիսից նա վերադարձավ Հայաստան և արշավեց այստեղից Ադվանք¹։ Նա վճռել էր պատժել ու ընկճել Ադվանից Օրոյզես թագավորին, որը, ինչպես տեսանք, հարձակվել էր հռոմայեցիների վրա, հավանորեն, Միհրդատի սադրանքով։

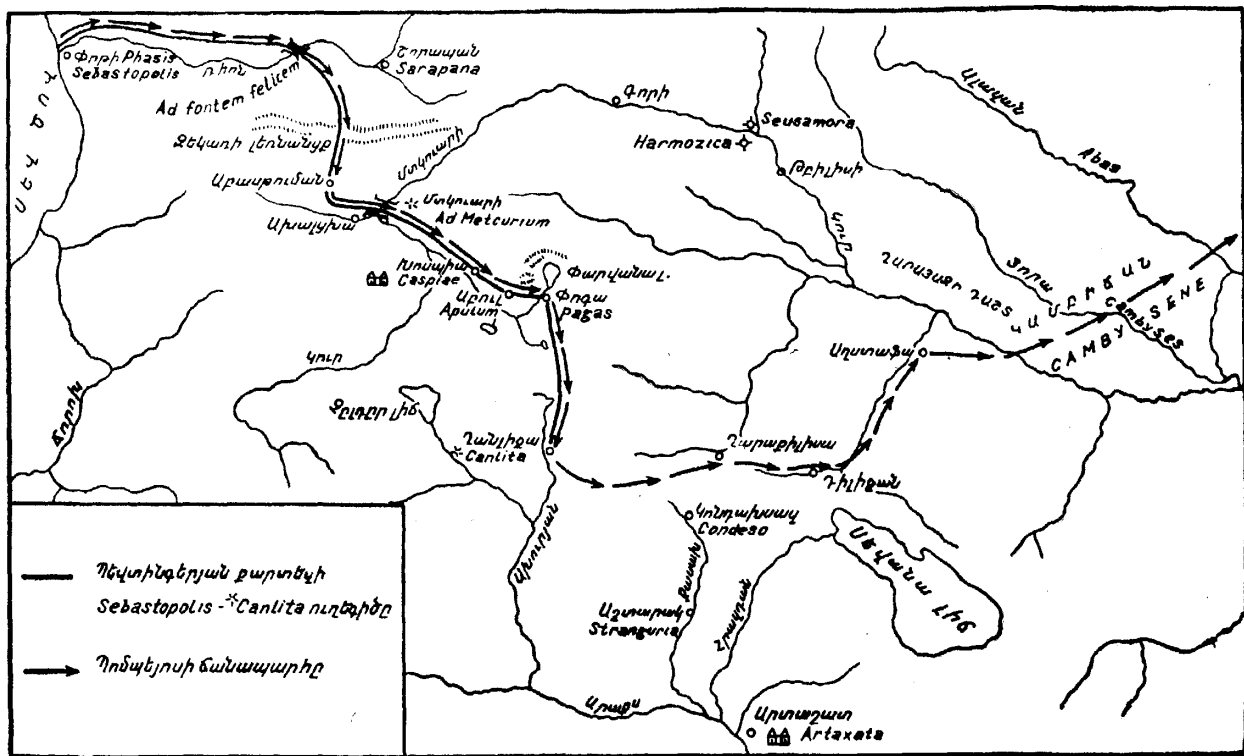
Պոմպեոսի վերադարձի ճանապարհը Կողքիսից Հայաստան, ինչպես և նրա ադվանների դեմ արշավանքի ռազմաուղին, որոնք դեռ մինչև այժմ լուսաբանված չեն, կարելի է այժմ գրեթե ճշտիվ որոշել աշխարհագրական նորագույն ուսումնասիրությունների օգնությամբ։ Նրա ճանապարհը Կողքիսից մինչև այժմյան Ապարանի շրջանը պետք է ենթադրել, ինչպես վերև ասացինք, Պևտինգերյան քարտեզի Սեբաստոպոլիս—Արտաշատ մեծ ռազմաուղիով և այժմյան Աբասթումանի, Խոսպիրայի ու Ղանլիճայի վրայով։ Իսկ ճանապարհը դեպի Ադվանք հավանական է ենթադրել դարձյալ Պևտինգերյան քարտեզի Արտաշատ—Արմաստիկա—Լազո շրջանային հին ուղեգծով, որը քննության է առնված Մարկվարտի աշխատություններից մեկում²։

Հռոմեական զորքը գնացած պիտի լիներ այժմյան Ղանլիճայից Կիրովականի, Դիլիջանի, Իջևանի և Աղստաֆայի վրայով դեպի Կուր գետի հյուսիսակողմը գտնվող հին Կամբեճ գավառը, որը ենթադրում են այժմյան Յորա և Ալազան գետերի միջև։

Պոմպեոսի արշավանքն Ադվանների դեմ մանրամասն նկարա-

¹ Տե՛ս Գլոն, գր. 37, գլ. 3, 3—4։

² Տե՛ս J. Markwart, Das Itinerar von Artaxata nach Armastica auf der römischen Weltkarte, Wien 1928.

Պոմպեյոսի ճանապարհը Սեբաստոպոլսից Արցախը

գրել են Կասսիուս Դիոնը և Պլուտարքոսը¹։ Հռոմեական զորքը, ինչպես պատմում են նրանք, հասնելով Կուր գետի ստորին հոսանքի մոտերքը՝ կարողացել էր անցնել գետի հունով, որն ամառվա շոգերի պատճառով խիստ ծանծաղել էր։ Գետն անցնելուց հետո՝ նրանք մտել էին այժմյան Ղարալազի դաշտը և առաջ շարժվել դեպի Յորա գետը, որը Կասսիուս Դիոնի մոտ անվանված է Կամբյուզես (= Կամբեճ)։ Անցնելով նաև այս գետը՝ նրանք գնացել էին դեպի այժմյան Ալազան գետը, որի հին անունը եղել է ըստ Դիոնի և ըստ Պլուտարքոսի Աբաս կամ Աբանտ։ Ամբողջ այս ճանապարհը հռոմայեցիներն անցել էին շոգերի պատճառով, մեծ մասամբ գիշերները և խիստ տառապել էին ծարավից։ Նրանք իրենց հետ վերցրել էին միմիայն ջուր, մոտ տասը հազար տիկ, իսկ կենսամթերքներ նրանց տալիս էին կամովին Կամբեճ գավառի տեղական բնակիչները։

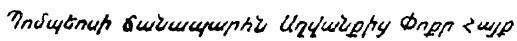
Ճակատամարտն Աղվանից թագավորի զորքերի հետ տեղի ունեցավ Ալազան գետի ձախ ափին, ուր հռոմեական բանակը թըշնամու հետ նոր էր մտել շփման մեջ։ Պլուտարքոսի պատմելով՝ աղվանական զորքերը, որոնց առաջնորդն էր թագավորի եղբայր Կոզիսը՝ վատ էին ղինված և մեծ մասը հազել էին, իբրև շոր, գազանի մորթիներ։

Ճակատամարտից առաջ Պոմպեոսը հրամայել էր իր հետևակ զորքին թաքնվել հեծելազորի ետևը, և աղվանները, կարծելով, որ իրենց դիմադրում է միմիայն թշնամու հեծելազորը՝ իսկույն կովի բռնվեցին սրա հետ։ Սակայն հռոմեական լեգեոնները, առաջ գալով հեծելազորի ետևից՝ ջարդեցին և նրանց ի փախուստ դարձրին դեպի մոտակա անտառները։ Եվ փախչողներից շատերը մահացան անտառներում, որ Պոմպեոսը հրամայել էր շրջապատել և հրդեհել։ Շուտով այնուհետև Օրոյզեսի հետ կնքվեց հաշտության։ Աղվանքի թագավորը, հպատակվելով Պոմպեոսին՝ ինչպես և Իբերիայի Արտոկես թագավորը, ձևականորեն ճանաչեց Հռոմի գերիշխանությունը։

Աղվանքից հռոմեական զորաբանակը, ինչպես հաղորդում է Պլուտարքոսը², վերադարձավ Հայաստան և այստեղից՝ Փոքր Հայք։ Համաձայն Կասսիուս Դիոնի վկայության՝ 65/64 թվին դարձյալ նա ձմեռել էր 66/65 թվի ձմեռոցի տեղում Ասպիս գավառում (≈ τῇ Ἀσ-

¹ Տե՛ս Դիոն, գր. 37, գլ. 3, 3—6, 4, 1—4 և 5, 1 և Պլուտարքոս, Պոմպեոս, գլ. 35, 1—2, համեմատե նաև Ապպիանոս, Միհրդատ., գլ. 103։

² Տե՛ս Պոմպեոս, գլ. 36, 1։

πιν¹): Ուշագրավ է, որ Դիոնի այս երկրորդ վկայության մեջ մի-
ևնույն գավառը, որն առաջին վկայության մեջ անվանված էր
Անահիտյան երկիր, այժմ անվանված է Ասպիս: Ինչպես մանրա-
մասն ցույց ենք տվել «Պոմպեոսի շրջանային ճանապարհն Անգրո-
կովկասում» մեր ուսանողն ընդարձակ հոդվածում², այս գավառը
Ասպիս կամ ավելի ճիշտ Կասպիս է անվանվել, հավանորեն,
Պետինգերյան քարտեզում նշանակված Caspiae մեծ կայարանի
անունով, որը գլխավոր կենտրոնավայրն է եղել այժմյան Խոս-
պիայի շրջանի: Կասպիսը, ըստ երևույթին, նույնպես՝ ինչպես և
Եկեղյաց գավառը, կոչվել է Անահիտյան երկիր: Եվրոպական
պատմագետները երկերում Պոմպեոսի զորքերի 65/64 թվի ձմեռոցի
տեղը հակառակ Դիոնի վկայության ցույց է տրված Փոքր Հայքում,
որ պարզապես սխալ է:

64 թվին Պոմպեոսի զորամասերը, վերադառնալով Հայաստա-
նից Պոնտոս՝ պաշարեցին ու նվաճեցին Պոնտոսում և, գլխավորա-
պես, Փոքր Հայքում, Միհրդատի հարուստ դանձապահեստները և
հռչակավոր արխիվները, որոնք գտնվում էին Տալավրայում, Նոր
Ամրոցում, Սինորիայում և այլ տեղերում: Այդ ամբողջություններում
պահվում էին հազարավոր օնիքսե սկահակներ, որոնք ներդարդ-
ված էին ոսկով, հսկայական քանակությամբ անոթներ, մահիճներ,
գահեր, նաև զրահներ ու սպառազինություններ, որոնք, մեծ մա-
սամբ, ոսկեզօծված էին ու զարդարված թանկագին քարերով: Այս
բոլոր հարստությունները և հելլենիստական արվեստի բոլոր թանկ-
արժեք իրերը, որոնք կողոպուտի չէին մատնվել Լուկուլլոսի արշա-
վանքի ժամանակ՝ ուղարկվեցին բոլորը Պոնտոսից Հռոմ:

Մինչ Պոմպեոսը պատերազմ էր վարում իբերների և աղվան-
ների դեմ ու նվաճում էր Պոնտոսի ամրությունները՝ պարթևները
գրավել էին Միջագետքը, որն, ինչպես տեսանք, համաձայն Պոմ-
պեոսի հետ կնքած դաշինքի մինչև Եփրատ գետը պատկանելու էր
նրանց: Պարթևները ներխուժել էին նաև Կորդվաց երկիրը, որի
տիրապետության համար վեճ էր առաջացել իրենց ու հայերի մեջ:
Սակայն Պոմպեոսը պահանջեց Հրահատ Գ-ից մաքրել Կորդուքը,
առարկելով, որ այդ երկիրը պատկանում է, իրապես, Տիգրան Բ-ին:
Զսպասելով նույնիսկ Հրահատ Գ-ի պատասխանին՝ նա հրամայեց
իր օգնականներից մեկին, Ափրանիուսին, գրավել ու հանձնել

¹ Տե՛ս Դիոն, գր, 37, գլ. 7, 5:

² Տե՛ս «Круговой путь Помпея в Закавказье», Вестник древней ис-
тории, М., 1939, 4.

Կորդուքը հայոց թագավորին: Պլուտարքոսի պատմելով¹, հռոմեական այս զորապետը հալածեց պարթևներին մինչև Արբելա քաղաքը, որը գտնվում էր Ադիաբենենում:

Այստեղից Ափրանիուսը պետք է անցներ հյուսիսային Միջագետքի վրայով Ասորիք, ուր նույն այդ ժամանակ, 64 թվին, պետք է դար նաև Պոմպեոսը: Բայց 65/64 թվի ձմեռվա կեսին, ինչպես վկայում է Կասսիուս Դիոնը², Ափրանիուսը և նրա ղորքը ճանապարհը կորցրին ու մոլորվեցին և կարող էին ցրտի ու կենսամթերքների պակասության պատճառով Միջագետքի անապատներում կորստի մատնվել, եթե նրանց չօգնեին Կարրա քաղաքի (այժմյան Նաոան) մակեդոնացի գաղթականները: Սրանք հյուրընկալեցին Ափրանիուսին և առաջնորդեցին Ասորիք:

Զնայած Պոմպեոսի զրգոիչ ոտնձգություններին և դաշնադրության անպատկառ խախտմանը, որի համաձայն հյուսիսային Միջագետքը մինչև Եփրատ գետը ճանաչված էր որպես պարթևների պատկանող երկիր՝ Հրահատ Գ-ը չհամարձակվեց պատերազմել հռոմայեցիների դեմ: 64 թվի գարնանը նա դիմեց իր զորքերով Հայաստան և հարձակվեց Տիգրանի վրա, որն օգնություն խնդրեց դաշնակից հռոմայեցիներից: Այս դեպքը Պոմպեոսի համար մի հարմար առիթ էր պատերազմ սկսելու նաև պարթևների դեմ, ինչպես այդ ցանկանում էին, իրապես, նրա կուսակիցներից ու սպաներից շատերը: Սակայն Պոմպեոսը, որ խիստ զգույշ էր և շունքեր լուրջությամբ հանդուգն համարձակությունը, չուզեց բախտախաղի դնել իր ձեռք բերած հաջողությունները և խուսափեց կռվից: Նա արդարանում էր նրանով, որ հռոմեական ժողովուրդն այդ իրեն չէ հանձնարարել և որ դեռևս վերջնականապես զինաթափ չէ արվել Միհրդատ Պոնտացին³: Պատերազմից հռոմայեցիների հետ, ինչպես ասացինք, խույս էր տալիս նաև պարթևների թագավոր Հրահատ Գ-ը, որը նույնպես շունքեղով արիություն ոտքի էլնելու հռոմեական ուխտանենդ զորավարի դեմ: Եվ որովհետև նա նորից զենպաններ էր ուղարկել Պոմպեոսի մոտ՝ վերջինս հայտնեց նրան, որ կուղարկե երեք միջնորդ դատավորներ, որոնք կհարթեն սահմանների վերաբերյալ նրա ու Տիգրանի վեճը⁴: Հրահատ Գ-ը

¹ Պոմպեոս, գլ. 36, 1:

² Գր. 37, գլ. 5, 5:

³ Տե՛ս Կասսիուս Դիոն, գր. 37, գլ. 7, 1:

⁴ Տե՛ս Դիոն, գր. 37, գլ. 7, 3, Ապպիանոս, Միհրդատ., գլ. 106 և Պլուտարխոս, Պոմպեոս, գլ. 39, 3:

և Տիգրանը դադարեցրին պատերազմը և համաձայնեցին ընդունել միջնորդների վճիռները:

Այնուհետև ուղարկված դատավորները քննարկման ենթարկեցին նրանց գանգատներն ու պահանջները և կայացրին իրենց վրէժիւր հօգուտ Տիգրանի: Համաձայն նրանց որոշման հայոց թագավորը ստացավ ոչ միայն Կորդվաց երկիրը, այլև հյուսիսային Միջագետքի մի մասը: Ուշագրավ է, որ Հրահատը հենց ինքը ևս, ինչպես վկայում է Կասսիուս Դիոնը¹, չառարկեց և հավանություն տվեց այդ վճռին, հույս ունենալով, որ հետագայում գուցե կըհաջողվի իրեն հաշտվել հայերի հետ և ստանալ նրանցից օգնություն՝ ընդդեմ հռոմայեցիների:

Երբ կատարվում էին այս անցքերը, Միհրդատ Պոնտացին, որը վերահաստատել էր իր իշխանությունը Բոսփորյան թագավորության մեջ՝ խաղաղության նոր առաջարկություններ արեց հռոմայեցիներին և հայտնեց, որ եթե Պոմպեոսը համաձայնի վերադարձնել իրեն Պոնտական թագավորությունը՝ ինքը պատրաստ է հպատակվելու Հռոմին որպես վասսալ և հարկատու: Պոմպեոսը, ինչպես և 66 թվին, նրան պատասխանեց նորից, որ նախքան բանակցություններ վարելը՝ նա պետք է անձամբ գա և հնազանդվի Հռոմին: Հաշտությունն այլևս անհնարին էր: Եվ Միհրդատը վճռեց նախապատրաստվել Հռոմի դեմ նոր կռվի և մշակեց նոր արշավանքի հանդուգն մի ծրագիր: Նա մտադիր էր դաշն կապելով սկյութների, թրակացիների և կելտերի հետ՝ արշավել Իտալիա Դանուբ գետի հովիտներով և Ալպյան լեռների վրայով, ինչպես այդ իրենցից առաջ արել էր կարթագենացի Հաննիբալը: Այդ մեծ արշավանքի համար հարկավոր էին, իհարկե, թե մարդկային և թե նյութական վիթխարի ուժեր ու միջոցներ: Եվ 63 թվին, երբ Միհրդատը վերջացնելու վրա էր ռազմական իր պատրաստությունները, որոնց ամբողջ ծանրությունն ընկնում էր Բոսփորի բնակչության ու քաղաքների վրա՝ հանկարծակի նրա դեմ բռնկվեց տարերային կատաղի ապստամբություն, որին մասնակից էին ոչ միայն գրեթե բոլոր քաղաքները, այլև նրա զորքն ու նրա որդին Փարնակը: Ծերունի Միհրդատը հասկացավ, որ իրեն չեն խնայելու և որ այլևս փրկվելու ոչ մի հնար չկա: Պաշարված լինելով Պանտիկապեոն (այժմյան Կերչ) քաղաքի իր ամրոցում՝ նա շուգեց անձնատուր լինել ապստամբներին և իր կյանքին վերջ տվեց ինքնասպանությամբ (63 թվի գարնանը):

¹ Գր. 37, գլ. 7, 4:

Նրա դիակը, որ ուղարկել էր Փարնակն Ասորիք՝ Պոմպեոսի հրամանով թաղեցին Մինոպի մոտ գտնվող պոնտական թագավորների դամբարանում: Այժմ արդեն մեծ ու բազմամյա պատերազմը Միհրդատի դեմ, որը սկսվել էր դեռ քսան և հինգ տարի առաջ՝ կարելի է համարել վերջացած:

Պատերազմը կարելի էր ավարտված համարել նաև ամբողջ Արևելքում և Ասորիքում: 65 և 64 թվերին Պոմպեոսի զորապետները՝ Գաբինիուսը, Սկավրուսը, Ափրանիուսը և ուրիշները նվաճել էին հարավում Փյունիկիան, Պաղեստինան և Ասորիքի ու Միջագետքի մի քանի մասն իշխանությունները և քաղաքները: Հռոմեական հանրապետության սահմանները հասնում էին այժմ Արևելքում մինչև Միջագետքի անապատները և գրեթե մինչև Եգիպտոս:

64 և 63 թվերին Պոմպեոսը քաղաքականապես կազմակերպեց իր նոր նվաճած երկրները և կարգավորեց նրանց վարչական ներքին գործերը: Դեռևս 64 թվին, երբ նա գտնվում էր դեռ Պոնտոսում, նա դարձրել էր Նիկոմեդեսի նախկին թագավորությունը, Բյութանին, և Միհրդատի պոնտական թագավորության արևմտյան մասը հռոմեական նահանգ: Պոմպեոսից առաջ թե Լուկուլլոսը և թե հռոմեական ժերակույտը Ասորիքի օրինական թագավոր էին ճանաչել, ինչպես վերև տեսանք, Սելևկյան Անտիոքոս Ասիացուն: Իսկ այժմ Սելևկյանների իշխանությունը հայտարարվեց Ասորիքում վերացված, և այս ամբողջ երկիրը վերածվեց հռոմեական նահանգի: Վերոհիշյալ Սելևկյան Անտիոքոսը դառավ Հռոմի վասսալ և, փոխանակ Ասորիքի, ստացավ Կոմագենի փոքր թագավորությունը, որի կենտրոնն էր Սամոսատ մայրաքաղաքը: Այս թագավորության սահմաններումն էր գտնվում Եփրատի հոչակավոր գետանցքը Սելևկիա ամրոցի մոտ (այժմյան Բիրեջիկ), որն ուներ ռազմական և առևտրական խոշոր նշանակություն:

Ընդարձակ նոր երկրամասեր ստացան Հռոմի բարեկամ և դաշնակից Կապպադովկիայի Արիոբարզանես թագավորը և Գալատիայի Դեյոտարուս իշխանը, որոնք մեծ ծառայություններ էին մատուցել հռոմայեցիներին պոնտական և հայկական պատերազմների ընթացքում: Պոմպեոսը տվեց Արիոբարզանեսին Կիլիկիայից անջատված մի քանի շրջաններ և ամբողջ Մոփաց թագավորությունը: Սրան էր այժմ պատկանում Եփրատի նշանավոր գետանցքը և Տոմիս ամրոցը: Իսկ Դեյոտարուսը, որը հայտարարվեց թագավոր՝ ստացավ Պոնտական թագավորության արևելյան մասը՝ արևելյան ծովափնյա Պոնտոսը, որի մեջ էին Փառնակիա և Տրապի-

զոն քաղաքները, ու նաև Փոքր Հայքը: Դեյոտարուսի թագավորության հյուսիսակողմում գտնվող Կողքիսը տրվեց իբրև առանձին իշխանություն Արիստարքոսին, որի անունով հայտնի են և հիշատակված են դրամագիտական երկերում մի քանի դրամներ:

Եփրատ գետի արևելակողմում Հռոմի գերիշխանությունը ճանաչել էին և նրա ազդեցության շրջանակի մեջ էին համարվում ոչ միայն Հայաստանը, որը հայտարարված էր բարեկամ ու դաշնակից հռոմեական ժողովրդի, այլև Ատրպատականը, Իբերիան, Աղվանքը, Օսրոենեն և մի քանի այլ արաբական փոքր ցեղեր հյուսիսային Միջագետքում:

Հայաստանը, որը բարեկամ ու դաշնակից էր հայտարարվել Հռոմի և անվանապես ընդունել էր սրա գերիշխանությունը՝ դառալով այժմ հռոմեական աշխարհակալության ռազմական առաջապոստը: Պոմպեոսը հիմնապես այնուհետև փոխեց իր քաղաքականությունը նրա հանդեպ: Տիգրանը ևս, ինչպես և Արիստարքոսը, ոչ միայն Կորդուքը և հյուսիսային Միջագետքը, որոնց միացումը Հայաստանին վերև հիշատակել էինք, այլև Դերջանը և Ակիլիսենը¹, որն այդ ժամանակ, հավանորեն, պարունակում էր իր մեջ բացի հին Եկեղյաց գավառից նաև Դարանաղին, Մանանաղին, Աղյունը և Մզուրը²: Այսպիսով, Մեծ Հայաստանը, ինչպես տեսնում ենք, Տիգրան Բ-ի ժամանակ ևս իր սահմաններն ընդարձակել էր թե հայկական լեռնաշխարհի հարավակողմում և թե Փոքր Հայքի ու Մոփաց աշխարհի հարակից շրջաններում:

Պոմպեոսի սիրաշահական նոր քաղաքականությունը Մեծ Հայաստանի հանդեպ արտահայտվեց նաև նրանով, որ «արքայից արքա» պատվանունը, որը մինչև Տիգրանը կրել էին պարթևների թագավորները և որը, Տիգրանի աշխարհակալության տապալումից հետո, հռոմայեցիները սկզբում ճանաչել էին իբրև Հրահատ Գ-ի տիտղոս՝ այժմ վերապահվեց միմիայն Տիգրանին, իսկ Հրահատ Գ-ին սկսեցին անվանել լոկ «թագավոր»:

Պարթևների թագավորը հարկադրված եղավ անտրտունջ կերպով տանել այդ ականներ վիրավորանքներն ու թշնամանքները: Հռոմի այս խաբված դաշնակիցը այժմ ինքն էր գտնվում երկու

¹ Տե՛ս J. Markwart, Die Genealogie der Bagratiden, էջ 63 և «հին չայաստանի գլխավոր ճանապարհները», էջ 73:

² Տե՛ս Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 54—55:

կրակի մեջ, ինչպես 66 թվին նրա ախոյանը՝ Տիգրանը: Ասորիքի սահմանում կազմեց և պատրաստ կանգնած էր Պոմպեոսի մեծ զորաբանակը, իսկ Միջագետքի և Ասորպատականի կողմից սպառնում էին պարթևներին Հռոմի նոր դաշնակցի՝ Տիգրանի հայկական զորքերը: Հրահատ Գ-ը հիմա նոր միայն հասկացած կլինեք, որ իր դաշնակցությամբ հռոմայեցիների հետ նա, ինչպես նախազգուշացրել էր իրեն Միհրդատը՝ կորստյան էր մատնել ոչ միայն իր հարևաններին, այլև ինքն իրեն:

Պոմպեոսի բացառիկ զգուշավորությունը պետք է վերագրել, որ նա չօգտվեց հանգամանքների բարեհաջող զուգահեռումից և հրաժարվեց հարձակվել պարթևների վրա, որոնք մեծ պատերազմի համար զրեթե անպատրաստ էին: Իր ետևում նա ողջ ու անվթար թողեց անարգված ու անպատված նախկին իր դաշնակցին, որը հնարավորություն էր ստանում նախապատրաստվելու և հարմար ժամանակ ընտրելու ընդդիմադրության և փոխվրեժի: Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ առաջիկա անխուսափելի պատերազմի ժամանակ Հայաստանի բարեկամությունն ու օգնությունը բացառիկ մեծ կարևորություն էին ստանում ինչպես հռոմայեցիներին, նույնպես և պարթևների համար: Հենց այդ էր պատճառը, որ Հրահատ Գ-ը, ինչպես վերև տեսանք, դեռևս 64 թվին հարկադրվել էր փոխել իր թշնամական քաղաքականությունը Հայաստանի հանդեպ և լուելյայն համաձայնել էր զիջել Տիգրանին Կորդուքը և հյուսիսային Միջագետքը: Շնորհիվ բարի հարևանական այդ նոր քաղաքականության հայերի և պարթևների մերձեցումը հնարավոր եղավ, ինչպես հայտնի է, Տիգրանի որդու Արտավազդի թագավորության ժամանակ:

Պոմպեոսի Իտալիա վերադառնալուց հետո (61 թ.)՝ Տիգրան Բ-ը խաղաղ ու անվրդով թագավորեց Հայաստանում մինչև խորին ծեղրություն, հավանորեն, մինչև 56 կամ 55 թվը: 56 թվին նա դեռ կենդանի էր և հիշատակված է Կիկերոնի ճառերից մեկում¹: Իսկ Կրասսոսի արշավանքի ժամանակ, 54 թվին, Հայաստանում, ինչպես հայտնի է, միանձնորեն թագավորում էր նրա որդին Արտա-

¹ Մոմզենի և այլ պատմագետների ենթադրությունը, որ Հրահատ Գ-ի որդին Միհրդատ Գ-ը (57—54 թթ.) պատերազմ էր սկսել Արտավազդ Բ-ի դեմ՝ մի պարզ թյուրիմացություն է: Յուստինոսի համապատասխան վկայությունը (գք. 42, գլ. 4, 1), ինչպես մատնանշել է Գուտշմիդը՝ վերաբերում է, իրապես, Միհրդատ Բ-ի կոիլներին ընդդեմ Արտավազդ Ա-ին, տե՛ս Gutschmid, Geschichte Irans, էջ 86, ծան. 2 և Mommsen, Римская история, III, М. 1887, էջ 292:

² Տե՛ս Pro Sestio, 27, 59.

վաղդ Բ-ը: Լուկիանոսը վկայում է, որ Տիգրանը վախճանվել էր խոր ծերության մեջ 85 տարեկան հասակում¹: Եթե այս վկայությունը, որը կարող է կասկածելի համարվել, հնարավոր լինի հետազայում հաստատել՝ կարելի կլինի ենթադրել, որ նա ծնված պիտի լիներ 141 կամ 142 թ. (նախքան մեր թվ.) և, ուրեմն, մոտ տասը տարով մեծ եղած պիտի լիներ Միհրդատ Եվպատորից, որը ծնվել էր համաձայն Ռեյնաքի 132 թվին²:

Տիգրանի կինը Կլեոպատրան, ըստ երևույթին, թողած է եղել իր ամուսնուն և հեռացած է եղել իր հոր մոտ, հավանորեն, Կրտսեր Տիգրանի ապստամբության ժամանակ: 63 թվին, իր հոր ինքնասպանության ժամանակ, նա ևս, ինչպես հայտնի է, գտնվել է իր հոր հետ Պանտիկապեյոն քաղաքում³:

Տիգրան Բ-ի հետ վերջանում էր Հայաստանի մեծապետական վերելքի խիստ կարճատև շրջանը: Շատ պարզ է, որ այս հզոր թագավորը, որը Հայաստանը դարձրել էր լայնածավալ պետություն և իրեն նպատակ էր դրել զարգացնել իր երկրում հելլենիստական քաղաքային կուլտուրան և դուրս հանել հայ ժողովուրդը հետամնաց կացությունից՝ չէ կարող համարվել միջակ ու սովորական մի դեմք: Սակայն պատմական խոշոր ու առաջավոր այս դեմքը, դժբախտաբար, աղավաղված ու խեղաթյուրված է պատմագիտական գրեթե բոլոր օտար ու հայ երկերում:

Տիգրանի սխալ բնութագրերը բոլոր այդ երկերում պետք է ըստ իս անվերապա՞ կերպով մերժվեն, որովհետև դրանք, ինչպես տեսանք, հիմնված են, գլխավորապես, Պլուտարքոսի և նրա ըսկըզբնաղբյուրների չարամիտ և հնարովի հերյուրանքների վրա, որոնք չունեն պատմական նշանակություն:

Տիգրան Բ-ը, ինչպես և Միհրդատ Եվպատորը, անտարակույս, հելլենիստական տիպի միապետներ էին, որոնք բռն թափով առաջ էին տանում Աղեքսանդր Մակեդոնացու ու նրա հաջորդների քաղաքակրթական մեծ գործը: Թե ինչպիսի խոր արմատներ էր ունեցել հելլենական կրթությունը հայկական արքունիքում՝ այդ երևում է նրանից, որ Տիգրանի որդին Արտավազդը, ինչպես վերև ասացինք, գրած է եղել հունարեն լեզվով ողբերգություններ, ճառեր և պատմական երկեր, որոնցից մի քանիսը հայտնի են եղել Պլուտարքոսին⁴:

¹ Տե՛ս Lucianus, Makrobioi, Bibl. Teubn.

² Տե՛ս Mithridate Eupator, էջ 32:

³ Տե՛ս նույնը, էջ 405:

⁴ Տե՛ս Կրասսոս, գլ. 33, 1:

Տիգրանի և Միհրդատի վերանորոգչական ու առաջադիմական գործունեությանը վերջ դրին Լուկուլլոսի և Պոմպեոսի արշավանքները: Հաղթող ու աշխարհակալորեն առաջ շարժվող Հռոմը ոչ միայն ամայացրեց և ավերակների կույտ դարձրեց Պոնտոսի և հարավային Հայաստանի հարուստ ու փարթամ քաղաքներն ու գյուղերը, այլև, հաստատվելով մշտականապես Ասորիքում՝ հետզհետե առաջ բերեց ինչպես Հայաստանում, նույնպես և ամբողջ Առաջավոր Ասիայում, հելլենիստական քաղաքակրթության թուլացում և կուլտուրական հետադիմություն: Հատկապես Հայաստանում ու նրա հարևան պարթևական թագավորության երկրներում հելլենիզմը և հելլենական քաղաքային կուլտուրան հետզհետե գիջեցին իրենց տեղն իրանական հին կենցաղին ու ավանդություններին, որոնք խոր արմատներ ունեին առանձնապես այս երկրներում:

* *

*

Հռոմեական աշխարհակալության հաստատմամբ Եփրատ ու Տիգրիս գետերի մոտ Հին Հայաստանի համար ստեղծվեց քաղաքական ծանր ու տանջալից բուֆերական կացություն, որն այնուհետև տևեց երկար դարեր: Գտնվելով երկու հզոր թշնամիների՝ Հռոմի և Իրանի միջև՝ Հայաստանը հարկադրված եղավ, հակառակ հայ ժողովրդի կենսական շահերին, մասնակից լինել կատաղի ու անվերջ պատերազմներին, որ պարբերաբար վերսկսում էին իրար դեմ հարևան մեծ պետությունները:

Հայկական լեոնաշխարհը հենց ինքը դառավ այնուհետև միջազգային պայքարի ու մրցությունների առարկա և կատարում էր հաճախ հենարան երկրի և ռազմադաշտի ծանր դեր: Կռվող պետությունների համար Հայաստանին տիրապետելը խիստ կարևոր էր և պայմանավորված էր ոչ միայն այն հանգամանքով, որ նրա մեջ գտնվում էր համաշխարհային առևտրական ճանապարհների հյուսիսային մեծ գիծը, այլ, գլխավորապես, նրա ռազմական ու ստրատեգիական մեծ կարևորությամբ: Շոնրհիվ աշխարհագրական իր առանձնահատկություններին հայկական լեոնաշխարհը, ինչպես հայտնի է, հսկայական բնական մի միջնաբերդ էր և ուներ առաջնակարգ նշանակություն ինչպես պաշտպանողական, նույնպես և հարձակողական պատերազմի համար: Իբրև բարեկամ պար-

¹ Տե՛ս Eduard Meyer, *Blüte und Niedergang des Hellenismus in Asien*, Berlin, 1925, էջ 62 և այլն:

թեւեռի՝ նա անհանդուրժելի մի վտանգ էր հոռմեական արեւելյան նահանգների համար, իսկ իբրեւ դաշնակից Հռոմի՝ նա դարձյալ ահաւոր սպառնալիք էր Պարթևական թագավորության համար։ Ուտի և քաղաքական մերձեցումը Հայաստանի հետ կամ նրա բռնի նվաճումը այնուհետև ամենահիմնական հարցը եղավ թե Հռոմի և թե պարթևների ու Պարսկաստանի արտաքին քաղաքականութեան։

Հայաստանի այս աղետալի դրութիւնը, որ ստեղծվել էր Պոմպեոսի հաղթական արշավանքներից ու 66 թվից հետո, շարունակվեց ոչ միայն հոռմեական-պարթևական, այլև բյուզանդական-սասանյան, բյուզանդական-արաբական և հետնագոյն շրջաններում։ Իբրև մարտադաշտ համառ ու արշունհանդ կռիւների՝ նա պարբերաբար ավերվում էր ու կողոպտվում և նրա բնակչութիւնը սրի էր մատնվում և գերվում։ Հայաստանի բուֆերական դրութիւնն էր գլխավոր պատճառը, որ նա անկարող եղավ իր ձեռքն առնել սեփական իր ճակատագրի տնօրինումը, և նրա քաղաքական վիճակը կարգավորում էին գրեթե միշտ շահագրգռված մեծ պետութիւնները։

Որպեսզի Հայաստանը կարողանար ազատվել բուֆեր-պետութեան իր դրութիւնից՝ հարկավոր էր, անշուշտ, որ Արևմուտքի և Արեւելքի սահմանը և նրանց մշտական կռիւների բեմը Հայաստանի մոտից տեղափոխվեր մի այլ տեղ։ Հայաստանի համար ցանկալի էր, իհարկե, որ Առաջավոր Ասիայում վերականգնվեր քաղաքական այն կացութիւնը, որ նա ունեցել էր Աղեքսանդր Մակեդոնացու և կամ Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետութեան ժամանակ։

Սակայն այդ նրան այլևս բնավ չվիճակվեց։ Դարեր շարունակ արևմտյան և արեւելյան մեծ աշխարհակալութիւնները մնացին անշարժ իրենց նույն հին դիրքերում՝ Եփրատ ու Տիգրիս գետերի մոտերքում։ Եվ Հայաստանը, որ Պոմպեոսի հաղթութիւնից և 66 թվից հետո կորցրել էր մեծապետական իր նախկին անկախութիւնը՝ մշտական զոհ դառավ արևմտյան և արեւելյան մրցող մեծ պետութիւնների։

Յ Ա Ն Կ Ե Ր

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ, ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՏՈՒԿ
ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ

ՅԱՆԿ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ*

- Արեղյան Մ., Հայ ժողովրդական առասպելները, Վաղարշապատ, 1899—1901;
Adonci H., Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908.
Kévork Aslan, Etudes historiques sur le peuple arménien, Paris 1909.
 Ն. Յ. Ասատրյան, «Քաղաքական վերաբերությունները ընդմէջ Հայաստանի և
 Հռոմէայ 190-էն և Ք. մինչև 428 յ. Ք.», Վենետիկ, 1912:
Belck W., Majafarkin und Tigranokerta, Zeitschrift für Ethnologie, 1899.
 Նույնի Der Weg Xenophons auf seinem Rückzuge bis in die Ebene
 von Alaschgert, Verhandl. der Berl. anthrop. Gesellschaft, 1899:
Брюсов В., Летопись исторических судеб армянского народа, М.,
 1918.
 Գաբազյան Ա. Մ., «Քննական պատմութիւն Հայոց», II, Թիֆլիս, 1895:
 Գեղեցիկ Հ., «Համառոտ պատմութիւն Հայոց», Թարգմ. Հ. Գր. վ. Գալեմ-
 քարյանի, Վիեննա, 1897:
Gutschmid Alf. von, Geschichte Irans und seiner Nachbarländer von
 Alexander dem Grossen bis zum Untergang der Arsaciden, Tübingen 1888.
 Նույնի Untersuchungen über die Geschichte des Königreichs Osroene,
 Mém. de l'Acad. Imp. des sciences de St.—Petersbourg, 1887.
 Դաղբաշյան Հ., Ստույգ Հայոց պատմություն, Թիֆլիս, 1914:
Dolens et Khatch, Histoire des anciens Arméniens, Genève 1907, տե-
 նակ հայերեն թարգմանությունը Ռ. Քաջբերունու, Թիֆլիս, 1899—1910:
Duruy Victor, Histoire des Romains, t. II, Paris 1890.
Drumann, Geschichte Roms, bearbeitet von P. Groebe, Band IV, Ber-
 lin 1899.
Eckhardt Kurt, Die armenischen Feldzüge des Lukullus, Klio, Bd. IX,
 Heft 4 und Bd. X, Heft I und 2. Տես նաև Վ. Գաբանֆիլյանի հայերեն
 թարգմանությունը՝ «Տիրարն Բ և հայ-լուկուլլեան պատերազմները» Վիեն-
 նա, 1926. Ազգ. մատ. ճԺԳ:
Lehmann-Haupt C. F., Armenien einst und jetzt, Bd. I, Berlin 1910.
 Ան, Հայոց պատմություն, հատ. առաջին, Թիֆլիս 1917.
Халатьянц Г., Очерк истории Армении, М., 1910.
 Նույնը, Армянские Аршакиды, М., 1903.
Karbe Hans, Der Marsch der Zehntausend vom Zapates zum Phasis-
 -Araxes. Wissenschaftliche Beilage zum Jahresbericht des Königstädtischen
 Gymnasiums zu Berlin, 1898.

* Աղբյուրների համառոտ տեսությունը տե՛ս վերևում, էջ 359—365:

Կարթեր Ա., «Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհաններն Ազաթանգեղոսի և Մ. Խորենացու համեմատ»: Թարգ. Հ. Հ. վ. Տաշլանի, Վրեհնա, 1899, Ազգ. մատ. 16:
Kiepert H., Ueber die Lage der armenischen Hauptstadt Tigranokerta, Monatsberichte der Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 1873.

Kiepert R., Atlas von Kleinasien in 24 Blättern, 1902—1906.

Ковалев С. И., История античного общества, аллинизм и Рим, Л., 1936.

Հյուրճման Հ., «Հին Հայոց տեղւոյ անունները», Թարգմ. Հ. Բ. Պիլեզիկճյանի, Վրեհնա, 1907, Ազգ. մատ. 59:

Hultsch Fr., Griechische und römische Metrologie, zw. Bearb., Berlin 1882.

Манандян Я. А., О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Эривань 1930.

Նույնի, Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, Երևան 1934:

Նույնի, Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պետրոսյան քարտեզի, Երևան 1936:

Նույնի, Круговой путь Помпея в Закавказье, Вестник древней истории, М., 1939, 4.

Markwart J., Eranschahr nach der Geographie des Ps. Moses Xoren. Berlin 1901.

Նույնի, Untersuchungen zur Geschichte von Eran, I, Göttingen 1896, Philologus, Bd. 54—55.

Նույնի, Südarmentien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen, Wien 1930.

Նույնի, Die Entstehung und die Wiederherstellung der armenischen Nation, Potsdam 1919.

Նույնի, Das Itinerar von Artaxata nach Armastica auf d. römischen Weltkarte, Skizzen zur historischen Topographie und Geschichte von Kaukasien, Handes Amsorya, 1927, N 11.

Նույնի, Die Genealogie der Bagratiden und das Zeitalter des Mar-Abas und Ps. Moses Xoren., Caucasia, fasc. 6, 2. Teil, Leipzig, 1930.

Meyer Ed., Blüte und Niedergang des Hellenismus in Asien, Berlin 1925.

Merivale Ch., General history of Rome, 1875.

Miller Konrad, Itineraria Romana, Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana, Stuttgart 1916.

Moltke H. von, Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei (1835—1839), Berlin.

Моммсен, Римская история, том второй, перевод В. Н. Неведомского, М., 1887.

Моммсен Ф., Римская история, том третий, перевод А. Веселовского, М., 1887.

Mommsen Th., Römische Geschichte, Bd. V, Dritte Auflage, Berlin 1886.

Նույնի, Die Lage von Tigranokerta, Hermes IX, 1887.

Morgan J., Histoire du peuple arménien, Nancy-Paris Strasbourg 1919.

Низе Б., Очерк римской истории и источниковедения, издание третье, СПб, 1910.

Нич. К. В., История римской республики, М., 1908.

Chapot Victor, La province romaine proconsulaire d'Asie, depuis ses origines jusqu'à la fin du Haut-empire, Paris 1904

Չափչյան Մ., Պատմագրքունի չափյոց, I—III, Վենիսի, 1784—1786.

Spiegel F., Eranische Alterthumskunde, Bd. III, Leipzig 1878.

Reinach Th., Mithridate Eupator roi de Pont, Paris, 1890.

Sachau E., Ueber die Lage von Tigranocerta, Abhandl. der kgl. Akademie der Wissensch. zu Berlin, 1880.

Страбон, „Всеобщая история в 40 книгах“, перевод Мищенка, т. I—III, М., 1890—1899.

Taylor J. G., Journal of a tour in Armenia, Kurdistan and upper Mesopotamia, տես. ուղև. Եւրոպ. Մ. Астафьев-ի Матер. для географии Аз. Турции, прил. к тому II Изв. Кавк. Отд. Рус. Геогр. Общ., Тифлис, 1874.

Tournebize, F., Histoire politique et religieuse de l'Arménie, Paris 1900.

Fabricius, Theophanes von Mitylene und Q. Dellius, als Quellen der Geographie des Strabons, Strassburg 1888.

Ферреро Г., Величие и падение Рима, т. I, перевод А. Захарова, М., 1915.

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ Ա Ն Ա Ն Ե Կ Ե Ր Ո Ր Դ

Հումեա-Պարթևական տասնամյա պատերազմը և արշակունյաց քաղաք- ուրբյան հատատումը Հայաստանում	320
Հայաստանի օտար դինաստիաների թագավորները	346
Ազգացուցակ	347
Համառոտ տեսութիւն աղբյուրների և ցանկ գրականութեան	348
Համբլիված. Քսենոփոնի «Անաբասիս»-ի և «Կյուրպեղիա»-ի արմեններին վերաբերող հատվածները	371
Ժամանակագրական աղյուսակ	401

ՔԱՐՏԵԶՆԵՐ

Արմենների հնագույն դադթավայրերը Հայաստանում	33
Քսենոփոնի և Տաւր հազարի նահանջի ճանապարհը	68
Լուկուլլոսի ճանապարհը Սոփքի վրայով դեպի Տիգրանակերտ	195
Տիգրանակերտի ճակատամարտը ըստ Պլուտարքոսի	201
Տիգրանակերտի ճակատամարտը ըստ Ապպիանոսի	204
Լուկուլլոսի ճանապարհը Կորդուքից Մշո դաշար	215
Լուկուլլոսի ճանապարհը դեպի Արտաշատ	217
Պոմպեյոսի ճանապարհը Փոքր Հայքից դեպի Արտաշատ	231
Անտոնինոսի արշավանքի ու նահանջի ճանապարհը	259
Ալանների արշավանքի Caspia via ճանապարհը	310
Կորբուլոնի ճանապարհը դեպի Արտաշատ և Տիգրանակերտ	327

ՏԻԳՐԱՆ Բ ԵՎ ՀՌՈՄԸ

ՆՈՐ ԼՈՒՍԱՐԱՆՈՒԹՅԱՄԲ ԸՍՏ ՍԿԶՐԱՂՐՅՈՒՆՆԵՐԻ

1. Առաջարան	407
2. Առաջավոր Ասիայի քաղաքական ու տնտեսական դրուժիւնը Տիգրան Բ-ից առաջ	413
3. Արտաշեսյան հարստութիւնը և Տիգրան Բ-ը	420
4. Հալ-պոնտական դաշինքը և Տիգրան Բ-ի արշավանքը Կապպադովկիա 5. Միհրդատյան առաջին պատերազմը (88—84 թվ.)	430 437
6. Տիգրան Բ-ի նվաճումները	446
7. Հելլենիզմի զորեղացումը Հայաստանում և Տիգրանակերտ քաղաքի հիմնումը	455
8. Միհրդատյան երրորդ պատերազմը և Միհրդատի փախուստը Հայաստան 9. Լուկուլլոսը պահանջում է հանձնել իրեն Միհրդատին և նախապատ- րաստվում է պատերազմի	469 479
10. Լուկուլլոսի հանկարծակի հարձակումը և առաջին ընդհարումը հայերի հետ	488
11. Տիգրանակերտի պաշարումը և Տիգրանի տեսակցութիւնը Միհրդատի հետ	498
12. Մեծ ճակատամարտը Տիգրանակերտի մոտ	507

13. Տիգրանակերտի առումը և Տիգրանի աշխարհակալ մեծ պետության քայքայումը	524
14. 68 թվի կռիվները Հայաստանում և Միջագետքում	532
15. Տիգրանի և Միհրդատի հաղթական առաջնարժումը և իսկույնության նահանջը	550
16. Պոմպեյոսի արշավանքը Պոնտոս և Միհրդատի պարտությունը	560
17. Տիգրանի հաշտությունը Պոմպեյոսի հետ	675
18. Հայաստանը և մյուս հարևան երկրները Պոմպեյոսի արշավանքից հետո	589

Յ ա ն կ ե ր

Գ ր ա կ ա ն ու թ յ ա ն	605
Հ ա տ ու կ ա ն ու ն ե ր ի	603

ՔԱՐՏԵԶՆԵՐ

Պոմպեյոսի ճանապարհն Սրտաշատից Իրերիա և այնտեղից Սեբաստապոլիս-Ցազիս	586
Պոմպեյոսի ճանապարհը Սեբաստապոլիսից Աղվանք	591
Պոմպեյոսի ճանապարհն Աղվանքից Փոքր Հայք	593